

سفرنامه خوزستان

سخنان رضاشاه به خامه فرج الله بهرامی

سفرنامه خوزستان، در ۱۳۰۳/۱۹۲۴ نوشته شده است و یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ صد سال گذشته ایران را گام به گام دنبال می‌کند. سفرنامه مازندران، در ۱۳۰۵/۱۹۲۶ یک سال پس از پادشاهی رضا شاه نوشته شده است. آن دو سفرنامه در همان زمانها انتشار محدودی یافت و نایاب بود، تا در اواخر پادشاهی محمد رضا شاه به مناسبت "آئین ملی بزرگداشت پادشاهی پهلوی" (۱۳۵۴/۱۹۷۵) از سوی مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی بار دیگر منتشر شدند و در سال ۱۳۸۳ توسط "نشر تلاش" در خارج کشور تجدید چاپ گردید. از آنجائیکه در فاصله بسیار کوتاهی این اثر نایاب گردید، نشر تلاش در پاسخگویی به علاقمندی تعداد بسیاری از هموطنان اقدام به درج متن کامل این دو اثر در سامانه تلاش می‌نماید.

مقدمه

ایران از لحاظ تاریخ، مملکتی است که حوادث آن با سایر ممالک عالم تقریباً قابل مشابَهت نیست. انقلابات بزرگ و حوادث عظیمه که در این سرزمین به‌وقوع پیوسته نظیرش را در کمتر از ممالک میتوان استقصا کرد. با ذکر این مقدمه مختصر فراموش نباید کرد که از حیث مدارج اخلاق و روحیات، اوضاعی که در دوران یکصدوپنجاه ساله سلطه آل قاجار برای مملکت تمهید گشته، فساد اخلاقی و تبدلات روحی آن هیچ کم از نائیه‌های اسکندر و مغول نبوده و اگر اخلاقیات کنونی ایران را با احوال دوره استیلای اسکندر و مغول مطابقه نماییم، شاید قابل تطبیق و مقایسه باشد.

چنانکه تمام ایرانیان عقیده دارند فقط باید متذکر شد که مزاج ایرانی یکصدوپنجاه سال است که با تمام معنی و مفهوم مسموم گشته و باید فکر کرد که چه تزریقات سریع‌الاثری باید پیدا کرد که این مریض مسموم یکصدوپنجاه ساله را بهبودی بدهد.

یکی از آن سموم مهلك، رخصتی است که لاابالیانه، از دربار قاجار در مداخل مستقیم اجانب به‌امور داخلی این مملکت داده شده و تقریباً ظهور این خانواده مصادف میشود با مداخلات اجانب در کار این مملکت که شرح این قضیه مبسوط و تفسیر آن به‌عهده مورخین آتیهِ موکول خواهد بود. من فقط به‌ذکر این جمله مبادرت میکنم که در تمام ایام زمامداری خود به‌هر موضوعی که خواسته‌ام وارد شوم و به‌اصلاحی دست بزنم، فوراً مداخله اجنبیان و اعتراضات آنان موجب تعویق امر و وقفه کار شده است.

به‌این لحاظ، فقط من میدانم که از موفقیت‌های خود در ضمن اصلاحات قشونی و سرکوبی متمردين و خاتمه دادن به‌ملوک‌الطوایفی و راه انداختن چرخهای مقدماتی این مملکت چه خون دلی خورده و چه مصائب و متاعب فوق‌انتظاری را تحمل کرده‌ام.

سالیان دراز قوای مرکزی دولت قادر بر عبور از خط لرستان و ورود در آن سامان نبود. جنگ‌هایی که بین نظامیان من و رؤسای عشایر متمرّد لر در آن صفحه به‌وقوع پیوست، تاریخچداگانه دارد که حقیقتاً قابل تدوین است.

من سرکوبی اشرار لرستان و تخته قاپو کردن آنها را از آن جهت وجهه همت خویش قرار دادم که بتوانم خط فاصل بین خوزستان و عراق را مفتوح نمایم، و خوزستان را که در تمام ادوار سلطنت قاجار لانه ناامنی و قتل و غارت و یاغیگری و عدم اطاعت بوده است، امن و آرام سازم و به‌خودسریهای يك خانن وطن‌فروش که

خود را امیر مستقل این خطه خوانده است خاتمه دهم. به مجرد اینکه حقیقت این نیت بر دشمنان سعادت ایران روشن شد فوراً افق سیاست خارجی رنگهای تیره‌تری به خود گرفت. همه منافقان گرد هم آمدند و شالوده اجتماع مشووم و منحوسی را به نام کمیته «قیام سعادت» در خوزستان طرح کردند.

اعضای کمیته مزبور که در رأس آنها شیخ خزعل واقع است قسم نامه‌ای تهیه و با مأمور مخصوص پیش شاه به پاریس فرستادند و او نیز بدون آنکه متفرس به دنباله اعمال آنها شود، حکم انعقاد کمیته مزبور را تجویز کرد. قبل از عزیمت شاه به فرنگ با وجود اصراری که من در توقف او داشتم و ضمانت بقای سلطنت او را می‌کردم، او به‌ایادی خارجی توسل می‌جست و بالاخره برای اعمال نظر شخصی و آزاد بودن در توسلات خارجی عزیمت پاریس کرد.

هنگام عزیمت به کرمانشاه در حوالی خرابه‌های سیاه‌دهن قزوین بعضی از ملتزمین رکاب او را از مسافرت‌های متواتر به فرنگ تقییح کرده بودند. اما شاه به رئیس کابینه من و چند نفر دیگر صریحاً گفته بود که او برای تماشای خرابه‌های سیاه‌دهن و غیره خلق نشده، هر روزی که در ایران باشد، یک روز از تماشای مناظر دلگشای نیس و پاریس عقب خواهد ماند!

با این حال من قبول نمی‌کردم که کسی به سلطنت یک مملکتی تا این درجه مجنونانه نگاه کند و چنانکه گفتم تصور من آن بود که چون در نتیجه ملاحظات دقیقه در شهرهای فرنگ تهران را نظیر پاریس نمی‌بیند و وسایل پاریس کردن تهران هم برای او فراهم نیست عصبانی شده و مبادرت به ذکر این جملات کرده است. نظیر این فکرها برای من که چهار سال تمام عملاً سلطنت ایران را حراست کرده‌ام حقیقتاً امیدبخش بود و به خود تسلی میدادم که در پرتو این احساسات رقیقه شاید بتوانم کشتی شکسته این مملکت را از چهار موج افیانوس طوفانی سیاست رهایی بخشم.

اما در موقعی که تصمیم شاه را در انعقاد کمیته «قیام» و برانگیختن چهار نفر خائن و هزاران دزد بر ضد مرکزیت مملکت فهمیدم به علم‌الیقین دانستم که تصوراتم درباره این شخص تخیلات بیموضوعی بوده و عقاید قلبی و قطعی او همان است که در سیاه‌دهن قزوین صریحاً به رئیس کابینه و سایر همراهان گفته است. فهمیدم که حقیقتاً نه تنها به سلطنت خود و حیثیت ایران لایبالی و بیاعتناست، بلکه عداوت و دشمنی نسبت به این مردم بیچاره را هم در فکر خود خور داده و از روی عناد و لجاج و خصومت با نوع است که ده‌ها هزار نفر دزد غیر مطیع را بر ضد مرکز مملکت برانگیخته است. آیا او نمی‌فهمد که امیر مجاهد لر و خزعل بادیه‌گرد و والی صحرا نشین نمیتوانند در راه سعادت یک مملکتی کمیته بسازند؟

آیا او نمیداند که ورود متمرکبین و جمعیتی که در هر صد هزار آن، دو نفر، سواد خواندن و نوشتن ندارند، تا کجا و تا چه مرحله‌ای اعراض و نوامیس و حقوق مردم بیچاره را تهدید مینماید؟ آیا حقیقتاً ایران در قرن بیستم سعادت خود را از قیام امثال یوسف‌خان بختیاری و غلامرضاخان پشتکوهی انتظار باید بکشد؟

علی‌ای حال طمع شاه و پول خزعل و سیاست ماهرانه خارجی بر افق این مملکت سیاست تازه‌ای را نقش کرده و زوال آن را با بهترین نقشه که ممکن بود ترسیم نموده است. حقیقتاً هم، نقشه را ماهرانه کشیده‌اند زیرا به خیال خود راه ورود مرا به خوزستان از هر طرف مسدود کرده‌اند و غیرممکن به نظر می‌آید که قوای نظامی قادر باشد با وجود رؤسای متمرکب عشایر لر و بختیاری و پشتکوهی با آنهمه طغیان و گردنکشی و ضمناً با وجود تمایل صریح شاه، خود را به مرکز ایالت خوزستان برساند. مقصود از این نقشه چیست؟

خیلی مختصر و مفید: استقلال معادن نفت جنوب و کوتاه کردن دست ایرانی از منابع آتیه آن.

****

خلاصه بعد از آنکه کار لرستان را پرداختم و ساخلو آن حدود را مرتب کردم و تشویقی که لازم بود از عملیات قشون به عمل آوردم، بلافاصله عازم تهران شدم. پس از ورود معلوم گردید، نقشه محاصره خوزستان با نقشه حفظ استقلال آن از مدتی قبل پیش بینی شده و همچنانکه من استنباط کرده‌ام، قرار راجع به این امر، از مدتی قبل طرح ریزی گشته است.

همه با هم متحد و هم قسم و همه متحد‌الکلام و همه در تحت عنوان شاهپرستی و اعاده شاه، مبادرت به زشتترین اعمال میکنند.

اطرافیان شاه در مرکز، شروع به جوش و خروش کرده‌اند و فراکسیون اقلیت مجلس شورای ملی به اعتبار خزعل شروع کرده‌اند به تطمیع اهالی و خرج پول، و جراید منتسب به اقلیت نیز هتاکیهایی را آغاز نموده‌اند که به کلی بیسابقه است.

در اولین دقیقه ورود به تهران و دخول در عمارت شخصی که برای صرف چای و احوالپرسی از نزدیکان خود در حیاط روی نیمکت چوبی نشسته بودم و میخواستم برای رفع خستگی راه و شستن گردوغبار به حمام بروم، وزیر پست و تلگراف، تلگراف ذیل را که از طرف خزعل به مجلس شورای ملی مخابره شده به دست من داد.

از اهواز به تهران

توسط سفارت معظم دولت علیه اسلامی ترکیه مقیم تهران دامت شوکته
ساحت مقدس مجلس شورای ملی شیدالله ارکانه

«بالاخره مظالم و تعدیات اسلامکش آقای رضاخان سردار سپه و تجاوزات آزادیخواهان چهل ماهه مسبب حقیقی کودتا، ما را وادار نمود که پس از آنهمه مسالمت و خونسردی و تحمل و بردباری و مقاومت در مقابل تخلفات، نظر به اختلالاتی که در نتیجه غرضورزیهای بيموقع مشارالیه و آز و طمع نامحدود و جاهطلبی و حس سلطنتجویی و اقدامات و جسارت‌های مملکت خراب کن او به عالم اسلامیت و قانون مقدس اساسی روی داده است، به نوبه خود قیام کرده و قدم به عرصه نهضت گذارده، تکلیف حتمیه اسلامی و احساسات بی‌آلایش اسلامی خود را نسبت به جامعه ایرانیان آزادیطلب انجام نماییم و مخصوصاً برای رفع هرگونه سوء تفاهمی که مبدا این قیام که به نام «قیام سعادت» خوانده میشود و این نهضت و جنبش اسلامپرستانه ما را که صرفاً برای حفظ استقلال و مذهب مقدس اسلام و تأمین آزادی ملت و مملکت و استقرار قانون محترم اساسی و مشروطیت است، تمرکز از اطاعت دولت جلوه دهند این تذکرنامه را به وسیله آن سفارت دولت علیه اسلامی، به ساحت مقدس مجلس شورای ملی تقدیم مینماییم، که هیچگاه سوابق خدمتگزاری و امتحاناتی را که در هر موقع نسبت به انقیاد و اطاعت دولت داده‌ایم فراموش شدنی نخواهد بود، و بهترین دلیل صدق دعوی و اثبات بیغرضی اطاعت و تمکین دو ساله اولیه کودتاست، که چون در بدو امر پرده غفلت رویکار افتاده و مقالات و تردستی مبنای اقدامات اولیه مشارالیه، حسب الظاهر ملت ایران را به اصلاحات اساسی و آتیه درخشانی تطمیع و امیدوار کرده بود، لذا ما هم به نوبه خود برای پیشرفت سعادت ایرانیان و ترقی و تعالی مملکت در مقابل احساسات مصنوعی مشارالیه تسلیم شده، و از قبول هر تحمیل استنکاف نکرده، و نسبت به او امر مرکزی از بذل مال و جان و هرگونه فداکاری و جدیتی، مضایقه و خودداری نمینمودیم. ولی اینک که خوشبختانه یا بدبختانه از يك سال به این طرف، حقایق امر مکشوف و معلوم شد که نیت سوء این شخص و همراهانش، و مبنای عقیده مشارالیه صرفاً روی اصول ثروت‌پرستی و سلطنت‌طلبی و دیکتاتوری و بالاخره اضمحلال لوی مقدس اسلام و پایمال کردن قانون محترم اساسی و مشروطیت است، و ما هم در مقابل این منظره‌های وحشتناک و مخاطرات قطعی که مذهب و مملکت و ملت را تهدید مینمود، به حکم حفظ حدود اسلامیت و بقای حقوق ملت و مملکت مقدم به این نهضت شده و شخص سردار سپه را يك نفر دشمن اسلام و غاصب زمامداری ایران و متجاوز به حقوق ملت شناخته و حاضر شدیم تا آخرین نقطه توانایی و امکان به دفع این سم مهلك کوشیده، موجبات حفظ قانون اساسی مملکت و عظمت اسلام و آزادی هموطنان را فراهم سازیم، و در راه حصول نتیجه و پیشرفت مرام خود هم پس از فضل خداوندی و توجه ائمه اطهار علیه السلام و معاودت دادن ذات اقدس اعلی حضرت شاهنشاهی ارواحنا فدا، که استقرار قانون اساسی و استحکام مبانی مجلس شورای ملی مربوط به سایه شاهانه او است، از بذل جان و مال مضایقه و خودداری نخواهیم داشت»

خزعل

تلگراف را خواندم. مضامین آن هر چند به کلی غیر مترقبه بود، تغییر چهره در من نداد. من از قتل عام نظامیان در بختیاری و قرآنی که از لرستان در دست داشتم، و همینطور از طرز حرف زدن و طرز تلقینات ابادی خارجی که کاملاً به بیطون آن آگاهم، استنباط وقوع قیام و وصول این قبیل تلگرافات را نموده بودم. چنانکه همان روز ورود به تهران، قبل از دخول به عمارت شخصی، دوسه مرتبه بیصبرانه از سفارت انگلیس با تلفن سؤال کرده بودند که آیا من وارد شده‌ام یا خیر؟ بدیهی است این سؤال مکرر آن هم با عجله، طبیعتاً يك مقصود مهمی را خاطر نشان میکرد.

اشخاصی را که به استقبال من آمده بودند مرخص کردم و با وزراء مشاوره نمودم. هیچ کدام نتوانستند فکر تازه‌ای به من بدهند.

بلافاصله نماینده انگلیس به دیدن من آمد و بدون مذاکرات مقدماتی، فوق العاده اظهار تاسف از وصول تلگراف خزعل نمود و ضمناً اظهار داشت که حقایق امر را به خلاف آنچه که مکنون است، مستور نگاه داشته و اظهار عقیده میکرد که با يك طرز خوشی این کار باید ترمیم شود که منجر به جنگ و جدال نگردد. میگفت: «اینها

دارای جمعیت خیلی زیاد هستند و مقاومت با آنها مشکل است و چون وحشت داریم که نسبت بهلوله‌های نفت نیز خساراتی وارد آید به‌این لحاظ مصلحت نخواهد بود که با قیامیون آغاز ستیزه بشود، بلکه از روی مسالمت باید رفع حوائج آنها را نمود.»

من که هم بطون سیاستهای خارجی را عملاً سنجیده‌ام، و هم از مدلول این تاسفات معکوس، حقایق اولیه امر را درک کرده‌ام، و هم معتاد به‌قبول اینگونه تاسفات نیستم، با کمال قدرت به‌مخاطب متاسف خود خاطر نشان کردم که چاره‌ای نیست جز آنکه خزل رسماً تلگراف خود را تکذیب نماید، و از شرارت خود معذرت بجوید، و الا شخصاً به‌خوزستان عزیمت کرده و گردن او و همراهانش را خواهم کوبید.

او تمام را در جواب، از پیشرفت من اظهار یاس کرد و باز عدم صلاح دولت ایران و کمپانی نفت جنوب را در مبادرت به‌جنگ خاطر نشان مینمود و ضمناً گوشزد میکرد که وقوع جنگ در محل طبعاً مستلزم خسارت کمپانی است و خسارت کمپانی و لوله‌ها نیز مستلزم وساطت و مداخله مستقیم آنها خواهد بود و فوق العاده اصرار کرد که از تجهیز اردو و اعزام قشون به‌آن صفحه خودداری شود.

مخصوصاً چون استنباط کرده بود که علت غائی عزیمت من به‌لرستان، باز کردن خط خرم‌آباد و سوق قشون به‌عزفول و خوزستان بوده، بیاندازه اظهار وحشت و اضطراب کرده و قطعاً در صدد اعمال نظر برآمده، که مبدا قشون و اسلحه و غیره به‌ساحت خوزستان اعزام شود. نظایر همین اظهار وحشت و تهدیدات را هنگامی که در لرستان اقامت داشتم از طرف آنها مشاهده کرده بودم. البته من توجهی به‌این مطالب نکرده، نمیتوانستم از تصمیم خود صرف‌نظر نمایم. برای من غیرمقدور بود که مانند دیگران بنشینم و تماشاچی قضایا باشم و به‌امثال خزل اجازه بدهم به‌این صراحت در مقام خودسری و شرارت برآیند. من نمیتوانستم در مرکز مملکت بنشینم و ببینم که جراید بین‌النهرین و شامات، خزل را امیر بالاستقلال خوزستان معرفی نمایند.

قشون من نمیتوانست اجازه دهد که امیر مصنوعی جدیدالولاده، با تقدیم مختصر پولی به‌شاه و اعطای مبلغی به‌خائنین مجلس و مرکز، و اخذ دستور صریح از مقامات خارجی، اعلان تحت‌الحمایگی خارجی را رسماً بدهد، و یکسره، ایران و ایرانیت را از مد نظر دور و فراموش نماید.

در این صورت بدون آنکه توجه عمیقی به‌کلمات مخاطب خود نمایم، برخاستم و عین عقایدی را که او خیال کرده بود در وجود من موثر سازد به‌مزاج او تحمیل کردم.

از ذکر این حقیقت نیز صرف‌نظر نمیکنم که با وجود این خودسری و شرارت خزل و با وجود تلگرافی که به‌مخالفت من به‌مجلس شورای ملی مخابره کرده بود، و با وجود آنکه در ضمن کلمات و نگارشات، عقاید وطن‌پرستانه مرا مجروح ساخته بود، معهداً بیمیل نبودم که این موضوع طوری خاتمه پذیرد که منجر به‌اردوکنشی و خونریزی نشود. به‌دو دلیل:

اول آنکه خزانه دولت تهی است و توانایی آن را ندارد که از عهده مخارج اردوی کاملی که من مجبور به‌تجهیز آن هستم برآید و چون در بودجه وزارت جنگ هم این وجوه پیش‌بینی نشده، تدارک آن مورث اشکال عمده خواهد بود.

دویم با وجود آنکه قسمت عمده عمر خود را در جنگ گذرانده‌ام، معهداً در این موقع راضی نبودم که نطع خونریزی در صفحه خوزستان گسترده شود، زیرا بالاخره غالب و مغلوب ایرانی هستند و هر نفری که کشته شود، عاقبت از نفوس این مملکت کسر شده است و قلباً مایل نبودم، در ایران دو صف ایرانی متشکل و جنگ داخلی شروع شود و خارجی‌ان دامن‌زن آتش این معرکه باشند و تماشا کنند.

پس متظاهر به‌این عقیده گشتم که اگر خزل مدلول تلگراف و شرارت خود را تکذیب کند و معذرت جوید، از تقصیر او صرف‌نظر خواهم کرد.

این جلسه همین‌جا خاتمه یافت و قرار شد، با اندرز و نصیحت و سائل تقدیم معذرت خزل را فراهم آورند. بر من چیزی پوشیده نبود و میدانستم که تمام این مذاکرات، در ضمن یک سیاست معینی، مشغول جریان است. میدانستم که تمام این صحبتها برای اغفال دولت من است. معهداً مجبور به‌قدری تأمل بودم، زیرا اگر چه میدانستم این وقت‌گذرانی ممکن است فرصتی به‌دشمن بدهد، که نواقص خود را در خوزستان ترمیم و تصحیح نماید، با این حال خود من ناچار بودم بامتانیت با متانت فکر، موجبات حمله به‌خوزستان را تهیه نمایم و این کار طبعاً مدت می‌گرفت.

چون یقین داشتم که مذاکرات فوق برای اغفال من و تجهیزات دشمن انجام شده، من هم فرصت را از دست نداده و بلافاصله، ولی غیرمستقیم و بی‌صدا، عملی کردن نقشه خود را امر دادم و در صدد تشکیل قوای لازمه برآمدم.

نقشه من آن بود، طوری تجهیزات خود را از اطراف تکمیل کنم و قسمی اردوهای خود را درحدود خوزستان متمرکز سازم، که خوزستان به‌حالت محاصره بیفتد و در یک روز و با یک نقشه ثابت کار آنجا ختم شود.

اول کمکهای لازم برای تقویت لشکر جنوب فرستادم و متعاقب آن، راجع به‌تکمیل قوای لشکر غرب، نیز تجهیزات گسیل داشتم. ضمناً مهمترین مطلبی که توجه مرا جلب میکرد، موضوع والی پشتکوه بود، که تقریباً

در سر راه یا پشت سرخزل با قوای مجهز نشسته و بدون تهدید و سرکوبی او ممکن نمیشد که محاصره خوزستان صورت عملی بهخود بگیرد. من مقدم بر هر امری مجبور بودم که از پشت سر او را تهدید نمایم و مجال ندهم که قوای خود را بهکمک خزل بفرستد، بهاین لحاظ با وجود زحمت فوقالعاده بهفکر اقتادم، که طولترین راه را اختیار کرده، از شمال غربی ایران (آذربایجان) اردویی تجهیز کرده و بهجنوب غربی مملکت سوق دهم. بهاین معنی که از حدود ساوجبلاغ مکرری عبور کرده از کردستان و کرمانشاهان گذشته، و از نواحی قصرشیرین بروند بهابتدای خاک پشنگوه، و در همانجا مجهز و مجتمع و منتظر امر و دستور من باشند. این قسمت، مهمترین اردوکنشی و این راه، طولترین راهی است که در تجهیزات قشونیه قرون اخیر ایران نظیر آن را میتوان نشان داد.

اعزام دو اردوی دیگر نیز در خاطر من مسجل بود: یکی عدهای که اقصی طرق را عبور کرده، موانع طبیعی و غیره را شکافته، از خط خرمآباد بروند بهدزفول، و دیگر، سپاهی که علاوه بر قشون فارس، در اصفهان، مجهز شده و صعبتترین راه را از وسط بختیاری پیموده و بهاستقامت بهبهان و رامهرمز حرکت نمایند. خود من هم بالمآل بهصوب بوشهر حرکت کرده، از طرف دریا بهمیدان کارزار بروم، و فرماندهی قشون را در میدان جنگ شخصاً در دست بگیرم.

این بود نقشه من برای محاصره خوزستان و حمله بهآنجا.

اما انجام این اراده آیا يك کار ساده و سهلی بود؟ این همان بختیاری نیست که پارسال نظامیان مرا قطعه قطعه کرده و راه عبور قشون را مسدود ساخت؟ این همان لرستان نیست که تسخیر خرمآباد آن با هزاران فدیة و قربانی و تلفات میسر گشت؟ آیا ممکن نیست که عبور از قلب دهها هزار متمرده، و آن موانع کذائی طبیعی اصلاً برای این عده غیرمقدور گردد و همانطور که شاه و خزعلیان هم پیشبینی کردهاند، وصول این اردوها از هر دو راه بهخوزستان ممنوع باشد؟

چرا! همه اینها پیشبینی میشد، اما من مجبور بودم که بالاخره یا جان خود را در سر این کار بگذارم و یا مملکت را از شر این شالودههای ملوک الطوائفی خلاص نمایم.

با وجود وقوف بههمة این عقاید، معهذاساکت بودم و انتظار داشتم مواعیدی که بهمن در تقدیم معذرت خزل داده شده است شاید عملی گردد.

نمایندگان انگلیس در این ضمن کمافیالسابق بهدیدن من میآمدند و از خوزستان هم غالباً مذاکره در میان بود و همان عقاید اولیه تجدید و تکرار میگردد و تمام بهوعد و وعید امروز و فردا میگذاشت ولی عملی شدن امر همان بود که من روز اول فکر کرده بودم و اشتباه هم نمیرفتم.

قریب چهار ماه بر این مقدمه گذشت و من ظاهراً ساکت بودم. پیداست که سکوت من در این موقع، با وجود تلگراف خزل، چه تأثیرات عمیقی در محیط تهران و تمام مملکت بخشیده، چه رلهای متواتری درباریان و اقلیت مجلس در صحنه تهران بازی میکردند! چه پولهای سرشاری از طرف اقلیت مجلس بهعناصر شرور داده میشد، و چه کلماتی در جراید منسوب به اقلیت نگاشته میگشت!

در این ضمن تلگرافی از يك نفر عرب مجهولالهویه که بالاخره نتوانستم هویت او را کشف نمایم بهمجلس شورای ملی رسید و در ضمن آن معاودت شاه را از اروپا تقاضا نموده و ضمناً از سعایت از من هم خودداری نکرده بود.

میرزا حسینخان پیرنیا (مؤتمنالمک)، رئیس مجلس که اصلاً معتاد بهطرح اظهارات مردم در مجلس نیست، این تلگراف مجهول را قاب کرده بهدیوار مجلس آویخته بود، که تمام وکلاء از قرائت آن بینصیب نمانند. او نیز بهنوبه خود خواسته بود، که با این ترتیب اظهار لحنیه کرده باشد و بهاین اکتفا نکرده، جلسه خصوصی نیز در مجلس تشکیل داد و وکلاء را دعوت بهقرائت تلگراف کرد که در اطراف آن مذاکرات بنمایند.

(مؤتمنالمک پیرنیا چون مرد تحصیل کردهایست و طبعاً باید شرافتدوست باشد، من امیدوارم که این تظاهرات را در مجلس بر حسب تلقین خارجیان نکرده باشد).

خلاصه نمایش این تلگراف مجهول، اکثریت مجلس را متزلزل کرد و من دیدم دیگر نمیتوانم بنشینم و تماشاچی معرکهها و تلقینات خارجی و داخلی باشم.

رفتم بهمجلس، تقاضای جلسه خصوصی کردم و با حضور تمام نمایندگان تا درجهای که سیاست اجازه میداد، مختصر اشاراتی بهموضوع کرده، بههمه تذکر دادم که بعد از این عملاً بهرفع شر خزل و خزعلیان اقدام خواهم نمود. مذاکرات من اکثریت مجلس و طرفداران مرا متأثر ساخت ولی از سیمای نمایندگان اقلیت و بعضی از مذنبین پیدا بود که کار را گذشته پنداشته و با اطمینانی که از منابع معلومه گرفتهاند مذاکرات مرا فرع رسوم جاریه میشمارند.

در این مدت اخبار بیشمار از بینالنهرین و خوزستان میرسید. جراید بغداد و سوریه و مصر التهای داشتند و بعد از گرفتن وجوه گراف از عمال شیخ «افق سیادت خزعلیان را از طلوع آفتاب شیخ خزلخان روشن دیده بر امارت مستقل او سلام میدادند و از تجزیه خوزستان از ایران و الحاق آن بهامارات عربی اظهار شادمانی میکردند.»

از جمله ترجمه چند فقره اخبار را عیناً در این مقدمه درج میکنم:

ترجمه از روزنامه العراق بغداد
شماره ۱۳۲۴ مورخه ۱۴ صفر ۱۳۴۳

شاه و شیخ خزعل
«شنیدیم که در این اواخر شیخ خزعل با شاه طرف مذاکره شده به قصد اینکه او را مراجعت بدهد و بالاخره مبلغ گزافی برای او فرستاده که بتواند از برای پیشرفت مقاصد خود دسایس لازم را به عمل آورد.»
ضمیمه ۴۸۶ بصره (مخبر شما)

ترجمه از رستا منطبعة تهران
مورخه ۲۲ سپتامبر ۱۹۲۴

وساطت قونسول انگلیس
«بموجب اخبار واصله (پریدکس) قونسول انگلیس در بوشهر که گویا مأمور وساطت بین شیخ خزعل و دولت ایران میباشد به مقرر شیخ خزعل وارد شد، معهما در محافل سیاسی اعزام قوای نظامی حکومت مرکزی به خوزستان را مسلم و ضروری میدانند. میگویند که از سرحد جنوب برای شیخ خزعل متصل بارهای اسلحه وارد میشود.»

ترجمه از بی سیم مسکو
۲۸ سپتامبر

تقاضای فتوی
«از اهواز خبر میدهند که شیخ خزعل، ملا عبداللطیف را نزد علمای کربلا اعزام، و فتوای قیام بر علیه حکومت سردار سپه را تقاضا نموده، ضمناً خان بهادر را با تحفگرانها نزد شاه، به اروپا گسیل داشته است.»
ترجمه از جریده بغداد
مورخه ۳ عقرب نمرة ۱۲۳۹۲

سیاست عمومی آتیه محمّره
«شیخ منتهای سعی و کوشش خود را در تهیه قشون معتناهی صرف و آنها را به اسلوب جدید، مسلح نموده، همانطوریکه در نظام دول متمدنه امروز معمول و متداول است، و بنابراین اشخاص عارف تصور نمیکنند که اگر خدای نخواستہ بین او و حکومت ایران يك خصومت جدی پیدا شود، مقام امارت او متزلزل شود، زیرا ما معتقدیم که معظمله از چندی به این طرف پایه امارت خود را بلند گرفته و به امور راجعه به آن، رونقی داده و وسایل امنیت و آسایش را در داخله منطقه خود کاملاً برقرار نموده است و به این جهت کارهای آنجا همه مرتب و حالت اقتصادی آنجا رو به ترقی گذارده است.»

گزارشاتی از مأموران ایرانی
راپرت ذیل نیز یکی از صدها اخباری است که از مأمورین ایران در بین النهرین واصل میگردد:
۱- اسلحه و مهمات از فیلیه و محمّره به اهواز پیدری حمل میشود.
۲- تمام اتومبیلهای محمّره و اهواز را برای حمل و نقل قشون متوقف نموده اند.
۳- قریب سیصد نفر سوار در اهواز به حکم شیخ خزعل حاضر شده و تقریباً شهر به حالت نظامی است.
۴- يك نفر از مأمورین مالیه و يك نفر از اجزای گمرک اهواز را شیخ خزعل تبعید کرده.
۵- اداره پست و تلگراف را از اول سنبله تحت سانسور قرار داده.
۶- اهالی دهات بصره را هم تجهیز کرده و میبرند.
۷- تجار و اشخاص وطنخواه را آزار و شکنجه میدهند. دزدان را که از تجار اهواز است و برای مخایره به تلگرفخانه آمده، چنان زده اند که مجروح و خون آلود شده است.
۸- حسین آقای سلطان و مأمورین نظمیه و نظامیان مقیم خوزستان را توقیف و در قصر فیلیه حبس کرده است.
۹- ویلسن که سابقاً کمیسر عالی انگلیس در بین النهرین بوده و منفصل شده مدتی است که از طرف کمپانی نفت ریاست نفت ایران را دارا شده و به جای تجارت، سیاست بازی میکند خزعل را او دل میدهد و برایش نقشه میکشد، اخیراً به لندن رفته که از مجرای ادارات مربوطه، تجزیه خوزستان و امارت شیخ را تأمین کند.

۱۰- شیخ خزعل، ویلسن مشارالیه را وکیل و وصی املاک و دارایی خود قرار داده و پیامر او، قدمی برنمیدارد.

نقل از جریده تابمس بصره

نمره ۳۵ مورخ اکتبر ۱۹۲۴

«شاهزاده سالارالدوله، عموی شاه ایران روز سوم اکتبر وارد بصره، و از آنجا به اهواز رفت که جناب شیخ محمّرہ را ملاقات نماید.»
راجع به قوای بختیاری و خزعل نیز راپرتهای مختلف میرسید. از جمله این تلگراف که خلاصه حرکات آنهاست ذکر میشود:

«همانطوریکه پیش بینی شده بود بختیارها پس از مطیع کردن جانکیها از طرف شمال و شمال غربی، و هواداران خزعل از طرف جنوب و جنوب غربی پیش میآیند. قوای بنده در مقابل دو قوه واقع شده لازم است اردوی چهارمحال به بختیارها حمله کند که نتوانند به بهبهان آمده و به خزعلیان ملحق شوند.»
از زیدون - فرمانده قوای بهبهان - سرتیپ فضل الله خان
۶ عقرب - نمره ۶۰

این اخبار که چند فقره از آنها را محض نمونه قید کردم در این وقت که تحریکات خارجی و فریادهای مجنونانه اقلیت مجلس مردم را دچار اشتباهات و تهران را به هیجان میآورد بیاندازه مضر بود. جراید مخالف من، مبسوطاً این اخبار را نقل کرده و تفسیرات عجیب بر آنها مینمودند و پیش بینیهای خیلی خوشی میکردند.

لازم بود فوراً از این امر استقبال کنم و چنان مشتی بدهان «امیر مستقل خوزستان» بگویم که دندان طمع و کلای خائن و درباریان بیعرضه هوچی و جراید خارجه و داخله منقلع گردد.

هر چه بیشتر صبر و تحمل میکردم، مردم جریتز میشدند و تصور ضعف میکردند، به علاوه دوری از مقدمه قشون خیلی اسباب نگرانی بود. با نواقصی که از حیث نقشه و سایر وسایل نظامی هست، از تهران ممکن نبود حرکات قشون بهبهان را کاملاً مراقبت کرد و پیشرفت آنها را تأمین نمود. به تلگرافات ناقص هم اعتماد و اکتفا نمیتوانستم بکنم پس چاره منحصر، حرکت به سمت جنوب و نزدیک شدن به عرصه جنگ بود.

متعاقب این امر، اخبار موحشی رسید که مقدار زیادی اسلحه با کشتی به خوزستان فرستاده شده، اردوهای مجهزی در آنجا تشکیل یافته، عنقریب است که خزعلیان و همراهان آنها از حوالی خوزستان به سایر نقاط تجاوز نمایند.

در مجلس شورای ملی و محافل تهران نیز خبری انعکاس یافت که بختیارها و قسمتی از خزعلیان به بهبهان وارد و به اردوی نظامی آنجا حمله برده و آنها را متفرق ساخته اند.

با اینکه این خبر عاری از حقیقت بود، محیط تهران انتظار وصول چنین اخباری را داشت، و من مصمم شدم که از تهران به طرف اصفهان عزیمت کرده وارد در اجرای نقشه خود شوم و به نظایر این انتشارات و توهنات خاتمه دهم.

همان روزی که تصمیم به عزیمت گرفته بودم شارژ دافر انگلیس به ملاقات من آمد و تلگرافی از قونسول محمّرہ ارائه داد که او دیگر مایوس است که بتواند هواداران خزعل را متفرق کرده و یا از معذرت و غیره صحبتی به میان آورد.

بر من ثابت و یقین شد که موافق میل خود امور را ترتیب داده و دیگر مطلقاً نگرانی ندارند. همین اظهار یأس صریح آنها خود دلیل اطمینان به پیشرفت مقصود است.

من با خونسردی جواب دادم و عذر او را خواستم. به مجرد خروج شارژ دافر مزبور، فوراً رئیس ارکان حرب را احضار کرده، قصد عزیمت خود را به او تذکر داده و در سعی به تکمیل قوای خوزستان، امر صریح بهوزارت جنگ صادر نمودم. دنباله مقررات من تا حوالی نصف شب طول کشید و مقارن نیمه شب بود، که به اجزای شخصی خود متذکر گشتم که فردا ساعت ده مصمم حرکت از تهران باشند.

البته منظور خود را به همراهان سفر نگفتم فقط متذکر شدم که نه روزه، سفری برای تغییر آب و هوا به اصفهان خواهم کرد و آنها هم با همین قصد و نیت مصمم به مسافرت شدند.

از طهران بیایخت صفویه و مرکز زندیه

ملتزمین عبارت بودند از:
فرج‌الله خان بهرامی رئیس کابینه وزارت جنگ.
خدایارخان امیر لشکر.
علی آقاخان نقدی رئیس اداره امنیه.
سرتیپ عبدالرضاخان.
جان محمدخان رئیس تیپ عراق.
و یکی دو نفر صاحب‌منصب ارکان حرب، به‌ضمیمه اسکورت شخصی و اسکورت عشایری.

چهارشنبه ۱۳ عقرب ۱۳۰۳

ساعت ده صبح از عموم اشخاصی که به‌منزل شخصی برای دیدن من آمده بودند، خداحافظی کرده و از منزل با اتومبیل عزیمت کردم. هیأت وزراء و جمعی از وکلا و حکومت نظامی تهران و عده‌ای از صاحب‌منصبان نیز برای مشایعت من آمده بودند. نزدیک خط زنجیرحضرت زنجیر حضرت عبدالعظیم آنها را مرخص نمودم و بهیاری خدا بر عزم و اراده آهنین خود تکیه کرده، راه جنوب را پیش گرفتم.
در «حسن آباد»، شش فرسخی تهران به‌خاطر رسیدن که همراهان من به‌خصوص آنها که صفحات جنوب را ندیده و از درازی راه و سختی و مشکلات طی طریق بی اطلاع‌اند اگر بدانند که باید چه راه ناهموار صعبی را طی کنند، و چه اندازه مسافت بی‌مایند، از عظمت این تصمیم تعجب خواهند کرد. مخصوصاً چون بعضی از ایشان سالخورده و به‌تصور خود دنیا دیده‌اند، وقتی این اقدام مرا با اعمال سایر رؤس الوزراها و رجال عهد قاجاریه و سلاطین بی‌کفایت آن سلسله مقایسه کنند، امر تازه‌ای پیش چشم خود جلوه‌گر خواهند یافت.
حقیقتاً اگر من هم دچار ضعف نفس بودم و از مشکلات کار و سنگینی بار مسئولیت بیم و هراسی داشتم، باید همانطور که پادشاهان عیاش قاجاریه، سرمشق داده و مردم نیز عادت کرده‌اند، در این اوان زمستان و موقع سخت از جای خود حرکتی نکنم و استراحت و فراغت حضر را بر زحمت و مشقت سفر ترجیح دهم.
امری که بیش از هر چیز در این موقع باریک عزم مرا در حرکت قوت می‌دهد و قدم به‌قدم بر سرعت من می‌افزاید، همانا عشق سرشار خدمت به‌مملکت و هموطنان عزیز است که هم‌وقت خاطر مرا اسیر خود میدارد.

مثل اینست که در طبیعت من دشمنی غریبی بر ضد ناامنی ایجاد گردیده و من برای قلع و قمع اختلال کنندگان و سرکشان خلق شده‌ام. زیرا که بر من مسلم شده که اساس هر اصلاح و اقدامی در این مملکت علی‌العجاله بسط دامنه امنیت و آرامش است. مادام که مردم فراغت نداشته و از نعمت امن و راحت برخوردار نباشند، مجال آنکه به‌خود آیند و احتیاجات زندگانی‌خویش را درک کنند و در صدد چاره‌جویی برآیند نخواهند داشت.
در حال حاضر خادم‌ترین مردم نسبت به‌ایران و قوم ایرانی کسی است که به‌عمر ناامنی شومی که در این یک قرن و نیم استیلای قاجاریه همه چیز ایران را ضعیف و سست و بی‌اعتبار کرده، خاتمه دهد و اگر با حرام کردن خواب و خوراک و تنعم و راحت هم باشد، بکوشد تا سر این مملکت ستم‌دیده را بر بالین استراحت نهد.
کسی که با نظر دقت تاریخ سلطنت سلسله قاجاریه را مطالعه کند و اوضاع ایران را در آن عصر و زمان با غور و تعمق از پیش چشم بگذراند، می‌بیند که مردم بدبخت این مملکت در آن دوره تیره چه کشیده و چگونه اعراض و نوامیس ایشان هر روز دستخوش دستبرد فلان ایل یا فلان یاغی سرکش بوده است.
خدا را شکر می‌کنم که هم اکنون که برای سرکوبی یک نفر از همان یاغیان یادگار عهد قاجاریه حرکت می‌کنم نمایندگان از آن ایلات سرکش را که از ایام صفویه تا این تاریخ هیچ وقت دولت مرکزی بر آنها تسلط نداشته، همراه خود دارم و همانها امروز از حامیان و جان‌نثاران مخصوص من‌اند.

اگر سلاطین قاجاریه به‌جای عیاشی و تن‌پروری و غلطیدن در بستر ناز و تنعم برای توسعه امنیت و راحت رعیت شخصاً قدمی برمی‌داشتند و اندک مدتی را تحمل رنج و مشقت راه می‌کردند، با علاقه ذاتی و سابقه تاریخی که در طبع مردم ایران نسبت به‌اساس سلطنت و شاهپرستی هست، یک قدم حرکت ایشان هزار قدم یاغیان و سرکشان را عقب مینشانند و مردم را متوجه بیداری و هوشیاری پادشاه می‌کرد. در این صورت دیگر نه کسی مملکت را بی‌صاحب می‌شمرد و نه احدی در خود یاری سرکشی و عصیان میدید. البته آن وقت مملکت از جهت امنیت سروصورتی به‌خود می‌گرفت و خارجی نیز مجال مداخله و اعمال نفوذ و دست‌درازی نمی‌یافت.

در موقع جنگهای روس و ایران فتحعلیشاه (خاقان مغور) جرئت و کفایت به‌خرج داده از تهران به‌سلطانیة زنجان عزیمت کرد اما در چه صورت؟

در حالی که زنان حرمسرا و سوغلیهای اندرون را با خود همراه داشت و در چمن سلطانیه با آنها به عیش و عشرت روزگار میگذراند. همینکه میشنید روسها در قفقازیه و آذربایجان يك مرحله پیش میآیند او مرحله‌ها با محترمان همراه، بهطرف عمارت نگارستان و کوه سرسره تهران عقب‌نشینی اختیار میکرد!

ناصرالدین‌شاه نیز هر سال از تهران قدم بیرون میگذاشت ولی بهطرف جاجرود و شهرستانک و ارنگه. برای چه؟ برای شکار جرگه و انتخاب دختران رعایا جهت همخوابگی!

اگر از مظفرالدین‌شاه سخنی گفته نشود کلام ناقص خواهد بود:

این مرد ضعیف‌النفس که دوره سلطنت یا ایام ردالت‌بازی او ننگ تاریخ پرافتخار نژاد ایرانی است، وقتی که به‌سمت ولیعهدی در تبریز اقامت داشت روزی با یکی از درباریان محرم و جمعی از خواص خلوت به‌عزم گردش بیرون شهر رفت. اتفاقاً هوا ابر شد و رعدوبرق فضای آسمان را به‌میدان جنگ مبدل ساخت. والاحضرت ولیعهد، یعنی شاهنشاه آینده ایران را وحشت عجیبی دست داد. بهطوری کار اضطراب و تزلزل او بالا گرفت که ملتزمین رکاب و درباری محرم چاره را به‌آن منحصر دیدند که او را به‌پناه آسیایی که در آن حوالی بود ببرند، و ولیعهد به‌درباری مزبور که خود را سید اوجاق صحیح‌النسب نیز معرفی میکرد متوسل شد. والاحضرت دست به‌دامان سید درباری شده با عجز و الحاحی تمام از او میخواست که جریان کارخانه قضاوقدر را تغییر داده، رعدوبرق را موقوف و آسمان را صاف و ساده کند. سید شاید که موقعی مناسب به‌دست آورده بود و دست سفیه قابل استفاده‌ای را به‌دامان خود آویخته میدید، به‌التماس او وقعی نمیگذاشت و پیوسته دست به‌سوی آسمان برمیداشت و از خدا هولناکی و شدت رعدوبرق را درخواست میکرد، از او عجز و التماس و از درباری خلافتکاری و نافرمانی، عاقبت رو به‌درباری کرده علت مخالفت را پرسید. درباری گفت:

آخر فرزندی میخواهد عروسی کند و برای مخارج زناشویی معطل است. والاحضرت کاغذ سفید را صحنه کرده به‌درباری داد تا در شهر هر مبلغ که میخواهد، در آن سفید مهر بنویسد و وی را فی‌الحال از وحشت نجات بخشد. سید نیز دست انابت به‌درگاه باری‌تعالی برداشت و از آنجا که گفته‌اند همیشه بعد از طوفان هوا صاف است، آسمان تیره نیز روشن گشت و سید بیچاره را روسیاهی حاصل نگردید. محمدعلیمیرزا بهترین جانشین شاه‌سلطان حسین، در موقع هجوم مجاهدین به‌تهران برای هلاکت ایشان، زنان حرم را به‌خواندن اوراد و اذکار به‌گلوله‌های خمیر و دادن به‌مرغها و میداشت، و بهتر از این، تاکتیکی در مغز تهی خود فراهم نمیدید.

مسافرت‌های متوالیه شاه‌حالیه و وضع رفتار او در خارجه، از شدت وضوح، احتیاجی به‌یادآوری ندارد و اصلاً مقصود من هم توجه به‌این‌گونه امور نیست. ولی سیر کلام هر جا که مقصود، تجسس علت خرابی ایران کنونی باشد، شخص را به‌این‌سرمنزل میکشاند و مسبب و مسؤولی برای آن جز قاجاریه نشان نمیدهد.

خاطره‌ای در «حسن‌آباد»

ناهار در «حسن‌آباد» صرف و يك ساعتی بعدازظهر به‌عزم قم حرکت کردیم. در اینجا اتفاقاً حالت یکی از نمایندگان مجلس شورا به‌خاطر گذشت که سه سال پیش، قبل از زمامداری من، با عیال و بستگان خود از اصفهان به‌طرف تهران می‌آمد و در پشت دروازه پایتخت، جان و ناموس او مورد دستبرد دزدان و غارتگران قرار گرفت. بعد از اطلاع به‌فوریت در استرداد مال و کسان او سعی نمودم و زده‌ها را مصلوب کردم و اموال آنها را گرفته مسترد داشتم. در مقابل از او چه دیدم؟ در مجلس بعد، وقتی که جمعی قلیل از نمایندگان با من از در مخالفت درآمدند، او هم در صف ایشان قرار گرفت و خدمات مرا در حفظ جان و ناموس خود به‌کلی فراموش کرد.

از «کوشک نصرت» تا «منظریه»، جاده، که بیشباهت به‌خیابان مستقیمی نیست از کنار دریاچه‌حالیه عبور میکند و این راهی است که در ۱۳۰۱ قمری ساخته شده و قهوه‌خانه «باقراآباد» در کنار آن قرار دارد. چهار ساعت بعدازظهر به «منظریه» رسیدیم. علت اینکه اینجا را به‌منظریه موسوم کرده‌اند این است که از آنجا میتوان گنبد طلای حضرت معصومه (ع) را دید.

چون «منظریه» نقطه مرتفع مصفایی است، جای را در آنجا صرف کردم بعد بلافاصله عازم قم شدم. مقارن غروب به‌قم وارد شدم. لدیالورود به‌زیارت آستانه مطهره شتافتم. بعد به سردار رفعت امر دادم بروم از طرف من از آقای شیخ عبدالکریم یزدی احوالپرسی نماید.

حرکت از قم

پنجشنبه ۱۴ عقرب

پس از تجدید زیارت، از راه «نیزار» به طرف اصفهان حرکت کردم. قسمتی از این راه جدید الاحداث که قابل سیر اتومبیل است و برخلاف راه قدیم از شهر کاشان نمیگذرد، از کنار رودخانه قم یعنی از قسمتی عبور میکند که به همین اسم «کنار رودخانه» موسوم است و چون در پنج فرسخی جنوب قم از کنار دهکده «نیزار» میگذرد آن را راه «نیزار» هم میگویند.

اول شب به میمه رسیدیم. در اینجا سردار اسعد وزیر پست و تلگراف و امیر اقتدار وزیر داخله که از چندی قبل آنها را برای تصفیه امر بختیاری به اصفهان فرستاده بودم به اتفاق غلامرضا خان حاکم اصفهان و صارم الدوله و محمودخان آیرم امیر لشکر جنوب و چند نفر از صاحبمنصبان که به استقبال آمده بودند بهما رسیدند. شب را به واسطه سردرد شدید و خوابیدن شب قبل در قم تصمیم گرفتم همینجا بمانم.

جمعه ۱۵ عقرب

ساعت هشت از میمه حرکت کردم و کمی بعد به آبادی «ونداده» که چشمه آب درخشانی پر از ماهی دارد و در کنار جاده اتفاق افتاده رسیدیم. از این جا به بعد تا اول خاک اصفهان آبادی معتبری نیست.

بعد از عبور از گردنه کوچکی جلگه تاریخی هموار مورچه خوار که ابتدای خاک اصفهان است، پیش میآید از این جلگه به بعد دیگر باید با وضع لباس و معیشت و لهجه اصفهانی آشنا شد و در هر قدم با زار عین و مردمان زحمتکش این ولایت که از جمله کارکنترین مردم ایران اند تصادف کرد.

ورود به جلگه مورچه خوار بیاختیار نظرم را به وقایع ۲۰۱ سال قبل (وقایع سال ۱۱۴۲ هجری) معطوف ساخت. مثل آنکه این موقع افغانه و همراهان اشرف را میبینم، که در قسمت جنوبی جلگه با عجله و تزلزل در حال فرار، خیال دفاع دارند و قشون ایرانی قزلباش به سرکردگی سردار رشید خود نادر از جانب شمال شرقی جلگه از راه نطنز با شتاب بسیار رسیده، سیلوار از بالای گردنه به اراضی هموار سرازیر میشوند و هلاکت و هزیمت را بر سرمشتی افغان که بر مرکب فرار سوارند میریزند. تصمیم گرفتم ناهار را در همین آبادی صرف کنم و صفحه‌ای از صفحات تاریخ پرافتخار وطن عزیز خود را از جلو نظر بگذرانم و اندکی با یاد گذشته خاطر را گشایشی فراهم کنم.

راستی که تاریخ درس عبرت عجیبی است. غالب وقایع آن تکرار میشود. به همین جهت از مطالعه و دقت وقایع گذشته میتوان پاره‌ای از اتفاقات آینده را پیشگویی کرد.

سرنوشت ایران بیشباهت به سرگذشت سمندر، آن مرغ افسانه‌ای قدما نیست که میگفتند هر روز مقارن غروب بالهای خود را برهم میزنند و از آن تولید شعله آتشی کرده خود را میسوزد و به خاکستر تبدیل میشود، سپس صبح باز از میان آن توده خاکستر تازه و شاداب و جوان و بانشاط برمیخیزد و به ادامه حیات مشغول میشود. تاریخ ایران این داستان را چندین بار تکرار کرده و به وضع غریبی نظر و توجه مطلعین را به خود معطوف ساخته است.

مردم ایران چنانکه تاریخ عریض و طویل ایشان میفهماند، به وضع حکومت مقتدرانه عادلانه، از هر نوع حکومت دیگر بیشتر علاقه دارند و یقین است که تا این مردم در سایه بسط تعلیمات و معارف و تعمیر ورزش و تربیت استقلالی، صاحب حس اعتماد به نفس نشوند، هیچ طرز حکومتی غیر از این طرز هم نمیتواند آنها را به سر منزل سعادت برساند و به مصلحت آنها ختم شود.

به همین علت اگر در جریان تاریخ گذشته ایشان دقت کنید، میبینید ایرانی هر وقت رأس و رئیسی قادر و توانا یا سرداری مصلحت شناس و صاحب عزم داشته، در تحت اراده و اوامر و در سایه تشویقات او به اعمال عظیمی مبادرت جسته، و یادگارهای بزرگ و آثار سترگ از خود به جا گذاشته و در خلاف این صورت به گودال پستی و انحطاط فرو شده است.

واقعه ظهور نادر بهترین شاهد این مدعا است. ده سال قبل از ظهور او مردم ایران که محکوم سیکسری تهی مغزی، مثل شاه سلطان حسین و درباریان سفیه او بودند به قدری دچار ضعف و ناتوانی شده و به حدی فاقد شرایط حیات و قدرت بوده، که ده نفر ده نفر آنها را يك نفر افغانی به طناب میبست و سر میبرد و از کسی جنبشی بروز نمیکرد. ظهور نادر، همین مردم مرده دل ناتوان را، یکمرتبه چنان توانا و قادر کرد که در زیر پرچم اقتدار او مملکت تاریخی هند را به یک یورش مردانه گرفتند و آنهمه جواهر و افتخارات را به ایران آوردند.

مثل این است که ایران هر وقت در سایه بیکفایتی سلاطین عیاش و نالایق خود به حضیض مذلت میافتد و به سرحد ناتوانی و لب پرتگاه زوال میرسد، دست قدرت از آستین غیب، فرزندی از تواناترین فرزندان او را به عرصه ظهور میرساند و وظیفه سنگین نجات مملکت و ملت را بر دوش هوش و کفایت او میگذارد تا ننگ

این مذلت را از رخساره مادر محبوب وطن بزداید و بار دیگر او را بهجامة افتخار و زیور جلال ملبس و مجلل سازد.

قریب یکصدوپنجاه سال است که مملکت ما دچار ضعف و ناتوانی و ناامنی شده و میتوان گفت بعد از فوت کریمخان زند و استیلای قاجاریه روز راحت و آرامی بهخود ندیده است.

قاجاریه بهجای بسط دامنة عدالت و آبادی مملکت، اوقات خود را فقط صرف خوشگذرانی یا کشتار مردم کرده، و ایامی را هم بهغافل کردن رعایا گذراندهاند.

از میان ایشان، فقط آغامحمدخان توانسته است قلیل مدتی ایران را آرام نگاهدارد و مردم را ساکت کند. اما بهچه وضع؟

یک نفر مسافر اروپایی خوب این قضیه را تشریح میکند و میگوید:

«آرامشی که آغامحمدخان بر ایران تحمیل کرد، از نوع همان آرامشهایی است که در قبرستان وجود دارد. یعنی او بهقدری مردم این مملکت را کشت، که دیگر کسی باقی نماند تا سروصدایی داشته باشد و بهعرض وجود بپردازد.»

در مدت این صدوپنجاه سال ناامنی و خرابی و ذلت، گاهی بهخصوص این اواخر، مردمان مصلح و متفکری پیدا شدهاند که بهفکر اصلاح حال ملک و ملت افتاده و راههایی هم پیش خود اندیشیدهاند و از آن جمله یکی سیدجمالالدین اسدآبادی همدانی است که بزرگترین دانشمند دوره اخیر ایران است. او که پیوسته از ظلم و آزار قاجاریه در بهدر و در اذیت و عذاب بوده و ناصرالدینشاه زشتترین رفتارها را نسبت به او مرتکب شده میگوید:

«اصلاح حال مردم مشرقزمین فقط بهدست یک نفر مقتدر عادل میسر خواهد شد.»

تاریخ نیز همین نظر را تأیید میکند. و من نیز با این عقیده که هزار شاهد و دلیل عقلی و تاریخی با خود همراه دارد، موافقم. تا بتوان در سایه اقتدار، بهتوسعة معارف و تعلیمات، که یگانه نجات دهنده جامعهها و رشد دهنده اقوام است پرداخت و بهاین طریق مردم را بهحدود وظایف و سعادت حقیقی خود آشنا نمود.

اینجا دیگر این سؤال قطعاً بهخاطر خطور میکند که آیا موقع آن نرسیده است که دست قدرت، روز عمر بدبختی یکصدوپنجاهساله ایران را بهآخر برساند، و برای ختم این دوره بینگلیفی و سرشکستگی و کشیدن انتقام قدمهای بلندی بردارد؟

حرکت از مورچهخوار

بعد از عبور از مورچهخوار بهکاروانسرای مستحکم مادر شاه رسیدیم که بهقول مشهور از بناهای مادر شاهعباس کبیر است.

مقارن غروب بهجلگه «برخوار» و حومه شهر تاریخی اصفهان یعنی پایتخت باشکوه صفویه و مشهورترین بلاد ایران رسیدیم.

ورود به اصفهان

کم کم سواد شهر اصفهان که در میان گردوغبار نمایان بود، ظاهر شد و اول نشانه‌ای که از آن شهر بهنظر رسید گنبد و منارهای مسجدشاه بود.

از یکفرسخی شهر بهبعد چادرهایی که عامه طبقات اهالی اصفهان برای استقبال و پذیرایی من برپا داشته بودند نمودار گردید. همه جا مردم با وجد و مسرت فوق‌العاده، رسیدن مرا تلقی میکردند. برای اظهار قدردانی از احساسات آنها پیاده شدم. از طرف وجوه و رؤسای ایشان، نطقها و خطابه‌های متعدد راجع بهخدمات من در اعاده امنیت و دفع سرکشان و توسعه و تکمیل قشون ایراد شد، بهر کدام جواب مناسبی داده و در میان هلهله و شادی اهالی که حالت سرور و شادمانی طبیعی از چهره آنها نمایان و از زیر طاقهای نصرت که تهیه شده بود، وارد شهر گردیدیم و یکسره بهعمارت چهلستون رفتم.

اخبار تهران

روز ورود به اصفهان بهتلگرافخانه برای مخابرات حضوری با تهران رفتم. این مخابرة حضوری بر حسب تقاضای خود هیأت وزرا بود که میخواستند در رؤس مطالب با من مذاکره نمایند. تلگراف ذیل بدو از وزیر خارجه رسید و جواب داده شد:

«امروز سه ساعت بعد از حرکت حضرت اشرف، شارژ دافر انگلیس به وزارت خارجه آمده، اظهار تاسف از مسافرت ناگهانی نموده، میگفت: در مذاکراتی که دیروز شده تقاضا نموده بودیم که مقرر شده، قشون دولتی از زیدون به سمت محمّره پیش نرفته، تا سه روز دیگر سرپرسی لرن وارد بغداد شده، شاید ملاقاتی با شیخ محمّره نموده این قضایا به نحو خوشی مطابق میل دولت خاتمه یابد. پس از مراجعت به سفارت، تلگرافی رسیده بود که سرپرسی لرن برای هشت روز دیگر وارد بغداد میشود، و خیال داشتیم که در ملاقات امروز چهارشنبه متذکر شویم که تا هشت روز دیگر امر به توقف قشون بفرمایند و امروز دفعتاً شنیدیم تصمیم مسافرت نموده، حرکت فرموده‌اند. این است تقاضای خودمان را در تعقیب مذاکرات شفاهی که با خودشان نموده‌ایم تجدید نموده، خواهش میکنیم که متجاوز از دو ماه در این قضیه صبر فرموده‌اند، حالا هم این هشت روز را تأمل فرمایند تا سرپرسی لرن وارد بغداد شود. امیدواریم اقداماتی بنماییم که خاطر حضرت اشرف از این نگرانی راحت شود و دیگر محتاج به اعزام قوا و عملیاتی نشوند. همین قسم هم به قونسول خودمان در اصفهان تلگراف خواهیم کرد، که به اطلاع حضرت اشرف برسانند. مقصود اصلی آنها که در مذاکرات تکرار مینمودند، فقط این است که قشون از زیدون، جلوتر نرود تا سرپرسی لرن وارد بغداد شود. بنده در ضمن مذاکره تمام نظریات حضرت اشرف را خاطر نشان نموده و تذکر داده‌ام که در نتیجه این اغفال که نظر به وعده‌های مصلحانه سفارت که برای دولت در مدت دو ماه حاصل شده، این است که شیخ موفق به جمع‌آوری اسلحه و وارد کردن مهمات و سایر لوازم دفاعیه شده است. افکار عامه را چگونه میتوان به این اظهارات تسکین داد که متوالیاً شنیده میشود شیخ اسلحه و مونیسیون توسط کشتیهایی که از طرف هند می‌آیند وارد مینماید؟ در صورتیکه برای دولت انگلیس راه همه قسم تفتیش و جلوگیری از این کشتیهایی که اسلحه وارد مینمایند بوده است. البته در جواب این اظهارات جز سکوت و اظهار بیاطلاعی جواب دیگر نمیتوانستند بدهند، چنانچه ندادند. اینک مراتب را به عرض رسانیده و اخباری هم که رسیده بود به ارکان حرب فرستادم که به عرض حضرت اشرف برسانند.»

وزیر خارجه

۳۴۵۰

جواب

جناب مستطاب اجل آقای مشار الملک وزیر امور خارجه دام‌اقباله
«شارژ دافر انگلیس را ملاقات نموده، بگویند چون نمیخواهم، اسباب رنجش سفارت فراهم آید، این است که تا ورود سرپرسی لرن و مشاهده نتیجه اقدامات او به کلیه قوا امر دادم تا دو هفته تعرض را به تأخیر بیندازند، ولی این در صورتی است که از طرف خزعلیان و بختیاری شروع به جنگ نشود. چه آن وقت قشون مجبور به عملیات خواهد شد.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا

۴۰۰۷

ملاقات با قونسول انگلیس

در این اثنا قونسول انگلیس نیز در همان تلگرافخانه تقاضای ملاقات کرد. او را پذیرفتم. پس از مقدماتی راجع به امر خوزستان، ورود مرا به اصفهان با نگرانی و احتیاط تلقی کرد، و تا یک درجه اظهار خوف و هراس نمود، که از اصفهان جلوتر نروم، و فوق‌العاده سعی کرد مسافرت را به همین نقطه خاتمه داده، به تهران بازگردم. نوشتن تمام مذاکرات به تفصیل میانجامد. چون زمینه مطلب روشن است شرح آن را زاید مینماید. به طور خلاصه تصمیم قبل خود را به او خاطر نشان کرده و قطعاً تذکر دادم که انصراف از این سفر غیرممکن و گوشمال دادن به اشرا حتمی است.

احساسات اهالی اصفهان

چیزی که موجب مسرت بود، این است که اهالی اصفهان از ورود من اظهار نهایت شغف و سرور میکردند. اما این سفر بیسابقه را با احتیاط دیده و در مجالس و محافل به تعجب از آن سخن میراندند. در بدو امر که نمیدانستند چه قصدی از این سفر دارم صحبتها میکردند، و چون از تجهیزات و عملیات من واقف شدند و فهمیدند خود نیز عازم میدان هستم، احتیاطشان شدت گرفت.

بعضی از نظر محبت و دوستی نمیخواستند، شخصاً بهممله که قدم بگذارم. این ابراز صمیمیت و علاقه‌مندی را که مبنی بر کمال خلوص بود، تقدیس کردم. لیکن آنها غفلت داشتند که این مسافرت چه از لحاظ دیپلوماسی و چه از نظر نظامی مهمتر از آن است که انجام آن را به‌دیگری واگذارم، و یقین داشتم که انجام آن برای دیگری غیر میسر خواهد بود.

باز در روز بعد قونسولهای خارجه و علمای اصفهان که معروفین ایشان حاجی‌آقا نورالله و فشارکی و سیدالعرفین باشند، به‌دیدن من آمدند و همه از ملاقات من اظهار خوشوقتی و تصمیم حرکت را به‌طرف جنوب تقدیس و تشویق کردند. حتی حاجی‌آقا نورالله بعد مراسله‌ای به‌من نوشت که مضمون بر این شعر بود:

«من حاضر خود و عموم کسان و عشیره‌ام با شما حرکت کنم و در این جنگ مقدس که حکم جهاد بر ضد دشمنان استقلال مملکت را دارد، شراکت نمایم.»

من در جواب اینگونه احساسات وطن‌پرستانه و استقلال‌خواهانه اظهار تشکر و امتنان کردم.

تجهیز قشون

از شنبه ۱۶ تا چهارشنبه عقرب در اصفهان ماندم، تا کاملاً سوق قشون به‌طرف خوزستان را از اینجا که مرکز لشکر جنوب است ترتیب دهم، و خود شخصاً به‌جمیع جزئیات کارهای لشکری سرکشی کنم. چنانکه در همین مدت قلیل يك قسمت از قوای اصفهان را با فوج نادری، اعزامی تهران از تیپ عراق، از راه قمشه و سمیرم به‌طرف بهبهان حرکت دادم و به‌ارکان حرب لشکر و مریضخانه و سربازخانه‌ها رسیدگی کردم و کار بختیاری و قضیه اختلافات آنها را راجع به‌ایلخانی و ایل‌بیگی رفع نمودم.

قبل از حرکت خوانین عمده بختیاری مقیم تهران یعنی صمصام‌السلطنه و امیرمفخم و سردار جنگ همینکه قضیه طغیان عده‌ای از ایل را به‌تحريك شيخ‌خزعل بر ضد دولت شنیدند، به‌منزل من آمده بست نشستند، و با عجز و الحاح بسیار گفتند این حرکت عده قلیلی از بختیاریها، اسباب بدنامی و رسوایی ماست و حرکتی است که ما را در پیشگاه دولت روسیه و مقصر قلم می‌دهد و به‌این جهت زندگانی ما در خطر می‌افتد. من آنها را به‌مراحم دولت دلگرم کرده، به‌ایشان تأمین و در رفع غائله اطمینان کامل دادم. در تعقیب همین پیشامد وزیر داخله و وزیر پست و تلگراف را مأمور نمودم به‌اصفهان حرکت کنند و به‌کار تصفیه آن اختلافات مشغول شوند.

در چهار روز اقامت اصفهان لاینقطع از اطراف، مکاتیب و تلگراف راجع به‌قضیه جنوب و تشویق به‌حرکت و اقدام جدی در رفع طغیان شیخ و متمردين دیگر می‌رسید. غالباً دستور جواب آنها را میدادم. شب هفدهم عقرب تلگراف ذیل از وزیر امور خارجه واصل گردید:

تلگراف وزیر خارجه

«در تعقیب مذاکرات روز چهارشنبه ۱۳ عقرب که راپرت آن به‌وسیله ارکان حرب به‌عرض رسیده است، امروز دو ساعت و ربع بعدازظهر، شارژ دافر انگلیس به‌ملاقات بنده آمده اظهار داشت: با وجود اهتمامات فوق‌العاده این جانب، اخبار خیلی خوب نیست، زیرا قونسول از اصفهان تلگراف کرده است که دیروز عصر، حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا را ملاقات نمود و ایشان فرموده‌اند که به‌ملاحظات نظامی و نظر به‌اینکه هر دقیقه خطر آمدن برف هست نمیتوانم دیگر قشون را در چهارمحال نگاه دارم و ناچار قشون باید از چهارمحال تجاوز نماید. شارژ دافر اظهار داشت که حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا در این مدت خیلی حوصله نشان دادند و البته اگر در این موقع عجله بشود اثر خوبی در لندن ندارد. در اینصورت بیش از مهلت اولیه که هشت روز باشد تقاضا نمیکنم. البته حضرت اشرف به‌طوریکه تاکنون صبر و حوصله نشان داده‌اند حالا نیز این چند روزه را تأمل خواهند فرمود. بنده به‌او وعده دادم که مراتب را با تلگراف حضوری به‌عرض حضرت اشرف برسانم و نتیجه را به‌او اطلاع دهم.»

مشار الملک

من چون به‌آهنگ این صحبتها و مواعید آشنایی کامل داشتم، تکلیف خود را در این تشخیص دادم که اصلاً به‌این تلگراف جواب ندهم و به‌جای هر صحبتی فقط عقاید خود را تعقیب نمایم و عملیتر سازم.

يك تلگراف مسرتبخش

يکي از جمله تلگرافها که بهجهاتی نظر مرا جلب کرد. تلگراف سر هنگ ساعدالدوله آجودان من بود. ساعدالدوله در موقعی که از لرستان بهتهران برمیگشتم، داوطلب شد که اگر قضیه جنوب بهقشونکشی محتاج شود، شخصاً برای ختم آن عزیمت کند. من هم به او قول دادم. اتفاقاً بعد از رسیدن بهتهران برای سرکشی املاک خود مرخصی گرفت و بهطرف تنکابن عازم شد. همینکه شنید من بهسمت جنوب عزیمت کرده‌ام، بهعجله خود را بهتهران رسانده، از آنجا برای شرکت در عملیات نظامی تلگرافی مشعر بر حرکت خود بهمن مخابره کرد، و بدون استمزاج از من حرکت نمود و یقین دارم از اینکه چرا در موقع حرکت او را خیر نکرده‌ام متألم نیز بود.

وصول این تلگراف در اصفهان باعث مسرت فوق‌العاده من شد. زیرا که بهرأیالین دیدم صاحبمنصبان قشون من، امروز صاحب اینگونه احساسات سپاهیگری و رشادت نظامی هستند که در موقع بروز مشکلات و انجام وظایف سربازی بریکدیگر سبقت میگیرند و سر از پا نمی‌شناسند. مشاهده اینگونه پیشامدها برای يك نفر علاقه‌مند بهمملکت و قشون بینهایت وجدآور و مسرت‌انگیز است. زیرا وقتی که انسان اوضاع سابق قشون را بهنظر می‌آورد و روحیه فاسد صاحبمنصبان عهد ناصرالدین‌شاه را که در موقع گرفتن حیره و مواجب از صاحبمنصبان هر قشونی بیشتر و عالی‌مقامتر، و در موقع جنگ فراری و مخفی بودند از خاطر میگذراند، از تذکر احوال آن ایام سرافکنده و خجل و از دیدن اوضاع کنونی خرسند و شادمان می‌گردد.

شایعه کنارگیری

در نتیجه انتشارات خارجیان و تلقینات اقلیت مجلس در تهران، مشهور شده بود که من از آمدن بهاصفهان قصدم کنارگیری است و چون در مرکز نمیتوانستم از کار دوری بگیرم خود را بهاصفهان رسانیده‌ام که در اینجا از عمل کنارجویی نمایم. این شایعه بهقدری رواج گرفته بود که حتی در هیأت وزرا هم مؤثر واقع شده و يك نفر از وزرا بهخیال اشغال مقام ریاست افتاده و بعضی بهواسطه محبت من و تذکر فعالیت من مضطرب و متأسف شده بودند. در همین باب تلگراف رمزی از سردار معظم خراسانی وزیر فواید عامه رسید که تمناً کرده بود من از استعفا صرفنظر کرده و راضی بهاختلال امور مملکت و پریشانی دوستان خود نگردم. جوابی اطمینان‌بخش دادم و تعجب خود را از تأثیر و شیوع این اخبار ابراز داشتم و نوشتم که من عازم خوزستان و سرکوبی اشرازم و از هرزه‌درایی چند نفر مفسده‌جو، از خدمت مملکت و اکمال سعادت ایران صرفنظر نخواهم کرد.

قبل از حرکت اخباری از فرونت میرسید. از جمله مطالب ذیل بود:

«در چهاردهم عقرب ۳۰۰ صندوق اسلحه نو، با دو توپ وارد هندیجان شده و میان قوای خزعل تقسیم گردیده، دو کشتی بادی آذوقه آورده است. سه سفینه جنگی اروپایی بهشطالعرب آمده و در مقابل آبادان لنگر انداخته است.»

با توجه بدین اخبار چون فشنگ در اصفهان بهقدر کفایت موجود نبود، بهتهران امر دادم ۵۰۰۰۰ فشنگ فوراً ارسال دارند.

راپرت تلگرافخانه اردوی زیدون

«بر حسب حکم فرمانده محترم قوای فارس و بنادر دستگاه تلگراف را کنار رودخانه زیدون آورده که راپرتهای قشونی داده شود. صبح نهم علیالطولوع فرمانده با عده بهطرف زیدون آمدند از ساعت یازده صبح جنگ شروع شد تا پنج بعدازظهر در طرف جنوبی رودخانه از «شاهبهرام» تا قلعه «خاکستری» که چندین قلعه و برج بود بهتصرف قوانظامی درآمد. عصر نیز طرف دشمن حمله نمودند شب هم بهشهر زیدون خراب، شبیخون زده از ساعت پنج صبح الی ساعت دوازده، جنگ دوام داشته، در نتیجه خزعلیان تمام فراری، تلفات زیاد، و چند نفر اسیر و چند باب چادر و چند رأس قاطر و اسب و اثاثیه بهتصرف نظامیها درآمد يك نفر نظامی و يك نفر چریک هم زخمی شده.»

ابراهیم

راپرت اردوی زیدون

از قرار خبر واصله و رؤیت هم که کرده‌اند برادر عبدالله‌خان و چند نفر دیگر و چهارپنج رأس اسب غیر از تلفات دیگر از طرف دشمن بهگلوله توپ مقتول شده‌اند.

حرکت از اصفهان

چهارشنبه ۲۰ عقرب

صبح با همراهان از خیابان تاریخی چهارباغ و پل اللهوردیخان گذشته بهطرف قمشه حرکت کردم. در «مهیار» نه فرسخی جنوب اصفهان بهاردویی که عازم خوزستان بودند برخوردیم. اردوی مزبور را سان دیدم و مصمم شدم میزان جنگاوری و درجه لیاقت نظامی آنها را امتحان کنم. بهاین نظر خودم شخصاً پیش رفته، يك نفر از نظامیان را که بهظاهر آثار کفایتی از او نمایان نبود، انتخاب و برای هدف قرار دادن، نشانه‌ای اختیار کردم. احساس میکردم که صاحبمنصبان اردو را وحشت باطنی فراگرفته و از آن ترس دارند که نظامی مزبور از عهده این امتحان بهخوبی برنیاید و اسباب سرشکستگی و مسؤولیت جهت ایشان فراهم شود. یقیناً پیش خود میگفتند چرا من انتخاب را بهخود ایشان وانگذاشته‌ام تا یکی از بهترین افراد را اختیار کنند و فرد مطمئن را به میدان امتحان بفرستند.

در حالیکه دل‌های ایشان از این انتخاب من در تپش بود، نظامی مزبور با مهارت عجیبی از عهده امتحان برآمد و با کمال خوبی نشانه را هدف قرار داد. چهره صاحبمنصبان از شادی برافروخته شد، و قلب من نیز بیش از پیش قرین اطمینان و امیدواری گردیده، این پیشامد را بهفال نیک گرفتم و کاملاً دل در فتح بستم. مقارن ظهر بهقمشه وارد شدم. حاکم قمشه بهاستقبال آمده بود و اهالی طاق نصرتهایی برپا داشته بودند. بعد از ظهر از قمشه بهطرف خاک فارس حرکت کردم و نزدیک غروب بهاول آبادی «ایزدخواست» رسیدیم. در اینجا نامنی پنج سال قبل و حمله دزدان را بهارفع‌الدوله نماینده ایران در مجمع اتفاق ملل و قتل پسر ارباب کیخسرو را بهخاطر آوردم و از امنیتی که حالیه در سایه قدرت قشون ایجاد شده امیدواری کامل حاصل کردم. شب را در «ایزدخواست» به مطالعه نقشجات نظامی و مذاکرات تاریخی گذراندم.

بهطرف آباد

پنجشنبه ۲۱ عقرب

از «ایزدخواست» حرکت کردیم و از روی پلی که در مقابل کاروانسرای شاه‌عباسی است و کتیبه‌ای هم بهاسم آن پادشاه آبادکننده دارد، و از گردنه صعب‌العبوری که خود اهالی آنرا «چک‌ایزدخواست» میگویند گذشتیم عبور از این گردنه در موقع عزیمت بهطرف شیراز برای اتومبیل خیلی مشکل است و غالباً جماعتی از اهالی در آن حدود مواظبانند که اتومبیلها را بهزور بازو بالا برند و آنها را از سر گردنه رد کنند. بعد از ظهر از آباد حرکت کردیم و بعد از عبور از آبادی «سورمق» و کاروانسرای «خان‌خوره» گردنه صعب‌العبور «کولیکش» را پشت سر گذاشتیم، و وارد دشت مسطح و همواری شدیم و شب را در آبادی «دهبید» گذرانیم.

جمعه ۲۲ عقرب

صبح زود برخاسته از بالای بلندی «دهبید» سرازیر شدیم. جاده امروزی غیر از جاده کاروانی قدیم است و این جاده را پلیس جنوب در ایام اقتدار خود برای حفظ روابط با اصفهان و راندن اتومبیل تسطیح و درست کرده است. هوا بینهایت سرد بود و بدون بالاپوش صحیح حرکت خیلی اشکال داشت. مقارن غروب بهآبادی «سیوند»، چهارفرسنگی شیراز رسیدیم و شب را در آنجا ماندیم.

شنبه ۲۳ عقرب

از سیوند حرکت کردیم و بعد از عبور از پیچ و خمهایی چند، بهچاپارخانه «یوزه»، سهفرسنگی «سیوند» و یازده فرسنگی شیراز رسیدیم. در نزدیکی «پوزه» میرزا ابراهیم‌خان قوام‌الملک رئیس یکی از ایلات فارس که از شیراز بهاستقبال من آمده بود رسید و از او احوالپرسی شد. ناهار را در «زرقان» پنجفرسنگی شمال شیراز صرف کردم. در «زرقان» از طرف وثوق‌السلطنه والی فارس استقبال شایانی از من شد و بعد از ظهر از آنجا بهطرف شیراز حرکت کردم.

یکشنبه ۲۴ عقرب

فردای ورود بهشیراز عامه و علما و اعیان شیراز بهملاقات من آمدند و از یکان‌یکان احوالپرسی بهعمل آمده و با دو نفر از ایشان یکی آقا جعفر یکی هم آقای شیخ مرتضی مقداری صحبت شد.

بهموجب تلگراف واصله در ۱۹ عقرب، عشایر «حویزه» و «بنیطرف» قصر خزعل را آتش زده‌اند و در اطراف دزفول ایل «قلاوند» با يك حمله، متمردين را شکست داده و مقداری احشام غنیمت گرفته‌اند.

تلگراف ذیل نیز که از فرمانده قوای خوزستان واصل شد مرا بهفتح قطعی بیش از پیش امیدوار ساخت:

مقام منبع بندگان حضرت اشرف فرمانده کل قوا دامت عظمته
«عده بختیاری که بهکمک هواداران خزعل آمده بودند، امروز يك حمله مختصری کردند و از طرف ستون، شکست خورده عقب رفتند.

موقعیت دشمن و قوای نظامی بهقرار ذیل است:

«چمکرته چشمه شیخ لنگری» موقعیت نظامی آسیاب «سویره»، «دهملا» دشمن عده قلیلی در هنديجان دارد برای پراکنده کردن دشمن دو روز قبل عده‌ای مرکب از نظامی و چريك بهطرف هنديجان فرستاده شده بود، الساعه راپرت رسید که هنديجان را تصرف نموده‌اند.»

از لنگیر - سر تیب فضل‌الله

عصر ۲۱ عقرب نمره ۲۰۶

بعد از ملاقاتهای رسمی تصمیم گرفتیم بهزیارت شاهچراغ و ابنیه وکیلی بروم بهاین جهت با جمعی از همراهان بهتماشا و زیارت آن اماکن رفتیم.

عامه که از کمی گندم و قحطی نان در زحمت بودند، ازدحام کرده بهدادخواهی و استغاثه پیش من آمدند. فوری امر دادم برای ترتیب امر نان شیراز کمیسیونیه بهریاست والی و عضویت قوام‌الملک و روسای ادارات تشکیل شده رفع این غائله را بنمایند.

در همین روز يك دستگاه از ایروپلانهای جنگی را که در شیراز برای عزیمت بهخوزستان حاضر بود، امر بهپرواز دادم و خودم هم سوار شده برای تعلیم عملیات جنگی و اینکه از چه راه و بهچه طریقی باید عملیات نظامی را تعقیب کرد قدری گردش کردم و آشیانه طیارات را در حدود «باغ‌تخت» معین نمودم.

چون از «باغ‌تخت» تا شیراز راه اتومبیل‌رو صحیح ندارد پیاده حرکت کردم ولی چکمه سخت پایم را زده بود و بهزحمت این راه را پیمودم و شخصاً بهنظامیان دستور دادم که برای عبورومرور، روی نهرهای عرض راه را پل بزنند و این امر بهسرعت اجرا شد.

قضیه خوزستان که تا این تاریخ چندان مشکل نشده بود، در مرحله جدی داخل شد. از يكطرف دارالشورا و نمایندگان ملت و عامه اهالی پایتخت و هیأت وزرا بهواسطه بیاطلاعی و دوری از مرکز عملیات، در وحشت افتاده بودند تلگراف ذیل در همین موضوع از تهران رسید:

«حضور مبارك حضرت اشرف اعظم آقای رئیس الوزرا دامت عظمته

حسب الوظیفه باید بهعرض برسانم از مسافرت حضرت اشرف بهشیراز افکار مشوش شده مغرضین القای شبهه میکنند که با دخالت خارجی، آشتی کنان بهضرر مملکت واقع خواهد شد. بعضی حدس میزنند بهبهبهان برای جنگ تشریف خواهید برد. در مجلس هم ممکن است مذاکره و سؤال شود. در هر حال تسکین و روشن ساختن افکار بهنظر لازم میآید. مستدعی است دستور کافی در این باب مرحمت فرمایند.»

ذکاءالملک

۲۲ عقرب

از طرف دیگر، عمال سیاسی انگلیس در صفحات جنوب بهجنبش افتاده و بهخیال اغفال من و تحصیل تأمین جهت شیخ خزعل، سخت دست و پا میکردند.

تلگراف خزعل

در همین روز تلگراف ذیل از طرف شیخخزعل بهمن رسید:

آستان مبارك حضرت اشرف اعظم آقای رئیس الوزرا دامت عظمته

«بعضیها فدوی را معتقد ساخته بودند که حضرت اشرف نسبت بهبنده احساسات بیمهری و بیلطفی دارید، ولی بحمدالله در این اواخر مطلع گردیدم که حقیقت حال چنین نیست و این مسأله موجب امیدواری شد. البته برخاطر مبارك معلوم است که آنسوءتفاهم از دسایس و آنتزیکهای بعضی مغرضین و مفسدین، غیر از بختیاریها، که البته نسبت بهوجود ذیجود حضرت اشرف عداوت داشتند و میخواستند فدوی را آلت اغراض

شخصیه و مقاصد دنیّه خود سازند تقویت و فزونی یافت. ولی بالاخره از کجی و اعوجاج این مسلک مطلع شده اینک به عرض تأسف مبادرت نموده و از اعمال ناشایسته‌ای که از طرف این بنده نسبت به دولت علیه سر زده معذرت می‌خواهم و در آینده نیز کمافی‌السابق نهایت آمال فدوی این است، نسبت به دولت متبوعه کمال خدمتگزاری به عمل آورده و تا آخرین درجه امکان با نهایت اخلاص نیت و حسن عقیدت به اجرای اوامر مطاعه اقدام کنم. امیدواری کامل دارم که حضرت اشرف نیز این عرض تأسف را پذیرفته و باز هم فدوی را مورد اعتماد قرار داده و از دولتخواهی فدوی اطمینان خواهند داشت. از قرار معلوم موکب سامی این روزها بهجنوب تشریف فرما میشوند و اگر این مسأله صحیح است خیلی شایق هستم که بهشرف ملاقات نائل شده و شخصاً به آن وجود محترم که ریاست دولت متبوعه را دارا هستند، تأسف خود را از مامضی و تأمینات خدمتگزاری و خلوص نیت در آینده عرض کنم. منتظر اظهار مرحمت و تعیین محل و موعد شرفیابی هستم.»

خزعل

يك كپيه هم توسط قونسول انگليس از همين تلگراف رسيد.
از اينكه قونسول انگليس واسطه مخابره آن بود سخت متعير شدم.
تلگراف ذيل را بهقونسول بوشهر مخابره كردم و جواب شيخ را هم مستقيماً دادم.

بوشهر

آقای ژنرال قونسول دولت فخریه انگلیس

«اینکه خزعل تلگراف خود را بهوسیله شما برای این جانب ارسال داشته است خالی از غرابت نیست زیرا اتباع داخلی نباید، در امورات مربوط به خود، موجبات زحمت نمایندگان محترم خارجه را که قانوناً ممنوع از مداخلات هستند، فراهم آورند. در اینصورت بدیهی است که این قصور مربوط به عدم اطلاع مشارالیه میباشد و جوابی هم که لازم بوده قبلاً به تلگراف مستقیم به مشارالیه داده‌ام.»

جواب ذیل را هم امر دادم مستقیماً به‌شیخ مخابره کنند:

آقای سردار اقدس

«معذرت و ندامت شما را می‌پذیرم به شرط تسلیم قطعی.»

تلگرافات تهران

شب را قوام‌الملک در باغ «محمدیه» از ما میهمانی شایانی کرد. از همراهان، دبیر اعظم، چون سخت مریض شده بود، نتوانست بیاید.

در این موقع دو تلگراف به‌من رسید، که یکی اسباب امیدواری و مسرت من شد و دیگری به‌عکس، سخت مرا غمگین و متأثر ساخت.

تلگراف اول از طرف علمای تهران بود که در مسأله جمهوریت با من مخالفت کرده و در این موقع اظهار کمال موافقت نموده و پیشرفت و موفقیت کامل را خواسته بودند. از این موقع شناسی و علاقه علمای اعلام به مصالح ملک و ملت بسی شادمان و خورسند شدم.

تلگراف دیگر از طرف هیأت دولت بود راجع به اینکه نمایندگان مجلس جلسه سری و خصوصی تشکیل داده و در باب خوزستان صحبت‌هایی کرده‌اند که حاکی از یأس و سوءظن است و در تهران نیز شهرت داده و آژانس رویتز این خبر را منتشر نموده، که سفیر انگلیس سر پرسیلرن از جانب دولت متبوعه خود مأموریت دارد، که در بوشهر فیما بین من و خزعل ترتیب ملاقاتی فراهم کند و بین او را با من صلح دهد.

این خبر سخت مرا متعجب و متأثر ساخت که چرا با وجود اینهمه خدمات و زحمات و تحمل انواع مصیبت، در عرض چهار سال هنوز وکلای مجلس مرا نشناخته و تصور کرده‌اند ممکن است خارجیان در اراده و عزم من نفوذی داشته و به‌میل خود مرا به هر طریقی که می‌خواهند سوق دهند.

با کمال تأثر و تعیر این خبر را تکذیب کردم و امر دادم وزیر مالیه که در غیاب من متصدی کفالت مقام ریاست وزرا بود، خبر مزبور را رسماً در جراید پایتخت تکذیب نماید. تلگراف ذیل را مخابره نمودم:

جناب مستطاب اجل آقای ذکاء‌الملک وزیر مالیه دام اقباله

«از شرح تلگراف جنابعالی راجع به انتشارات مغرضین و تلقینات آنها مسبوق و مستحضر شدم، این خائنین را که جنابعالی به‌اسم مغرض نامیده‌اید، همانها هستند که سوء کردار و زشتی رفتار و عملیات آنها در سه سال

قبل مملکت را به خطرناکترین پرتگاهی پرتاب نموده بود و در پایان آنهمه خرابی و خیانت، فقط فضل خداوند و عملیات من آن خطرات را محو و نابود کرده، حالا مجال آن را پیدا کرده‌اند که باز زرمه‌های خائنانه خود را تجدید نمایند. این مغرضین همان خائنین وطن‌فروش هستند که دست توسل به سوی هر نامشروعی دراز کرده فقط برای اجرای اعمال خائنانه از هیچ تخریبی صرف‌نظر نمی‌نمایند. من نیات باطنی و هویت هر یک از آنها را به‌طوری که باید و شاید تشخیص داده، اجازه نخواهم داد که مملکت و مردم بیچاره این سرزمین آلت خیانت و اغراض زشت و آلوده آنها واقع گردند. من به‌صفحه جنوب آمده‌ام که اول گردن‌گردنکشان را کوبیده و مملکت را از لوٹ وجود و خودسری آنها پاک و منزّه نمایم و در پایان آن، به‌نام استقلال مملکت و بیچارگی مردم، سزای هر خائن را به‌پاداش حق و حقیقت محول دارم. چند نفر خائن تهران از فرسودگی طاقت مردم اطلاع ندارند و آنها فقط به‌مزد خیانت از هر طریقی برسد قانع هستند. چون من خداوند را در همه حال شاهد گزارشات خود دانسته‌ام، بالاخره یا باید شخصاً در راه این مملکت محو شده و یا طریقی را بسپارم که دیگر کسی بر خلاف امنیت و انتظامات مملکت و بر خلاف استقلال و عظمت ایران قادر بر اجرای خیانت نباشد. حالا مغرضین، معاندین و خائنین هر چه می‌خواهند، بگویند تا مدلول حق و حقیقت از پرتو خداوندی روشن و آشکار شود. درخاتمه اضافه می‌نمایم که چون هیچوقت اقدامات و عملیات من از انظار جامعه مستور و مکتوم نبوده و با آنکه من و همه کس اطلاع دارند که این انتشارات از چه ناحیه ساخته میشود و تلقین میگردد، معهداً برای اینکه عامه مردم از تمام گزارشات این حدود مطلع باشند، دستور داده‌ام که جزء و کل امور، اعم از عملیات جنگی و یا صلح و نظایر آن را به‌طور ابلاغیه گوشزد عموم نمایند که بالاخره عامه از گزارشات مملکتی خود هر چه هست مستحضر و مسبوق باشند.»

رئیس الوزرا و فرمانده کل قوا

ملاقات با قونسول انگلس

ژنرال قونسول انگلیس از من وقت ملاقات خواست. پذیرفتم. وارد شد. از طرز دخول او به‌اطاق دریافتیم که دیگر کار را از رویه‌های معمولی خارج دیده و عصبانی شده‌اند. چون این حالت را مشاهده کردم، بر دقت افزودم. زیرا که معلوم بود در چنین حالتی اعماق قلب و نیات خفیه خود را مکشوف خواهد داشت. بعد از نشستن، بلافاصله مراسله‌ای به‌دست من داد و گفت «وزیر مختار انگلیس از بغداد مخابره کرده، و مأموریت داده است که در شیراز تبلیغ کنم.» در ضمن مطالعه اظهار نمود که «علاوه بر رسانیدن این مراسله مأموریت دیگری نیز به‌من داده‌اند، به‌این قرار که اگر مدلول این مراسله را پذیرفتید، رسمیتی نخواهد داشت والا چون خزل رسماً تحت‌الحمايه دولت انگلیس است و ما مجبوریم از تحت‌الحمايه خود قویاً مواظبت و محارست کنیم، ناچاریم که با شما نیز به‌طور رسمی وارد مذاکره شده و از ورود شما جلوگیری و از ورود قوای نظامی شما به‌خاک خوزستان ممانعت کنیم. انگلیس در خوزستان علاوه بر موقعیت سیاسی، وضعیت خاصی دارد. لوله‌های کمپانی نفت که در طول کارون کشیده شده، ممکن است در این لشکرکشی و منازعات صدمه ببیند. بنابراین هر پیشامدی که رخ بدهد، مسؤولیت مستقیم آن متوجه دولت ایران و شخص شما خواهد گردید و ما مجبور به‌مدافعه و مداخله خواهیم شد.»

تلگراف نیز تقریباً حاکی از همین مطالب بود. فقط مطالب قدری نرم‌تر نوشته گشته و سعیشده بود که با نصیحت و اندرز قضیه خاتمه بیابد.

تلگراف را خواستم نگاه بدارم. قونسول اصرار کرد که من مأمورم فقط ارائه بدهم و شفاهاً مطلب را بگویم. مجاز نیستم تلگراف را بگذارم.

چون گوش من نظیر این صحبت را نشنیده است و عادت ندارم از هیچ کس این قبیل مداخلات را ببینم، حالتی تغییر کرد. آن نشاط و فرحی که در اول مجلس از دیدن احوال دیگرگون و عصبانیت قونسول به‌من دست داده بود، یکباره مبدل شد به‌یک تلخکامی و غضب فوق‌العاده که دنیا را در نظرم تاریک کرد. گویی از صدای این نماینده اجنبی تمام دستورها و اوامری که در ظرف یک‌صدسال از طرف بیگانگان به‌زمامداران این مملکت داده شده در گوشم طنین انداخت، و سیاهکاریهای اولیای امور گذشته، یکی پس از دیگری، در برابر چشم گسترده شد، و پرده ضخیم کثیفی تشکیل داد. این بار نوبت عصبانی شدن به‌من رسید.

بدواً به‌قونسول گفتم:

«اما در خصوص لوله‌های نفت که بهانه این قبیل مداخلات عجیبه کودکانه قرار داده‌اند، من شخصاً ملتزم و متعهد میشوم، هرگاه از حرکت قشون و جنگ، بدان صفحات صدمه وارد شود شخصاً غرامت بدهم.

راجع به‌مذاکراتی که کردید، من جداً اعتراض میکنم و تذکر میدهم که اگر من بعد به‌این لهجه و به‌این طرز با من طرف گفتگو بشوید، ترجیح خواهم داد که رشته مناسبات خود را با تمام مأمورین دولت انگلیس پاره کنم.

خوزستان یکی از ایالات ایران است و خزل يك نفر رعیت ایران. اگر او خود را تحت‌الحمایه معرفی کرده، خائن است و من نمیتوانم در این قبیل موارد لاقید باشم. لهذا اجازه نمیدهم که در حضور من این طور صحبت بشود.» و این کلمات را با تمسخر و استهزا گفتم.

قونسول بیشتر از جا در رفت. تمام متانتي که در نژاد این قوم ضرب‌المثل است از دستش رفته، کاملاً عصبانی گردید.

من برای اینکه به‌او حالی کرده باشم که تندی و عصبانیت و تمام مأموریتها و یادداشتهایی که او حامل است به‌قدر بال مگسی مرا واپس نمیشاند، در حضور خود قونسول، امیرلشگر را احضار کردم و با اینکه خیال داشتم سه روز دیگر در شیراز مانده و استراحتی نکنم، امر به‌حرکت دادم و گفتم تمام همراهان را مسبوق نمایند که فردا صبح به‌طرف خوزستان خواهیم رفت.

نمیخواهم بگویم که این امر و تصمیم من در این موقع در قونسول عصبانی انگلیس چه تأثیری کرد. ابدأ انتظار نداشت که از يك رئیس‌الوزرای ایرانی این طور مکالمه و این قسم‌تمرد بشنود و ببیند. در مدت صدوپنجاه سال عمال انگلیس عادت کرده بودند که هر سری را در مقابل خود خم شده ببینند، بلکه نقشه‌هایی را که اصلاً جرئت تعقیب آن نمیرفت، از طرف اولیای امور ایران فراهم شده و استقبال شده ببینند، تا چه رسد به‌يك حکم قطعی و امرصریح.

قونسول انگلیس گمان میکرد با یکی از ضعیف‌القلبه‌های دربار قاجاریه سروکار دارد، که هر وقت یکی از نایبهای سفارت، ملازمش را بفرستد و تهدیدی بکند، آن شب به‌خواب نرود و فردا هر امری را به‌موقع اجرا گذارد.

با اینکه رئیس‌کابینه سخت مریض بود و چهل درجه تب داشت، کسالت او را اهمیت نداده و به‌حرکت مصمم شدم. او نیز شائقانه با مرض سخت به‌راه افتاد، زیرا که حفظ وطن برای من اهمیتی بیش از کسالت اطرافیان من است.

به‌والی فارس امر دادم از طرف من از علمای شیراز بازدید کند و تلگراف ذیل را به‌تهران مخابره نمودم:

ارکان حرب کل قشون

«به‌طوریکه اطلاع دارید تصمیم من از تهران این بود که مستقیماً به‌جانب خوزستان عزیمت نمایم. در ورود به‌شیراز که تصادف با وصول تلگراف انقیاد خزل شد، مقصود من از صدور جواب دائر به‌تسلیم قطعی مشارالیه این بود که او را روانه‌ تهران نموده، خود بدون جنگ و عدم اتلاف نفوس به‌مرکز خوزستان رهسپار شوم. اینک نظر به‌اینکه عدم وصول جواب اعلامیه مزبور زیاده بر این توقف مرا در شیراز متضمن نتواند شد، لهذا امروز از شیراز به‌طرف فرونت حرکت مینمایم، که از آنجا با اردو رهسپار محمّره شوم.»

فرمانده کل قوا

۴۱۴۵

قبل از حرکت از شیراز ورود يك دستگاه طیاره بمب‌انداز که به‌میدان جنگ «زیدون» اعزام شده بود، رسید و موجب مسرت شد. همچنین اطلاع رسید که در ساعت ۷ صبح ۲۳ عقب قریب دوهزار نفر مسلح از محمّره به‌بندر معشور اعزام گردیده است.

تلگرافاً امر دادم دو طیاره به‌غرب اعزام شود.

بر حسب خبری که رسید عشیره بنی‌طرف در ساحل کرخه جمع شده و با اتباع شیخ مشغول زدوخوردند و در «حمیدیه» جنگ سختی شده است.

تلگراف ذیل نیز از تهران رسیده بود و جواب داده شد:

مقام منبع‌بندگان حضرت اشرف اعظم فرمانده کل قوا دامت عظمته

«رابطاً به‌عرض مبارک میرساند که امروز صبح آتاشه نظامی روس به‌ارکان حرب کل آمد. و از اظهارات او چنین استنباط میشد که اولیای دولت شوروی از مسافرت بندگان حضرت اشرف به‌جنوب فوق‌العاده نگران هستند و چنانچه مسافرت وجود مقدس به‌بوشهر امتداد یابد، این مطلب را قطعاً در تحت تأثیر و نفوذ سیاست انگلیس تلقی و برای سیاست خود لطمه بزرگی تصور خواهند کرد و مطابق اظهار او برای رفتن به‌بوشهر، اتخاذ تصمیم هم فرموده‌اند. گرچه در مقابل نظر ثاقب و فکر منور بندگان حضرت اشرف که بر جهات امور احاطه دارند، اظهار عقیده جسارت محض است ولی در عالم خدمتگزاری و علاقه مفرطی که به‌حفظ حیثیات و عظمت آن وجود مقدس دارد، از عرض این ناگزیر است که چون مسافرت بندگان حضرت اشرف به‌بوشهر در اذهان عامه اهالی و از نقطه نظر سیاست خارجی تأثیرات سوء خواهد بخشید، چنانچه رأی مبارک اقتضا و مقرر فرمایند خزل در همان شهر شیراز شرفیاب آستان مبارک شود. برای رفع سوءتفاهمات و این قبیل انتشارات خلاف حقیقت فوق‌العاده مؤثر خواهد بود. امر امر مبارک است.»

جواب

ریاست ارکان حرب کل قشون

«تلگراف رمز نمره ۳۶۹۹ ملاحظه شد. لازم است برای قطع انتشارات و اراجیف که در میان مردم شیوع دارد ملاقات من را در بوشهر با شیخ تکذیب و متذکر شوید، که اگر بهوشهر میروم فقط برای رفتن بهفرونت بوده و شیخ را در نقطه دیگری غیر از شیراز نخواهم پذیرفت. در صورتی که آمدن بهشیراز را نپذیرد، ملاقات من و او در میدان جنگ خواهد بود.

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا

نمره ۴۱۲۵

احزاب سیاسی فارس که بر اثر وقعه خوزستان مثل ملیون سایر نقاط بههیجان آمده بودند، غالباً حاضر شدند که با من برای دفاع خوزستان و دفع یاغیان حرکت کنند. من آنها را بهسکوت و بردباری امر داده، گفتم چون بهتوفیق خدا و اراده قوی خود و قدرت مغلوب نشدنی قشون اطمینان دارم، بهحرکت شما احتیاجی نیست. من و قشونم بهزودی غائله را خاتمه خواهیم داد.

حرکت از شیراز

یکشنبه ۲۴ عقرب

از شیراز حرکت کردم و بهقومالمک که اجازه خواسته بود در این مسافرت با من همراه باشد، اجازه عزیمت دادم. چون دبیر اعظم سخت ناخوش بود، بهدکترها در پرستاری او، امر اکید دادم. مخصوصاً دکترکریم هدایت را که دکتر مخصوص قشون و جوان تحصیل کرده مجرب است، از شیراز همراه بردم و دستور دادم که بهکار صحیة همراهان بپردازد.

بعدازظهر را بهکازرون که معتبرترین منازل بین شیراز و بوشهر است وارد شدم و تصمیمگرفتم شب را هم در همانجا بمانم.

در کازرون چند دستگاه از تانکهای جدیدالاختراع را که برای قشون امر بهخرید آنها داده بودم، بهعملیات واداشتم و آنها در خراب کردن دیوار و عبور از اراضی ناهموار و تپه و گودال نمایشهای عجیبی دادند. اسباب خوشوقتی شد و هزارتومان بهفرمانده آنها برای قدرشناسی از این عملیات انعام دادم. شب تلگرافی از تهران رسید. اینک عین آن با جوابی که داده شد مندرج میگردد:

مقام منیع ریاست وزرا دامت شوکته

«خبر رویت راجع بهقضیه خوزستان در جراید امروز منتشر شد که آقای رئیسالوزرا و شیخخزعل بهمیانگیری وزیر مختار انگلیس در بوشهر ملاقات خواهند فرمود و در آن مجلس عمل خوزستان تصفیه خواهد شد. این روزهای اخیر هم انتشارات در همین زمینه در شهر بود که آقای وزیر مالیه در تلگراف اخیر خود اشاره بهآن کرده بودند. وکلای مجلس از این خبر رویت پریشان شده، مجلس را سرّی کردند و هیأت دولت را احضار نموده، در خصوص این مجلس و این ملاقات توضیح خواستند و اظهار تشویش از مداخله خارجی در کار داخلی مملکت نمودند که مبادا امری منافی مصلحت واقع شود و آقای رئیسالوزرا که رئیس دولت ایران هستند، نباید با يك نفر رعیت یاغی ملاقات کنند و قراردادی بهمباشرت نمایند که دولت خارجی در امر مملکت ببندد، و فرضاً که قراردادی بسته شود، البته مجلس آن را نخواهد شناخت. هیأت دولت چون از طرف حضرت اشرف اطلاعی دریافت نکرده بودند فقط اظهار کردند آنچه ما اطلاع داریم این است که آقای رئیسالوزرا بهعزم قلع و قمع شیخ تشریف بردند و در موقع حرکت فرمودند ممکن است لازم بشود از اصفهان هم دورتر بروم و البته شیخ را از میان بردارم و یقین دارم حضرت اشرف کاری که خلاف مصلحت باشد نخواهند کرد. بالاخره مذاکرات مجلس منتهی شد بهاینکه این مطالب را بهعرض حضرت اشرف برسانیم و خلاصه این مطلب این است که اولاً در این قضیه در مجلس اختلاف نظر بین موافق و مخالف نیست و همه متفقاند. ثانیاً مجلس راضی نیست حضرت اشرف برای ملاقات شیخ بهوشهر تشریف ببرند و این امر را توهمین بهحضرت اشرف و منافی با حیثیت دولت و مملکت میدانند. ثالثاً مجلس اساساً با مداخله خارجی در این قضیه مخالف است و این امر را مضرّ بهحال مملکت میدانند. رابعاً عقیده مجلس این است که همانطور که قبلاً

گفته‌اند و خود حضرت اشرف هم عزم داشتند، شیخ باید مقهور و منکوب شود، صلح و صفا معنی ندارد. خامساً اگر قراردادى با مداخله اجنبى بسته شود، مجلس نخواهد شناخت. مستدعى هستیم بهفوریت جواب این تلگراف و حقیقت امر و نظریات خود حضرت اشرف و دستورالعمل هیأت دولت را در جواب مجلس شورای ملی باز سرّی منعقد خواهد شد، بفرمایند.»
ذکاء الملك - مشار الملك - سردار معظم - ادیب السلطنه - مشار الدوله
نمره ۳۶۳۶

جواب

هیأت محترمة وزرای عظام دام اقبالهم

«از شرح تلگراف نمره ۳۶۳۶ دائر به مذاکرات مجلس شورای ملی راجع به قضیه خوزستان مسبوق شدم. این نکته را همه آقایان باید متذکر باشند که اگر تاکنون من میخواستم، مداخله اجنبی را شرط پیشرفت کارهای خود بدانم، البته در مدت چند سال نمیتوانستم استقلال تام و تمام مملکت را حفظ نموده، قشون را از شرق و غرب و از شمال به جنوب توسعه دهم. با توجه به این قضایا، مجلس شورای ملی باید مطمئن باشند که من هیچوقت برخلاف مصالح مملکت و تمامیت استقلال آن اقدامی نخواهم نمود، به اضافه مخصوصاً لازم میدانم با آقایان نمایندگان مذاکره کرده، آنها را متوجه سازید که من سیاست مملکت را هیچوقت از نظر دور نداشته و البته رؤس مسائل همیشه با موافقت مجلس شورای ملی حل و تصفیه خواهد شد. انتشارات رویتر همیشه مربوط به منافع خود اوست و نباید طرف اهمیت واقع شود. مدرک امور پیوسته نتیجه عملیات این جانب است که به معرض افکار عمومی گذارده خواهد شد. چیزی که اهمیت دارد و توجه به آن بایستی مرکوز خاطر باشد این است که اگر آقایان و کلا قدری در اصل این قبیل قضایا و ظهور اینگونه پیشامدها و مسبب اینها دقت و تعمق فرمایند، تصدیق خواهند فرمود که چنانکه کوچکترین توافق نظر، در کارهای مملکتی بود، به هیچوجه دولت و مملکت دچار چنین مشکلات و در نتیجه متحمل این قبیل خسارات و زحمات نمیشد. در خاتمه متذکر میشوم که اگرچه از مندرجات رویتر کاملاً مسبوق نیستم معذک ممکن است وزارت خارجه رسماً خبر مزبور را تکذیب نماید.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا

صبح روز دوشنبه از کازرون حرکت کردم. غروب بهیرازجان رسیدم. شب را در برازجان توقف کردم و صبح سهشنبه از آنجا به طرف بوشهر حرکت نمودم. افق مقابل که به دریای عظیم بوشهر یعنی خلیج فارس تکیه داشت منظره زیبایی نشان میداد.
از میان افق یکمرتبه گردو غبار بسیار نمودار شد. معلوم شد اثر اتموبیلهای کسانی است که از بوشهر به استقبال میآیند.

ورود به بوشهر

سهشنبه ۲۶ عقرب

بالاخره در میان این گردو غبار و پذیرایی با ملاطفت مردم قبل از ظهر به بندر بوشهر وارد گردیدم. اهالی با شادی و شمع، تمام شهر را آیین بسته بودند. لدیالورود به دارالحکومه که به فاصله پنج شش ذرع در کنار دریا ساخته شده، رفتم و در آنجا منزل گرفتم. اعیان و تجار و نمایندگان خارجه برای عرض تبریک ورود به دارالحکومه آمده، از آنها ملاقات و اظهار قدردانی شد.
چون دارالحکومه به قدر کفایت گنجایش نداشت، امر دادم همراهان در منازل مختلفه منزل بگیرند و در هر موقع که لازم شد عازم حرکت باشند.

ملاقات با نایب شرقی سفارت

روز بعد از ورود، ژنرال قونسول انگلیس مقیم بوشهر و مستر هاوارد نایب شرقی سفارت انگلیس به دیدن من آمدند.

شنیده بودم که بعد از عزیمت من مستر هاوارد نایب شرقی سفارت انگلیس نیز حرکت کرده و خود را به بوشهر رسانیده است.

میدانستم که قدم به قدم مواظب و در صدد هستند که هر قسم هست مرا از رفتن به خوزستان مانع شوند و در راه پیشرفت من عوایقی ایجاد نمایند.

شاید در نتیجه عزیمت این شخص بوده که در مرکز شایع گشت من در بوشهر با نمایندگان انگلیس وارد مذاکره خواهم شد، و به وساطت آنها قضیه را ختم خواهم نمود.

این انتشارات در تهران موجب بعضی زمزمه‌ها شده و حتی در مجلس شورای ملی هم انعکاس یافت و موقعی به دست مخالفین افتاد تا آغاز بعضی صحبتها بکنند که فقط اخلاق خودشان مجوز قبول آن است. شاید هم حق داشتند چه میدانستند من در چه تصمیمی هستم و چه عقیده دارم؟ چه میدانستند که لهجه مذاکرات من با مأمورین خارجی چگونه است و در مقابل نمایندگان جسور بیگانه چه سیمایی به خود میگیرم و چه لحنی اتخاذ میکنم؟

مفتریان من سالیان درازی است اخلاقاً مسموم شده‌اند و نمیتوانند حقایق را تشخیص بدهند و با عقلی سلیم به قضایا نظر کنند.

این انتشارات طوری به سرعت سیر کرده بود که به محض ورود به بوشهر دریافتیم که انعکاس خبر مصالحه و وساطت و دخالت انگلیس قبلاً شهر را پر کرده است. من از خنده خودداری نداشتم. متعجب بودم که این مردم چقدر دستخوش تلقینات هستند و چگونه آفتاب را در نتیجه وساوس خارجی ممکن است ستاره بشناسند و روز را شب بگویند.

حقیقتاً گویی این بیت سعدی ریشه اخلاق این مردم است و اساس اطلاعات و عقاید آنها در مقابل تلقینات و انمودهای داخلی و خارجی:

اگر خود روز را گوید شب است این
بباید گفت اینک ماه و پروین

نمیدانم چه وقت این ملت عمقاً عوض خواهد شد! کی میشود که افراد اهالی در مقابل تهدیدات، در برابر اتهامات، با يك میزان منطقی ایستاده و سقم را از صحیح تجزیه کنند! چهار سال است جان در کف نهاده شبانه روزی ۱۵ ساعت کار کرده و تحمل همه قسم سختی نموده و بالاخره مملکت را به این حالت امروزی رسانده‌ام. قشون خارجی را طرد، دست مداخله آنها را کوتاه و استقلال سیاسی مملکت را تثبیت کرده‌ام. هنوز جمعی پیدا میشوند که از يك خبر واهی به جنبش آمده و تصور میکنند من، بعد از اینهمه زحمات و تجارب، تازه دخالت اجنبی را در امر مملکت خود پذیرفته و کار يك قطعه از ایران را با میانجیگری بیگانگان فیصله خواهم داد!

خارجی چه حقی در خاک ما دارد؟ توسط در مصالحه، وقتی برای دولت بیگانه صورتی دارد که دو مملکت با هم جدالی داشته باشند و او را میانجی قرار دهند. خزع يك نفر رعیت ایران است فقط زمامداران ایرانی باید او را تنبیه کنند یا ببخشند.

اگر او خود را تحت الحمایه خارجی میخواند، یا دیگران چنین تصور کرده‌اند، جز باطیل و اوهم چیزی نیست. خلاصه من لغت مصالحه و وساطت خارجی را جز به استهزا نمیتوانم تلقی کنم.

به قونسول، وقت ملاقات دادم. انتظار داشتم که این بار نمایندگان بوشهر خیلی سخت‌تر از مأمورین شیراز و اصفهان صحبت بکنند و باز مرا متغیر سازند.

به عکس، قونسول بوشهر و مستر هاوارد با چهره خندان و گشاده و ملایمت فوق العاده آمدند و نشستند. بدو از ملاقات من و از ورود من کمال مسرت را اظهار داشتند و دوستی و یگانگی خود را خاطر نشان نمودند، و خیر و کامیابی مرا در این سفر آرزو نمودند.

سپس مثل اینکه هیچ اتفاقی نیفتاده و از خیال من و مقدمات امر و مذاکرات همکاران خود ابداً اطلاعی ندارند و شاید اصلاً نمیدانند من عازم کجا هستم، در ضمن صحبت گفتند:

«مسترلرن وزیر مختار هم که این اوقات در بغداد است، بسیار اشتیاق ملاقات دارد و مایل است قبل از مراجعت به تهران شما را ببیند.»

من هم با خونسردی تمام گفتم:

«ممکن است به ملاقات من بیایند، اما نه در بوشهر.»

گفتند:

«پس در کجا اجازه میدهید؟»

گفتم:

« در زیدون یا اهواز یا محمّره، منتظر ایشان خواهم بود. خلاصه اینکه جز در اردوگاه یا سایر مراکز رسمی خوزستان از پذیرفتن ایشان معذورم.»

مشار الیهم دریافتند که این کلام من چقدر دامنه دارد، و اشاره بهچه نکاتی میخوام بکنم. ولی هیچ بهروی خود نیاوردند. چون سختی و استقامت دیدند، سست و محتاط شدند. اینجا بهخاطر آمدن که با نمایندگان خارجی چه قسم باید معامله کرد؟ شخصی که مسؤول امور مملکت خود است چرا باید تقاضاهای بیگانگان را بپذیرد؟ چه اجباری دارد؟ چه محرکی دارد؟ جز ضعف نفس.

زامدار وطن پرست باید قبلاً موضوع را مطالعه کند. قوانین و حدود اختیارات خود و آن نماینده خارجی را کاملاً تشخیص بدهد و آن وقت بهاتکای حق و انصاف با جرئت و استظهار کامل سر بلند کرده و بگوید:

«آقای ایلیچی، جناب نماینده یك دولت عالم متمدن، چه میفرماید؟ بهچه حق، بهچه سبب، با من که مسؤول حقوق یك مشّت مردم آسیایی هستم این طور صحبت مینماید؟ از من که نماینده یك قوم شرقی کهن و تازه از دریای خونین انقلاب بیرون آمده، هستم، چرا این تقاضاهای نامشروع و بی انصافانه را میکنی؟ از چه رو مایل بهاختلال امور و در هم شکستن قوای مملکتی هستی که تازه میروند نضجی بگیرند؟»

اگر زامدار امور مملکت قبلاً با دماغ باز و شهامت کامل حدود و اطراف قضیه را دیده و سنجیده باشد و تسلیم آداب زنانه و شرم حضور و تملق نشود، و حقانیت و حجت خود را مثل آفتابی در مقابل چشم مأمور گستاخ و فریبده خارجی نگاه دارد، آن شخص چه جواب خواهد داد؟

من که در میدان جنگ تربیت شده‌ام، همه چیز حتی سیاست را مثل گلوله توپ میدانم که بهطرف شخص مبارز میآید اگر ترس در دل راه دادی و عقب نشستی و بهپناهی گریختی، کار تمام است و اگر با پیشانی باز و سر پرشور جلو رفتی، گوی از میدان ربنده‌ای.

ترس همیشه برادر مرگ است، بلکه پدر مرگ زیرا که مرگ از ترس بهوجود میآید. مأیوس و مرعوب یعنی مرده!

خارجیان همیشه این خلق مرا امتحان کرده‌اند، و در قضیه خوزستان نیز کاملاً بهتحقیق رسانیدند. ملتفت شدند که من حقوق و وظایف خود و تکلیف و سیاست آنها را میدانم. این بود که در بوشهر نمایندگان انگلیس که همیشه در مقابل وزرا و پادشاهان ایران چهره یك نفر معلم و فرمانده بهخود میگیرند، در این مجلس شبیه شده بودند به دو نفر سیاح که فقط تماشاجی اوضاع هستند و هیچ نظری را تعقیب نمیکنند.

من برای اینکه اگر شکی هم در دل دارند کاملاً برطرف شود، در حضور خودشان امیرلشکر جنوب را خواسته و امر دادم در حرکت بهفرونت تسریع نماید.

خوشبختانه برای اكمال دلگرمی من، خبر وصول مقدمه قوای غرب بهقشلاقات عشایر لرستان نیز در همین اوقات رسید و تا اندازه‌ای بهپیشرفت قطعی اطمینان حاصل کردم. هر چند تا این عده از خاک لرستان کاملاً خارج نشوند و بهدزفول نرسند خاطر م آسوده نخواهد شد.

راجع بهمجلس

چون در مجلس شورای ملی مذاکراتی شده بود و بعضی از وکلای مفسد و خائن، زبان بهاتهامات و مقتریاتی گشوده بودند، تلگراف ذیل را از بوشهر مخابره کردم:

تهران

جناب مستطاب اجل آقای ذکاءالملک وزیر مالیه دام اقباله

«نظر بهاینکه بر طبق اطلاعات در جلسه رسمی سرّی که در مجلس شورای ملی انعقاد یافته و مذاکراتی، یا مبنی بر عدم اطلاع از جریان امور، و یا فقط از نقطه نظر اغراض خصوصی در جلسه مزبور مبادله شده است، و با کمال تأسف هیچ کس نبوده که حقیقت امر و بیان واقع را در مقام تذکر برآید، این است که بهناچار شخصاً از مذاکرات مذکور در مقام مدافعه برآمده و شرح ذیل را تذکراً بهجناب عالی تذکار مینمایم، تا با استحضار ریاست محترم مجلس، نظیر همان جلسه را که سرّی و خصوصی بوده است، تشکیل داده در زمینه همین مطالب خاطر نمایندگان را مستحضر سازید که متعمداً راه اشتباه نسیارند.

چنانچه این اقدام هم صورت نگیرد، چون کپی این تلگراف را بهارکان حرب کل قشون داده‌ام، امر خواهم داد که عین آن را بهوسیله جراید بهمعروض افکار عمومی بگذارند.

مدلول مذاکرات و واقعه در مجلس رسمی سرّی مجلس شورای ملی فوق‌العاده اسباب تأثر و تألم این جانب گردید. اگر چه شناسایی و بصیرت کامل این جانب نسبت بهاخلاق عمومی هر مظنه را از نظر من مرتفع داشته، مدتی است یقین کامل حاصل کرده‌ام که در این محیط فاسد هیچگونه اعمال حسنه مورد تقدیر واقع نمیگردد. ولی با وجود همه این احوال باور نمی‌کردم که در مجلس شورای ملی بدون ورود در قضایا مذاکراتی

مبادله شود که استحقاق تکرار و اصغای آن را فقط خود گویندگان داشته و دارند. در پایان همین ملاحظات بود که رمز نمبر ۴۰۸۶ را با آن توضیحات مخابره کردم. به‌تصور این بودم که پاره‌های اضطرابات خارج از مفهوم فقط در چند نفر از وکلای صالح مجلس شورای ملی تولید شده است و مدلول آن تلگراف فقط برای آن بود که اذهان ساده آنها نیز طرف تحریک و تلقین مغرضین و مفسدین واقع نگردد. با کمال تأسف حالیه می‌شنوم که این مذاکرات خارج از منطق در مجلس رسمی و با حضور تمام وکلا مبادله شده است و نسبت‌هایی را که در آن جلسه لایق خود بعضی از گویندگان بوده، به‌من منسوب داشته‌اند. از اظهار تأثر خودداری نمی‌کنم و بیشتر متأثرم از اینکه در مقابل چنین اظهاراتی که از هر وجدان و منطق دور است چرا مبادرت به‌جواب اولیه نمودم. عجب است در صورتی که من به‌هیأت دولت قبلاً تذکر داده بودم که با چه عزمی به‌صفحه جنوب عزیمت می‌کنم، معذک در عوض آنکه در آنجا با کمال قدرت و شهامت و سرفرازی جواب مقتعی بدهند، نه تنها عجز خود را از جواب، اثبات کرده‌اند، بلکه ضمناً اظهارات مخالفین را نیز تأیید نموده‌اند. این است اخلاق عمومی و حقیقتاً من متحیرم که نسبت به‌این اخلاق چه بایدکرد و از کجا شروع به‌تصفیه آن باید نمود؟ همین قدر متذکر می‌شوم که اگر یک جهل مؤثری عاید بعضی از نفرات این مملکت شده باشد، دلیل آن نخواهد شد که من از حقوق حقه خود صرف‌نظر کرده این مملکت را به‌طرف فنا و زوال سوق دهم، و با وجود تمام زحمات چندین ساله خود که صدق و صفای آن را نه تنها ایران بلکه عالمیان میدانند، به‌خود حق میدهم که این قبیل اظهارات را مبنی بر لاقیدی و بیاعتنایی به‌قضایای مملکتی پنداشته، و با تمام قوا بیش از پیش خود را حاضر نمایم که به‌این مملکتی که به‌خطرناکترین جبهه‌ها تصادف کرده بود و خودم آن را از اضمحلال و نیستی خلاصی داده‌ام خدمت نمایم. این نسبت‌هایی که در آن مجلس داده شده مربوط به‌کسی است که کمترین خدمت او تجدید استقلال مملکت نبوده باشد، به‌کسی است که تمام عملیات و سیاست او برای تجدید حیات مملکت نبوده و بالاخره آن را مستقل و سرفراز به‌جامعه دنیا معرفی ننموده باشد، و عاقبت مربوط به‌کسی است که تمام زندگانی و حیات خود را برای حفظ عظمت و استقلال مملکت به‌کار نبرده و باز هم تا آخرین نفس در مقام اجرای عقاید صافیانه خود نباشد. حقیقتاً فوق‌العاده بی‌انصافی و بی‌وجدانی می‌خواهد که تمام این عملیات و اقدامات چندین ساله را کان‌لم یکن پنداشته، و آن وقت در یک مجلس که حیات و بقایش، شاید از اثر عقاید مملکت‌خواهانه او بوده است، این قبیل اظهارات بشود. آنوقت هم هیأت دولت با کمال متانت نشسته و از تمام این قضایا اظهار بیاطلاعی نماید. من هیچ‌وقت عادت ندارم که به‌شرح حکایات و قصه‌ها بپردازم و با آن معتقداتی که نسبت به‌این مملکت در نهاد من مفسور است قطعاً مسلم و بدیهی است که مراتب وجدانی خود را در مقابل ایران و مسؤولیت خود را در مقابل خدای ایران فراموش نکرده، اقداماتی را که منجر به‌خیر و سعادت مملکت بشمارم، با مسؤولیت خود عملی خواهم نمود. و احتراز می‌جویم از اینکه از این به‌بعد طرف مخابره و مکالمه با جماعتی بشوم، که به‌هیچ‌وجه من‌الوجه در خط شناختن سعادت مملکت نبوده و نیستند. این عقاید، جدیداً در من احداث نشده اخلاق عمومی را مدتی است تشخیص داده‌ام و سابقاً هم اگر اشارتی رفته است که بدون اطلاع مجلس اقدامی به‌عمل نخواهد آمد، پر واضح است، مقصود، همان نمایندگان صالح مجلس شورای ملی بوده است. و الا خون چندین هزار جوانانی که عاشقانه در راه عظمت و اقتدار و استقلال این مملکت فدیة شدند را نمیتوان فدای اغراض نفسانی و خیالات مجنونانه چند نفر مفسد معلوم‌الحال نمود.»

رئیس الوزرا و فرمانده کل قوا
۲۸ عقرب

تلگراف ذیل شب قبل از حرکت از بوشهر واصل شد، چون جواب کافی و شافی داده و شفاهاً مذاکرات را قطع کرده بودم لازم ندانستم عجلتاً جوابی داده شود.

مقام منبع بندگان حضرت اشرف وزیر جنگ و فرمانده کل قوا دامت عظمته
«در تعقیب معروضه نمبر ۳۷۰۰ و دستخط جوابیه نمبر ۴۱۱۵ برای استحضار خاطر مبارک سواد تلگراف وزیر مختار را که از وزیر امور خارجه گرفته شده ذیلاً به‌استحضار خاطر مقدس میرساند:
محبت فرموده تحیات دوستانه مرا الحال که به‌ایران مراجعت نموده بپذیرید. یقین دارم اگر وضع بدون تغییر بماند، نتیجه منظور حاصل خواهد شد. به‌واسطه پیش رفتن قوای دولتی در خط غربی «به‌بهان» و «زیدون» و «بندر دیلم» که حضرت اشرف وعده فرموده بودید، کار دوستدار خیلی مشکل شده است. در «سویره» و «جبری» فیما بین قشون «ایلجاری» با کمک قشون دولتی و ایلات هوادار خزعل و بختیاری مصادماتی واقع، متأسفانه منجر به‌تلفات جانی طرفین شده است، چون اماکن مزبور چهارفرسخی «اپلش» طرف غربی خط فوق‌الذکر واقع است، مسلم است که تجاوز از طرف هواداران خزعل و بختیاری نبوده است. باید همچو تصور

کنم که این کار بدون اجازه بندگان حضرت اشرف بوده است. بنابراین صمیمانه خواهشمندم احکام اکیده برای فرماندهان محلی صادر فرمایند که بهکلی در خط بهبهان و بندر دیلم بمانند. هرگاه بیش از این از خط مزبور پیش بروند و مصادمه واقع شود، شکی نیست که نتایج بسیار وخیمه داشته و باعث منازعه خواهد گردید. موقع را مغتنم شمرده احترامات فائقه خود را تقدیم میدارد.

وزیر خارجه عرض میکند منتظر دستور و امر مبارک هستم»

رئیس ارکان حرب کل قشون سر تیپ امان الله
نمره ۳۷۶۷

من ملزم بودم که به هیچ یک از این مذاکرات و اخبار و تلگرافات و تبادل عقاید و افکار و سودهایی که هر کس در مغز خود میپرورید اعتنایی ننمایم، و فقط از عقاید شخصی و تصمیماتی که اتخاذ نموده بودم پیروی کنم و در این موقع برای آنکه نائره جنگ خوزستان بیگانهان آن سامان را فرا نگیرد، ابلاغیه ذیل را نوشته و به طبع رسانیده، امر دادم که به وسیله ایروپلان در خوزستان انتشار بدهند، تا همه دشمن مملکت را شناخته و از نیات و عقاید من هم مستحضر باشند. این است ابلاغیه مزبور:

ابلاغیه ریاست وزرا و فرمانده کل قوا

«اهالی خوزستان از علما و اعیان و تجار و کسبه و طوایف و شیوخ و غنی و فقیر و زارع و کاسب و بالاخره فردا فرد و بلاستنا باید بدانند، که قطعه خوزستان، یکی از ایالات قدیم و عزیز ایران و جزو صفحاتی است که انتظام و آسایش عموم اهالی آنجا از روز اول مرکز خاطر من بوده و در تمام اقدام و عملیاتی که تا به حال مصروف انتظامات ایران نموده ام، همیشه وضع رقتبار مردم آنجا در ضمیر من منعکس و منتهز فرصت بودم آن نعمتی که امروز شامل حال ایرانیان است متوجه حال اهالی مصیبت زده این مرزو بوم هم بشود.

اینک که پریشان حواسی خزل دارد او را به طرف عواقب روزگار خود سوق میدهد و همین طور انتقامی که طبیعتاً در مقابل تعدیات و تجاوزات سابقه او نسبت به اهالی باید متوجه مشارالیه شود، مرا به این حدود رهبری کرده و امر به سوق الجیش داده ام، که هم او را از این خواب گران بیدار کرده و هم آن بیچارگانی را که تاکنون اسیر چنگال بیرحمی او بوده و خون و مال آنها را ظالمانه مکیده است رهایی بخشند.

برادران و فرزندان من

تمام شما از وضع و شریف مظلوم بوده و هستید و قشون دولت با هیچ یک از شما طرفیت ندارد، زیرا من شما را مقصر نمیدانم و همه باید از نعمت ایرانیت بهره مند شده، با کمال ناز و نعمت زندگانی نمایید. فقط و فقط خزل مقصر دولت است و اگر عده ای نظامی به آن حدود اعزام میشوند، برای سرکوبی و تدمیر شخص اوست، و تنها اوست، که باید در زیر شمشیر انتقام در آمده و مکافات اعمال او، همان اعمالی که تا کنون درباره شما روا داشته است، در کنارش گذارده شود.

با یاری خداوند عنقریب او به صورت سایر خاننین خواهد نشست. شما که تمام، اولاد و برادر من هستید، همه جا تکیه به قشون دولت داده و قشون را برای حفظ آسایش خود بدانید. زیرا به فرمانده آنها امر قطعی داده شده که تمام شما را به منزله خود قشون و برادران من دانسته و از هیچ مساعدتی در حفظ آسایش شما فروگذار نکنند.

اهالی خوزستان در هر نقطه این ایالت که باشند به طور قطع و یقین بدانند که همه آنها به موجب همین بیانیه در امان من هستند و هیچ کس مزاحم آنها نبوده و نیست و باید از تمام قلب به توجهات و سرپرستی من مستظهر و امیدوار باشند. فقط باید مراتب ایران پرستی و دولتخواهی خود را به فرمانده قشون اثبات کرده و از هر نوع تعرضی مصون و محروس نشینند.

چنانکه گفتم من چون شخصاً به این صفحه آمده ام که برادران خوزستانی خود را ملاقات کرده و نوید امنیت و انتظام و آسایش و ترقی و تعالی آتیه آنها را حضوراً به آنها گوشزد نمایم، و دستور سرکوبی و قلع و قمع خزل و هر کس که تابع و پیرو اوست عنقریب صادر خواهد شد. تمام اهالی باید بهکلی بر حذر باشند که کسی از پیروان خزل را در منازل خود راه و پناه ندهند. نظر به اینکه از هوا و زمین عنقریب خانه خزل و تابعین او طعمه توپ و آتش خواهد شد، باید با تمام قوا از خزل علیها دوری بجویند که هیچ خانه ای مورد سوء ظن قشون واقع نشود.

این آخرین وقعه‌ایست که برای خوزستان پیش خواهد آمد و خیلی مردم آنجا باید احتیاط داشته باشند که محشور با پیروان خزعل نشوند، و اگر دیده و شنیده شود که کسی حتی یک نفر از کسان خزعل را پناه داده و یا از زن و بچه آنها سرپرستی کرده، دچار شدیدترین مجازات خواهد شد.

در خاتمه نظر به اینکه من جز شخص خزعل دیگری را مقصر نمیشناسم، تا زمانی که اعلان یورش داده نشده، هر يك از اتباع خزعل هم بیایند و پناهنده به قشون شوند، من از تقصیر سابقه آنها صرف نظر میکنم و به نظر سرپرستی به او نگاه خواهم کرد. ولی اگر اعلان حمله و یورش داده شد، هر کسی که بر ضد قشون اسلحه در دست داشته باشد، در ردیف خود خزعل محسوب و جزای او فقط مرگ خواهد بود.

تمام عشایر و طوایف ساکن خوزستان لازم است مدلول این بیانیه را با کمال دقت بخوانند و پند بگیرند، زیرا بعد از این پشیمانی سود و حاصلی ندارد.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا
رضا

بسم الله الرحمن الرحيم

«فلیعلم، کل من قطن خوزستان، من العالم والجاهل والوضیع والرفیع والفقیر والغنی والشیوخ والاعیان و الزّراع من دون استثناء، فرد من الافراد، ان قطر صفحة خوزستان، ابالة مهمة عزيزة جلیلة من ایالات مملکة ایران - صانها الله عن الحدّان - و هی من الصّفحات التي، لازدلت قاصدا اصلاحتها و امنیة اهالیها، و کما صرفت اوقاتی فی اصلاح داخل المملکة کنت متوجّها الی حال اهالی تلك الصّفحة المهمة التي کانت سکنتها تحت الشّدّة و کنت انتهز الفرصة حتّی ادخلها فی العیش الرّغید الذی، کانت الرّعیة فی تمام ایران تستریح به، و تستانس منه، و هذا الاختلال الذی شمل حال خزعل لا ید، و ان يسوقه الی ما لا ینتظر من عواقبه الوخیمة التي حصد تهایده لنفسه، و کما ان الدهر یذیق کلمن اذاق العباد جوراً كذلك انهضتی و ساقنی الی هذه الناحیة، لنجاة صفحة خوزستان اهالیها من شدائد من تسلط علیها و لذا امرنا بسوق الجیش والعساكر، لایقاضه من هذه النومة الثقیلة، حتّی تنجیال عایا و السکنة المظلومین من شّدّة ظلمه و جوره.

یا اخوانی و یا اولادی کلکم مظلومون و لا یخفی علیکم ان العساكر لیسوا، بصدد ایدانکم و تخویفکم، لأنکم لستم مقصّرین بل ترجوا من الاثم، انکم تنتعمون بنعمة الایرانیة و الامنیة و بالعیش الرّغید تتعیشون و لیس، نظر الدولة الی احد الای خزعل، لأنه هو المقصر. و ان سیق النظام و الجیش الی تلك الناحیة فهو محط نظر الدولة لا غیر، و هو الذی لا ید له من الاضمحلال و الهلاك، تحت سیف الانتقام، لعله یذوق ما اذاکم و بتأیید الله تعالی، عمّا قریب یتلبس بلباس الذلّة و الهوان الذی یتلبسه الخائنون. و انتم الذین، تكونون بمنزلة اخوانی و اولادی، فلا بدوان تكونوا معتمدين علی قوة جنود الدولة و اعالموا ان الجنود سیقت لحر استکم و رفاهیتم لان الامر القطعی قد صدر ان الجنود لا تنتظر الیکم الا بعین الاخوة و الوداد و المحبة.

ولیعلم

اهالی خوزستان قطعاً انهم فی ای نقطه من نقاط خوزستان، كانوا قاطنین یطمنون بائهم فی حمايتی بموجب هذه الابلاغیه و لا یترعّض لهم احد بالسوء و یستظهرون بمظاهرتی لهم فیکل امر من الامور، و لا یتوقع منهم، الا ان یثبتوا حبّهم لایران و اعلام رئیس الجنود بائهم تحت اطاعة الدولة و اوامر ها و انا توجّهنا الیهذه الناحیة لان الاقی اخوانیال خوزستان، و ابشرهم حضوراً ببشارة السعادة و الاصلاح و الامنیة المقبله الیه، فیما سیأتی انشاء الله تعالی و لا یخفی علیکم، ان الاوامر الاکیده فی خذلان خزعل، و کل من تابعه سیصدر قریباً و لیحذر الاهالی من ایجاد الخائنین و اتباع خزعل فی بیوتهم و مساکنهم لانه عمّا قریب تكون بیوته و مساکنه تحت شراره الاطواب الهوانیة و الارضیة، فیلزم کلّ احد من الاهالی، ان یبعد نفسه من موافقة خزعل و اتباعه لئلا یكونوا متهمین عند روساء جیوش الدولة و هذه اخر واقعة من وقایع خوزستان، فلیحذر الناس من الحشر مع اتباع خزعل، و ان علم او عرف ان احداً من اتباع خزعل کان فی بیت احد من الاهالی، او توجّه الی اهل بیت اتباع و اولاده، فهو من المقصّرین، و سיעذب بعذاب شدید، و فی الخاتمة منه و فی الخاتمة علیهم ما لیکن یصدر حکم تهاجم الجیوش و قدمهم الی تلك الناحیة، لرجع احد من اتباع خزعل، الی اطاعة الدولة و اتصل و توسّل بالجیش فلنصرف عنه النصر و لننظر الیه بنظر العطف و اللطف و کذا عند صدور امر التهاجم و التقدّم و حركة العساكر للاشتغال بالحرب، لو وجدوا سلاحاً عند احد من اهالی تلك الناحیة، علی خلاف مقصد الجیش، لا بدّ، و ان یکون فی عداد اتباع خزعل و جزائه الاعدام، لا غیر، فلیقراء، تمام اهالی و عشایر تلك الحدود هذه الابلاغیة و لقد اعذر من انذر ایاکم ان تأسفوا و تندموا بعد هجوم البلیات و السلام.

رئیس‌الوزراء و الحاكم علی کل قوی
رضا

عمارات حکومتی و محلی که فعلاً من سکونت دارم مشرف بهدریاست، و واردین را هم در این نقطه میپذیرم. اگر چه منظره دریا بینهایت زیباست و گاهی با دوربین آماتورفت کشتیها را تماشا میکنم و از مشاهده این صفحه

دلربای طبیعت لذت میبزم، ولی تمام توجهم معطوف بهطرف خوزستان است و خیالی جز عزیمت بدان صوب ندارم. به این قصد امر دادم فوری کشتی حاضر کنند تا از بوشهر بهطرف بندر دیلم حرکت نمایم. اخیراً يك فروند کشتی جنگی از آلمان خریده‌ام که آن را به «پهلوی» موسوم کرده‌اند. خیلی میل داشتم با آن کشتی حرکت نمایم، زیرا که هم از کشتیهای قدیمی مظفّری و پرسپولیس بزرگتر بود و هم از آنها از همه جهت مطمئنتر. تحقیق کردم، معلوم شد کشتی مزبور حالیه در عدن متوقف است و چهارده روز طول دارد تا بهبوشهر برسد. چون عجله داشتم و تأخیر و توقف را صلاح نمی‌دیدم، گفتم همان کشتی مظفّری را با وجود کهنگی و پوسیدگی و کوچکیحاضر کنند تا فردا بهطرف ساحل خوزستان حرکت نمایم.

در کشتی مظفّری

مسافرت در این کشتی مخاطره عظیمی بود. زیرا که مخصوص سفر دریا ساخته نشده و چند جای آن رخنه‌های فاحش داشت که هر لحظه ممکن بود، در آب فرو رود. وقتی که به‌همراهان تکلیف ورود در این کشتی کردم، رقتی به‌من دست داد. کاپیتان کشتی که موافق انتظار، اطلاعات وسیعی در امر دریانوردی نداشت، يك روز مهلت خواست که کشتی را مرمت کرده، سوراخهای آن را مسدود نماید و من متفکر بودم در دریایی مثل خلیج فارس چگونه میتوان در چنین سفینه‌ای مدت سیوهشت ساعت زمام اختیار را به‌دست امواج داد؟

علی‌الحقیق در این سفر صدی هفتاد بیم خطر میرفت. اما من هیچ‌وقت در مهالك اندیشه به‌خود راه نداده و در راه وصول به‌مقصود جان و مال را مهم نمی‌شمارم. فردا يك ساعت بعد ازظهر از منزل به‌جانب نقطه‌ای از بندر که قایق در آنجا منتظر ما بود حرکت کردم. کشتی در يك فرسخی ساحل انتظار داشت و بایستی این مسافت را با قایق طی نمود. خدا و مقصود مقدس‌خود را در نظر گرفته، با حاکم و اعیان بوشهر و اهالی که تا کنار دریا به‌بدرقه آمده بودند خداحافظی کرده در قایق نشستم. بعضی از همراهان را اجازه دادم که با من سوار شوند و بقیه در قایق دیگر بنشینند. قایق با حرکتی ناگهانی از ساحل دور گشت و به‌جانب کشتی رهسپار شد. حرکات قایق بینماتشا نبود. از جانبی به‌جانبی متمایل میشد و امواج با چهره سیاه و لبان کف‌آلود حاشیه‌های آن را میبوسیدند.

این قایق ضعیف که بر پشت امواج قوی سوار بود و با چابکی تمام با حرکات متغیرانه آنها بازی کرده و یکان‌یکان را به‌ملاطفت از پهلوی خود دور نموده با جنبشی چالاکانه بر دوش موج دیگری بالا میگرفت، مرا به‌اندیشه فرو برد و به‌خاطرم آورد که نوع بشر برای مقهور کردن این عنصر بیرحم و پرنفع، یعنی دریا، چه زحماتی کشیده و چه تجربیاتی کرده است. آن شخصی که قایق را اختراع کرد و دوره سواری بر تنه‌های درخت و الوارهای ناهموار را سپری نمود، حقیقتاً چه خدمت بزرگی به‌تمدن و آسایش زندگانی انسان کرده است! همین مقدار ترقی آیا چقدر مدت لازم داشته و چه جانها بر سر این کار رفته است؟ و از آن روز تاکنون فن‌کشتیرانی و صنعت کشتیسازی چه مراحل عظیمی را طی کرده است؟

مثل همیشه از فکر عمومی متوجه منظور خصوصی و همیشگی خود، یعنی ایران افتادم و برحرامان وطن خود از نعمت دریانوردی و حکومت بر این عنصر سیال محزون گشتم. متأسفانه در عهدی که ممالک روی زمین بیش از پیش به‌اهمیت دریاها واقف شده و بر سر تصرف يك مشت آب شور، خونها میریختند و خاکها از دست میدادند، سرنوشت ملت ایران به‌دست پادشاهانی طماع و خودخواه و غافل افتاده بود که دیده کوتاه‌بین آنها از حدود «چشمه‌علی» و رودخانه «جاجرود» دورتر نمیدید. به‌شکار رفتند و سرسره‌بازی کردند و بر عده زنان و خواجه‌سرایان افزودند و گذاشتند که دول اروپا نه تنها آبهای دوردست را برادرانه یا خصمانه تقسیم کنند، بلکه به‌دریای مخصوص ایران و راه منحصر به‌فرد مملکت آنها نیز وارد شوند، و دست بیاحترامی دراز کنند. دریایی که در اعماق آن گنجهای بی‌پایان خفته و سطح آن گذرگاه ذخایر و مصنوعات روی زمین است، متأسفانه هیچ بهبودی در اوضاع ساحل نشینان خود خاصه ایرانیان بنادر حاصل نکرده است. ثروت بی‌پایان از پیش چشم آنها می‌گذرد و از دست آنها عبور میکند و ذره‌ای احوال معاش و علمی آنها خوبتر نمیشود. فی‌الحقیقت چقدر تأسف‌آور است و چقدر شبیه است، وضع ایرانیان مقیم بنادر و جزایر خلیج فارس به‌ماهی که در امثال گویند، همواره غریق بحر است و همیشه خشک لب و آرزومند آب. در تمام عالم اشخاصی که در ساحل دریاها هستند به‌زودی توانگر میشوند، اما روزبه‌روز اهالی بنادر خلیج‌فارس گداتر میگردند. زیرا که سیاست بی‌عمق و سبکسرانه قاجاریه، این هموطنان زحمتکش ما را مزدور یا تماشاجی اجانب کرده است.

مثلاً اهل بوشهر با تحمل گرمای سخت و هوای بد، هنوز استطاعت ندارند که کوچه‌های شهر خود را پاک و آباد سازند، و از دنیای متمدنی که در دروازه آن قرار گرفته‌اند اندکی استفاده نمایند. اگر داخله خاک امن باشد، تمام بنادر خلیج فارس کم و بیش قابل ورود به‌صورت مال‌التجاره و توقف سفاین هستند. نقص این بندرگاهها علاوه بر امنیت داخله و فقدان راههای بزرگ تجارتي مخصوصاً يك رشته راه‌آهنی است که اگر کشیده شود و

مرکز بنادر را به‌بلاد معتبره داخل فلات متصل کند اهمیت خلیج فارس و بنادر جنوبی ایران صد درجه بیشتر خواهد شد.

هوای این قسمت به‌قدری گرم است که اگر چه برج عقرب بود، در برازجان همراهان شب را روی بام استراحت کردند. درجه حرارت خلیج فارس در تابستان در بعضی نقاط چهل و در بعضی نواحی پنجاه درجه سانتیگراد است. آب خلیج فارس از هر دریایی شورتر است. اوضاع زندگانی و لباس و میزان فکر و ذوق اهل بنادر به‌غایت تأسف‌آور است. در این موقع که قایق متزلزل، ما را در میان آب و هوا حرکت میداد، در کمال خلوص از خداوند مسألت نمودم که مرا موفق دارد، مطابق آرزوی دیرین خود، بنادر ایران را آزاد و آباد کنم و این خلیج پربرکت را که اکنون دیوار زندان ایران محسوب میشود، مبدل به‌دروازه‌ای کنم که ثروت و علوم و صنایع دنیای متمدن از آن به‌داخله مملکت ورود نماید.

بالاخره قایق به‌سلامت رسید. از پلکان به‌عرشه کشتی صعود کردیم. اما کثافت و اندراس‌کشتی و بوی نفت و گرد ذغال‌سنگی که تازه ریخته بودند و سطح کشتی را سیاه کرده بود، اسباب انزجار خاطر شد. هر چند امر دادم با تلمبه شست و شوی کامل کردند به‌قسمی که تامسافتی آب دریا قیرگون شد. اما بوی تعفن باقی ماند. حرکات کشتی نیز مزید بر علت گردید. کم‌کم هوا تاریک و دریا منقلب شد و همراهان به‌کلی از پای در آمدند و به‌ناخوشی دریا و دوار سر مبتلا شدند. دبیر اعظم و وزیر پست و تلگراف و قوام‌الملک چنان انقلابی داشتند که حالتشان رقت‌انگیز بود. حتی نمیتوانستند کلاه را از زمین برداشته بر سر بگذارند. عموماً درحال اغما بودند. در این میان من و وزیر داخله مقاومت میکردیم. از انقلاب دریا، کاپیتان متوحش شد.

دولت ایران در خلیج فارس، دارای کشتی قابلی که لایق دریانوردی باشد نیست و من هم عزم کرده بودم که اگر قایق کوچکی هم از مال دولت ایران دست بیاید، آن را بر هر کشتی دیگر ترجیح داده و در آن مسافرت کنم. این کشتی که من و اتباع مرا میبرد و گرفتار امواج ساخته، موسوم است به‌کشتی مظفری، و تقریباً زورقی است که اساساً برای سیر در دریا ساخته نشده و مخصوص عبور از کانالها و رودخانه‌ها و تفرج در سواحل است. با وجود کوچکی، ای کاش نو و پاکیزه بود که در آن صورت به‌طیب خاطر خود را به‌دریا میسپردیم ولی کشتی مزبور گویا کثیف‌ترین سفینه‌ای باشد که امروز در دریاها و اقیانوسها در گردش است. در و دیوار و روزه‌های آن به‌غبار ذغال و چربی نفت آغشته است. و اگر شخصاً نمایستادم و امر به‌شستن نمیکردم توقف در آن میسر نبود. عفونت کشتی اگر هم امواج شبانه ممد آن نمیشد برای مریض کردن مسافران کفایت میکرد.

جای تشکر است که در خطسیر ما هیچ کشتی بزرگ و با مهابتی ملاقات نشد که حقارت‌کشتی ما را نمایانتر سازد و الا تجسم حقارت کشتی از نقطه‌نظر مملکت شاید تأثیراتش برای من زیادتر بود از این ابتلایی که در قبه دریا داشتم. خاصیت موجود زنده و نشوونمای عالم در میل به‌توسعه و ترقی است. فوق‌العاده تأسف‌خیز است، که در تمام دوره سلطنت قاجاریه، کسی به‌فکر تهیه چند کشتی معتبر در این گذرگاه مهم نیفتاده، امر این شریان بزرگ تجارتي را مهمل گذاشتن و به‌تفرج در چمن سلطانیه و شکار جرگه اطراف تهران و عشرت «عشرت‌آباد» پرداختن شخص را متعجب و خشمناک میکند. آیا میشود خلیج فارس را فراموش کرد؟ واقعاً زمامدار مملکت چقدر باید در خواب باشد که این موقع مهم را نبیند!

خلیج فارس را اولین عرصه کشتیرانی انسان باید دانست. از کشفیات و حفريات بحرين و حوالی بوشهر معلوم شده است که بیش از هزار سال قبل از میلاد در خلیج فارس مؤسسات بحرپیمایی دایر بوده است. از عهدی که اولین دولت مقتدر در حدود خلیج فارس تشکیل شده است تا امروز هیچ پادشاه دوراندیش و ترقیطلبی از یاد خلیج فارس غافل نبوده است. در تاریخ عالم، نخستین اسمی که از دریا برده میشود ذکر این خلیج است. قریب چهار هزار سال قبل از میلاد پادشاهان کده در این دریا کشتی رانده و حتی به‌بحر عمان نیز دست انداخته‌اند. تجارتي که در عهد فنیقیها و بابلیها در این بحر میشده بیهامیت نیست. امتعه آسیای جنوبی از این راه به‌بازارهای اروپای جنوبی نقل میشد. داریوش کبیر سطح خلیج فارس را از سفاین ایران مستور نمود و اسکندر در سیصدویست و پنج قبل از میلاد وقتی به‌کنار «سند» رسید «تتارکوس» امیرالبحر خود را امر داد که بحر عمان و خلیج فارس را گردش کند. او نیز از «سند» تا شط‌العرب را متهورانه سیاحت کرد. «تراژان» سردار رومی بعد از غلبه بر آسیای غربی بیاختیار خود را به‌خلیج فارس رسانیده و در آن به‌کشتیرانی مشغول شد. در عهد ساسانیان، این گذرگاه مهم، تجارت دنیای متمدن را از روی سینه خود عبور میداد و از اقصای آسیا، اجناس مختلفه در آن وارده شده و در انتهای خلیج به‌دست کاروان و قوافل سپرده میشد.

بیدارترین ملت آنهایی بوده‌اند که بیشتر به‌خلیج فارس اعتنا میکردند. تذکر تاریخ این دریا نکته فوق را ثابت میسازد. دولت ایران در زمانی که تاریخش روشن است، توجهاتش به‌طرف این آبها جزرومد غریبی داشته است. مد آن در عهد جلوس پادشاهان توانا، مثل سلاطین اول و سوم صفویه و قهرمان افشار و جزر آن، در ادوار ضعف‌آور شاه سلطان‌حسین و قاجاریه است. توجه دول دریانورد اروپا به‌خلیج فارس در عهد صفویه شروع شد. تجارت این دریا، خاصه ابریشم ایران، رشته‌ای بود که تجار طماع را به‌این دریا میکشید. در عهد شاه‌اسمعیل اول، پرتغالیها که ملاح و سیاح معروفشان «واسکودگاما» پیشرو دریانوردان عهد بود، به‌خلیج

فارس راه یافتند. در ۹۱۳ «آفونس دالبوکرك» با سفینه‌های چند به «مسقط» وارد شده سپس شهر «هرمز» را به‌دادن مالیات سالیانه مجبور کرده و بعدها آنجا را کاملاً قبضه نمود و محل قلاع نظامی و استحکامات کرد. بنا بر قول مورخین اروپایی در این زمان «هرمز» چهل هزار سکنه داشته است. پرتغالیها بعد از تصرف این موقع مهم، که مرکز عملیات نظامی و تجاری آنها شد، به‌تدریج که تمام بنادر و سواحل خلیج ایران، خاصه نقطه‌ای که امروز بندر عباس نام دارد. و پرتغالیها آن را «کامبرون» خواندند غلبه نمودند، و بیش از يك قرن صاحب اختیار خلیج فارس شده و هیچ کشتی را بدون دادن باج، رخصت ورود و خروج نمیدادند. قدرت آنها به‌مرجه‌ای رسید که تا مسافتی در داخله مملکت هم دخالت کرده و حکام را به‌انقیاد خود وامی داشتند و دولت صفویه را به‌چیزی نمی‌شمردند.

شاه‌عباس بعد از نظم داخله متوجه دریای فارس شد و به‌معاضدت دولت انگلیس که در این وقت حاضر برای شرکت در جنگ و طرد پرتغالیها شده بود، بر سواحل خلیج فارس حمله برد. در ۱۰۲۳ داودخان حاکم فارس را به‌تصرف بندرعباس گماشت و در ۱۰۳۱ با انگلیس عهدنامه مفیدی بست. دو ماه تمام حصار «هرمز» محصور بود. ایرانیها در این جنگ به‌قدری رشادت و لیاقت بروز دادند که امروز من از تذکر آن به‌وجود آمده سختیهای این کشتی کثیف و دریای منقلب را فراموش میکنم. ایرانی در هر عهدی که قائد توانایی دارد، تواناست و روزی که دولتش ضعیف است، ضعیف و عبارت «الناس علی دین ملوکهم» بیش از همه جا در ایران مصداق پیدا میکند. این اسباب تأسف است زیرا که من میل دارم ملتی که امروز به‌خدمت آن قیام کرده‌ام، ثبات خلق و استقلال ذات و اعتماد بر نفس داشته باشد، تا بیشتر فرمانده از فکر و شمشیرش استفاده کند و مملکت سعادت‌مندتر باشد. اما چه چاره، که سلاطین سلف، باب هر قسم تعلیم را جز درویشی و عیاشی و لاقیدی بر روی خلق بستند، و از اعمال ناشایست و سستی اراده خود درس بسیار وخیمی به‌مردم دادند. سابقاً اشاره کردم که در فاصله قلیل میان عهد شاه‌سلطان‌حسین و نادر، چگونه ملت ایران از حسیض سستی به‌اوج قدرت و توانایی رسید. اوضاع خلیج فارس هم مثل اخلاق ملت ایران بود.

شاه‌عباس قریب چهارصد توپ از قلعه هرمز گرفت. پرتغالیها تسلیم شدند و تمام متصرفات و مؤسسات و قلاع خود را به‌ایران واگذاشتند، به‌استثنای صید مروارید در بحرین و حق گمرک در جزیره قشم. و شاه به‌شرط آنکه فقط تاجر باشند و در سیاست وارد نگردند، به‌آنها اجازه اقامت داد و قلاع آنها را محل ساخلو ایران ساخت. حتی انگلیسیها را هم با آن همه مساعدت که به‌وسیله بحریه خود کرده بودند در خلیج فارس، تصرف و اختیاری نداد چون برافراشتن بیرق، خاص دولت ایران بود، شاه اجازه داد که دولت انگلیس هم فقط يك بیرق بلند کند.

بعد از شاه‌عباس تدریجاً ایران خلیج خود را فراموش نمود و اعراب آن سوی مرز دست تطاول دراز کرده در آب و در خشکی به‌زدی و راهزنی مشغول گشتند و عمال دولت را بیاختیار ساختند. نادرشاه با نظر دوربین خود اهمیت خلیج فارس را دریافت و چون ملت ایران تاج پادشاهان خود را به‌او تقدیم کرد، بدو به‌دریا روی آورد. تمام سواحل و جزایر خلیج فارس را منقاد نمود. این پادشاه اگر مجال مییافت، بحریه صحیحی ایجاد مینمود. مقدمات آنرا به‌این ترتیب فراهم آورد که در شمال و جنوب کارخانه کشتیسازی ایجاد کرد و از مازندران به‌نادر، چوب حمل مینمود و استادان انگلیسی را برای تعلیم و تربیت ایرانیان اجیر کرد و قرب سی کشتی جنگی در خلیج فارس به‌حرکت آورد و پرتغالیها و هندیها و انگلیسیها را مزدور سفاین ایران ساخت تا ایرانیان عملاً دریانوردی بیاموزند. اما چه سود که دوره اقتدار این شاه طولی نکشید. با رفتن او، کشتیها نیز پراکنده و تارومار گردید و دولت قاجار که بعد از دولت کم دوام زندیه تثبیت یافت، از آن بحریه که شالوده‌اش ریخته شده بود، نتوانست استفاده کند و حتی بقایای آن را جمع آورد. یکی از سیاحان اروپا که يك قرن بعد از نادر به‌بنادر آمده گوید «در سواحل ایران استخوانبندی کشتیهای عهد نادر را دیدم که چون مال بیصاحب ریخته و پاشیده بود و محافظ و مراقبی نداشت.»

در ضمنی که اوراق تاریخ خلیج فارس را از پیش نظر می‌گذرانم بار دیگر سیمای محبوب کریم‌خان پیش چشم مجسم میشود. این سلطان را من دوست دارم و بیاندازه احترام میکنم زیرا که بعد از شاه‌عباس و نادر، و شاید بهتر از این دو پادشاه، راه ترقی مملکت را دریافته بود و از این جهت هم خود را به‌توسعه تجارت و صنعت مصروف میکرد.

در اوضاع خلیج فارس مهر مخصوص اخلاق او پدیدار است. زیرا که بعد از مصفا کردن ایران از وجود رقبای خود، بیتأمل به‌خلیج فارس روی آورد. خارجیان را نوازش کرد و آنها را به‌تجارت تشویق نمود و آزادی بخشید، اما در تحت نظر عمال ایرانی، تا جز به‌تجارت نپردازند.

جزیره خارک

هلانديها که از هرج و مرج قبل از کریم‌خان استفاده کرده از بصره به‌جزیره خارک که اکنون کشتی ما از نزدیکی آن می‌گذرد، آمدند و استحکاماتی ساختند. این جزیره در ده‌فرسخی شمال غربی بوشهر است. يك فرسخ

و نیم طول و یک فرسخ عرض دارد. در محصول مروارید، این جزیره رقیب بحرین است. ماهی و گچ نیز از مال‌التجاره‌های آنجاست. مروارید خارک در صلابت و سفیدی بر مروارید بحرین و «سرنیب» ترجیح دارد. عده سکنه آن را در آن عهد، دوازده هزار نفر نوشته‌اند. بیشتر سنی هستند. شغلشان تجارت و ملاحی و صید مروارید است اما کریم‌خان، خارک را از آنها گرفته، بهفرانسویها بخشید که بهتجارت مشغول باشند. فرانسویها مواظبت کاملی در آنجا نکردند و بعدها در عهد قاجاریه، انگلیسیها بهخیال تصرف آن افتادند، زیرا که موقعیت نظامی مهمی دارد. دو مرتبه در موقع جنگهای هرات این جزیره را ایستگاه نظامی کردند و مأمورین و اموال خود را از بوشهر به آنجا نقل نمودند، لیکن بعد از «مصالحه‌پاریس» آنجا را تخلیه کردند. در مقابل جزیره خارک، جزیره خارکو است که زمستانها غالباً غیرمسکون و تابستانها منزلگاه ماهیگیران است.

عهد قاجاریه

دوره قاجاریه شروع شد. انگلیسیها با شیوخ متمرّد قراردادهایی بستند. دولت ایران به انگلیسیها حق داد، که در موقع لزوم، برای مرمت کردن کشتیهای خود، در ساحل ایران قدم‌گذارند. ناپلئون که از اقصای اروپا بهتر از فتحعلیشاه به اهمیت خلیج فارس آگاه بود خواست از وضع جغرافیای این معبر معتبر استفاده کند. پس با دربار قاجاریه وارد گفتگو گردید. اما حکومت ایران به قدری نالایق بود که از این فرصت بینظیر استفاده مهمی نکرد، و درباریان که از برق طلای روس و انگلیس خیره بودند نتایجی را که میشد از رقابت این دول اروپایی نصیب دولت ایران گردد و بهمساعدت فرانسه بحریه ایران قوت بگیرد، هیچ در نظر نیاوردند و کار بهجایی کشید که دولت از این دریا در حقیقت محروم ماند و خارجیان، حتی در عهدنامه‌هایی که میان خود میبستند، لازم نمیدانستند آب خلیج فارس را هم تقسیم کنند. زیرا که آن را اصلاً مال دولت ایران نمیخواستند بدانند که محتاج به تقسیم باشد.

دولت انگلیس بعد از آنکه در محاصره هرات کامیابی را با ایران دید، قشونی در بوشهر پیاده کرد تا ایران متوجه جنوب شود، و از هرات که دروازه هندوستانش میگفتند، صرفنظر نماید. از آن وقت تا کنون این دولت از خلیج فارس صرفنظر نکرده است. ادارات آنها، خاصه تلگرافخانه‌های بنادر، ملجاء ناراضیها و بست فراریان شد. بهوسیله کمپانی لینگ، کشتیرانی خلیج فارس را به خود انحصار داد و هفت خط مهم دایر کرد. در اول قرن بیستم از سه میلیون لیره قیمت صادرات خلیج فارس، قریب چهل هزار تومان فقط سهم سایر ملل بود. مأمورین سیاسی در مسقط و کویت و جزایر بحرین و بوشهر و بندرعباس مقام دارند که مواظب منافع انگلیس‌اند. تقریباً تمام تجارت رود کارون متعلق به انگلستان و مستعمرات آن است.

بدیهی است به واسطه مخازن سرشار نفتی که در ایران موجود است و فعلاً استخراج میشود، میتوان گفت، شرکت‌های ایرانی اگر در خلیج فارس تشکیل شود، همیشه بار برای حمل‌خارج که عبارت از مواد نفتی باشد، دارا خواهد بود و حقیقتاً مورد تأسف است که تا به حال سرمایه داران ایرانی این نکته را در نظر نگرفته‌اند. به همین ملاحظه، من که همیشه علاقه تامی به توسعه اقتصادیات و تجارت ایران داشته و دارم به‌تجار ایرانی خاطر نشان کرده‌ام که باید در فکر تکمیل مؤسسات تجارتي خود بوده، اسباب کار را مستقل فراهم سازند.

فوت فرصت

در نوشتن این سطور، قصدم تحریر گزارش یومیه است و ابدأ میل ندارم به اشخاص و دودمانها تعرض بکنم. ولی چه باید کرد که هر قدمی برمیدارم، علامتی از تن‌پروری و بیفکری و خرابکاریهای عمدی تخت‌نشینان قاجار حکایت میکند. سلطنت پنجاه‌ساله ناصرالدین شاه، که قاجاریه او را گل سرسبد و درّه‌التاج خود میدانند، تصادف کرده بود، با جنبش علم و صنعت ممالک متمدنه کره ارض که با نهایت سعی و جدّ، خود را از سلاح دانش و فنون مختلفه مسلح و مجهز میکردند.

نوع بشر در قرن نوزدهم میلادی شتاب و دقتی که در پیش‌رفتن و ترقی کردن نشان میداد، شبیه بود به شخصی که پنجاه سال در خواب غفلت باشد و بخواهد در پنج روز باقی، تلافی مافات کند. در این قرن میتوان گفت که انسان به قدر تمام دوره ایجاد خود، صرف قوه و ابزار کوشش کرده است. ملل متنوعه سعی داشتند که در آخرین مسابقه از یکدیگر باز نمانند و بیش از همسایگان خود به وسعت خاک و آب و استقرار نظم و توسعه تمدن و ترقی سرزمین خود بیفزایند. رفتند و رسیدند بهجایی که نه تنها باعث آسایش خودشان است، بلکه افتخار نوع بشر است.

در بحبوحه این گیرودار، شاهنشاه ایرانمدار نه تنها به خود تکانی نداد، عالماً و عامداً با طرز ریا و سالوس و خوابهای خرگوشی چنان پشت‌پایی بر این مملکت زد که ذرات آن را فقط در دیار بدبختی یا سرزمین عدم باید

جست‌وجو نمود! من منتظرم که ایران بحریه داشته باشد. غریب خیالی و عجب انتظاری! کسی که اوضاع امروز را در مقابل خود ببیند و آگاه باشد که در آن نیم‌قرن منحوس، چه بلایی بر سر خلیج فارس آمده است، آیا باز متوقع مشاهده بحریه در خلیج فارس باید باشد؟

بهتر آنکه از این موضوع نیز صرف‌نظر کنم، زیرا که خون جاری میشود از چشم اشخاصی که به‌تعصب ملی آشنا بوده و صفحه خلیج فارس را با این نقوش ننگ ببینند. خدای را شکر که من موفق شدم قشون بیگانگان را از بنادر خارج کنم، و بیرق شیروخورشید را بر سواحل جنوب ایران، نصب نمایم. خدای را شکر که همین زورق معیوب که خود ایستاده و دادم تعمیرش کردند، زورقی است که نسیم دریا بیرق شیروخورشید را بر فراز آن به‌اهتزاز در می‌آورد. در این‌صورت هیچ اهمیت ندارد که من و همراهانم در این سفینه مریض شویم و یا در قلب دریا جای کنیم.

خطر

شب قبل از عزیمت از بوشهر، خبر کتبی محرمانه از یکی از مبادی مهمه رسید و دبیر اعظم به‌من ارائه داد که شیخ‌خزعل از تجهیزات قشون، سخت‌نگران است و قوای خود را در سر راهها تمرکز داده است و میداند که برای فرمانده کل قوا، خط‌سیری جز بندر بوشهر به‌بندر دیلم نیست، و مجبورم به‌ذلت‌سواری کشتی مظفّری تن در دهم، و شیخ هم از ساعت حرکت من آگاه است. آخرین تدبیرش اینکه يك کشتی بزرگ جنگی روانه کرده و با يك ضربت توپ، کشتی ضعیف و کوچک مرا واژگون سازد، یا مرا اسیر کرده به‌هر جا می‌خواهد ببرد. قبل از وصول این راپرت خودم نیز به‌این فکر افتاده بودم و راپرت‌های دیگری هم به‌من رسیده بود. واقعاً برای غلبه خود، خوب نقشه کشیده بود.

مقامات سیاسی هم این تهدید و تخویف را کرده بودند. اخباری هم که میرسید این خیال را تأکید میکرد. معذک عالم و عامداً خود را در این مهلکه انداخته و از عزم خود صرف‌نظر ننموده، صلاح مملکت را بر جان و مال خود ترجیح دادم و وارد این زورق پوسیده و دریای مخوف شدم. خیلی مسرورم که جز من و رئیس دایرة تحریرات من، کسی از این موضوع سابقه نداشت، والا بیشتر مضطرب و آشفته میشدند. در این کشتی جز من و قریب بیست نفر که همراه بودند، کسی وجود نداشت. چون کشتی مخصوص سفر دریا نبود، توپ و وسایل دفاعیه نداشت. واقعاً این اقدام من يك جانبازی غیر عادی بود در راه عظمت مملکت.

شیخ‌خزعل را ندیده بودم، ولی قیافه او را در عکسش دیده و تحت دقت قرار داده بودم و میدانستم که با قیافه‌های جنگی متفاوت است، و حدس می‌زدم که اعمال قشون فاتح من در اکناف مملکت و این سیلابی که فعلاً به‌اطراف و نواحی او جاری کرده، قدرت او را تهدید نموده‌ام. مجال و قوه اندیشیدن اینگونه تدابیر را ندارد. به‌علاوه متمول است و دارای ثروت گزاف، و شخص توانگری که سنگ دیگران به‌سینه زده و در همان حال جواهر و نقدینه خود را هم از دسترس حوادث محفوظ دارد، غیر از کسی است که با يك عقیده خلل‌ناپذیری در راه مملکت حاضر به‌جانبازی و فداکاری شده است. با تکیه به‌توجهات خداوند متعال و شمشیر درخشان خود هیچ يك از این اخبار و تهدیدات داخلی و خارجی را اهمیت نداده، وارد دریا شدم و به‌سلامت در بندر دیلم پیاده گردیدم. آنچه بر من و همراهان گذشت اهمیت ندارد. از روز اول خیر و صلاح مملکت در سایه زحمت و فداکاری و شهامت اهل آن حفظ شده است، و من هم همین اصول قطعی را باید همواره در نظر داشته، روی پای خود ایستاده، به‌بازوی خود تکیه کنم. فرضاً در دریا غرق میشدیم و مملکت آن فایده‌ای را که باید، از جانبازی ما نمیبرد. ولی تاریخ اسم ما را به‌وظیفه‌شناسی ثبت نمیکرد.

در سرزمین الام

پنجشنبه پنجم قوس

مقارن ظهر بندر دیلم از دور نمایان شد و برق شعف از چشم اطرافیان من درخشید. همه دورنمای عمارات را با آنکه از گل و خشت خام است به‌یکدیگر نشان داده و یکدیگر را تیریک میگفتند.

در يك فرسخی بندر، کشتی ایستاده و نتوانست پیشتر برود. زورقی لازم بود که ما را به‌ساحل برساند. در این وقت باز مقدمات انقلاب دریا که تازه آرام شده بود، شروع شد. امواج کف‌آلود از هر طرف برخاست و در سطح دریا گاهی پنج ذرع بالا و گاهی پنج ذرع پایین می‌آمد. در میان این تلاطم بایستی کشتی را ترك گفته به‌زورق سوار شویم. کاپیتن در زورق جای گرفت و من فوراً همراهان دل‌باخته را به‌وسط زورق کشیدم. زورق جدا شد و در تصادف با هر يك از امواج طوری بالا و پایین میرفت که حقیقتاً وحشتناک بود. دریا با زورق بازی میکرد و از این طرف به‌آن طرف پرتابش مینمود و ما تسلیم رب‌النوع دریا شده و دل بر غرق

نهادیم. در اینجا قعر دریا از ده الی بیست ذرع عمق داشت. امواج ساحلی هم که به شدت معروف است، بیشتر اسباب نگرانی بود. به هر حال این يك فرسخ هم طی شد. در بین راه صحبت میکردم و میخندیدم تا حواس سایرین را جلب نموده، نگذارم به اطراف خود متوجه باشند. در نزدیکی بندر، زورق هم ایستاد. چند نفر حاضر شدند که ما را بهدوش کشیده به خشکی برسانند. این هم خالی از زحمت نبود و عاقبت مرکوبهای مختلف را ترك کرده به خشکی رسیده قلباً خدا را شکرگزار شدیم و زورق را امر دادم ببرند و بقیه همراهان را بیاورند.

نشان دولت

در ساحل چیز مضحکی که دیدم این بود که کاپیتن به خاک افتاده شکر خداوند را به جای آورد. چون به او نزدیک شدم، برخاست نشان درجه اول خارجه را از من تقاضا کرد. سبب پرسیدم. معلوم شد همان وقت که ما سوار شدیم، کشتی از دوجانب سوراخ بوده، و او رخنه‌ها را مسدود ساخته و در تمام راه بیم داشته است که رخنه باز شده، آب وارد گردد و کشتی به قعر دریا فرو رود. مخصوصاً در حوالی نصف شب که باد و طوفان شروع شد، میگفت دومرتبه نزدیک آمدم که مطلب را بگویم اما چون مشغول تحریر بودید، جرئت تکلم نکردم. يك ساعت بعد از نصف شب، صدای شکستن یکی از چرخهای کشتی به گوش رسید. یقین کردم کار تمام است و همه طعمه ماهی شده‌ایم. فوراً زورق کوچک را از کشتی جدا نمودم.

به خاطر آمد که درست همان اوقات صدایی شنیده بودم، ولی گمان کردم در خارج است و به کشتی ربطی ندارد. باری کاپیتن نشان میخواست برای اینکه توانسته است ما را با این کشتی خراب به ساحل برساند. اما من از دادن مدال خودداری کردم و او را به بذل انعام امیدوار و دلگرم نمودم و احترام نشان را محفوظ داشتم. اگر چه متأسفانه دربار قاجار احترام و عظمتی برای نشان و علامت دولتی باقی نگذاشته است. یکی از فرانسویان موسوم بهویکتور برار، در اوایل مشروطیت کتابی راجع به انقلاب ایران نگاشته و در صفحه ۱۱۹ مینویسد: «عشایر، با پادشاهان قجر قرار دادهای فردی و جمعی دارند. سلطان نیز در اتلاف وجه و اعطای نشان حاتمی میکند.»

غالباً اشخاص نالایق و خائن به وطن را میبینید که از جانب دربار دارای نشان شده‌اند. واقعاً کار نشان بهجایی رسیده است که صاحبان فضیلت و تقوی و خدمتگزاران فداکار، نشان خود را در بینشانی تشخیص میدهند. کاپیتن تقصیری نداشت. شاید در دوران قاجاریه او اولین مأموری بود که به پاداش خدمت معین و محسوسی تقاضای نشان میکرد. در ضمن استنکاف از دادن نشان، دلم به حال کاپیتن سوخت و در سیمای او علائم تعجب ظاهر بود، که چگونه در ازای خدمتی که جان ما را محروس داشته، از اعطای يك نشان خودداری میکند در صورتیکه سینه هر خائن مذذب نالایی به آن مزین است.

این نشان رسمی دولت و علامت قابل احترام، حتی در سینه بیطارهای خارجی دیده شده و در داخله نیز اشخاصی به اخذ آن نایل شده‌اند که سینه‌شان مستحق گلوله است. بعضی از خائنین مملکت که از ورود به قهوه‌خانه‌های اروپا ممنوع اند به نشانهای درجه اول مملکت مفتخر و کمتر مأموری میبینم که عرض و طول سینه‌اش به نشانهای خرد و بزرگ و حمایلهای رنگارنگ آراسته نباشد. و عجیب این است که مأمورین صدیق و خدمتگزار، آنهایی هستند که سینه ایشان از نشان عاری است. روح پاک ایرانی را باید ستایش گفت که این قبیل مأمورین، با مذلت و خفتی که از طرف دربار متحمل شده‌اند، باز رویه امانت و صداقت را ترك نگفته و صمیمانه به انجام خدمات مرجوعه مشغول‌اند.

تا کسی وارد در عمل نباشد، نمیتواند به حقایق آشنا شده، طرز اعمال این دربار را تشخیص بدهد. آیا تعجب‌آور نیست که نشان دولت که به پاداش خدمات برجسته و درجه اول باید اعطا شود و موجب افتخار مأمورین باشد، در نظر مردمان صدیق و آگاه تا این درجه پست جلوه کند که نشان خود را در بینشانی بدانند؟ اشخاصی که از قبول نشان دولتی احتراز کرده‌اند، در میان مأمورین دولت بسیارند.

نتهای سفیر انگلیس

در بندر «دیل» تلگرافی از تهران رسید که هیأت وزرا تقاضای مخابره حضوری دارند. به دبیر اعظم و وزیر پست و تلگراف امر دادم با من به تلگرافخانه بیایند. معلوم شد در تعقیب سختگیریهایی که انگلیسیها برای عدم عزیمت من به خوزستان کرده بودند، در این موقع که دیدند جداً وارد میدان جنگ میشوند، عصبانی گشته و دو فقره یادداشت شدیدالحن، یکی صبح و یکی عصر امروز به وزارت خارجه فرستاده‌اند، و به شتاب تمام مطالبه جواب میکنند. صورت تلگراف وزارت امور خارجه متضمن نتها از این قرار است:

حضور حضرت اشرف آقای رئیس الوزرا دامت عظمته:

دو مراسله فوری امروز ظهر چهارم قوس از سفارت انگلیس رسیده که عیناً به عرض میرسد.

مراسله اول

آقای وزیر

«پس از ملاقات امروز صبح با آن جناب مستطاب، دستور العملی از وزیر امور خارجه اعلیحضرت پادشاه انگلستان رسیده که مراسله‌ای بهمفاد ذیل به عنوان جناب مستطاب عالی ارسال دارم. دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان پیشنهاد دوستانه نموده بودند که مساعی جمیله خود را برای ایجاد مصالحه دوستانه با شیخ خزعل (شیخ محمّر) به کار برند، و حضرت اشرف آقای رئیس الوزرا و عده داده بودند که هرگاه، شیخ، اظهار اطاعت و انقیاد نماید، معظمله بر علیه مشارالیه استعمال قوای مسلحه نخواهند نمود. دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان افسوس دارند که حضرت اشرف به عده مزبور وفا نکرده و نصیحت دوستانه دولت دوستدار و وساطت مشارالیه را رد نموده‌اند. و پیشنهاد ایشان را مورد توجه قرار نداده‌اند، بنابراین، دولت پادشاه انگلستان، حال ناگزیرند که پیشنهاد خود را مسترد و اظهار نمایند که دیگر نمیتوانند به «شیخ محمّر» و به «بختیارپها» فشاری را که برای اسکات آنها می‌آورند، ادامه دهند. هرگاه عملیات فعلی کارگزاران ایران موجب ورود صدمه و خسارات جانی و مالی به اتباع انگلیس گردد، دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان دولت علیه را مستقیماً مسؤول آن دانسته، و عهده‌دار پرداخت غرامت کامل صدمات و خسارات مزبور می‌شمارند. در همین حال دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان برای خود این حق را حفظ میکنند، که به هر نحو و طریقیکه صلاح و مقتضی بداند از طرف خود اقداماتی برای حفظ و حراست جان و مال رعایای انگلیس به عمل آورند. بر حسب دستور العمل مستقیم مستر چمبرلن محترم خواهش دارم، محبت فرموده این مراسله را بدون تأخیر به حضرت اشرف آقای رئیس الوزرا ابلاغ دارید.»

مراسله دوم

آقای وزیر

«نظر به مراسله سابقه خود مورخه امروز بر حسب دستور العمل وزیر امور خارجه اعلیحضرت پادشاه انگلستان محترماً مراسله رسمی ذیل را به عنوان آن جناب مستطاب ارسال میدارم. باید خاطر آن جناب مستطاب را مستحضر سازم که در ماه نوامبر ۱۹۱۴ دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان اطمینانات رسمی به جناب اجل شیخ محمّر داده‌اند، که در صورت وقوع تجاوزی از طرف دولت علیه نسبت به حوزه اقتدار معزالیه نسبت به حقوق شناخته شده او، یا نسبت به اموال و علاقجات ایشان در ایران متعهد خواهند بود، برای تحصیل راه حلی که نسبت به خود ایشان و دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان رضایت بخش باشد به ایشان مساعدت لازمه بنمایند. به همین نحو دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان جمیع قوای معزالیه را از هرگونه تعرضات و حملات دولت خارجی یا تجاوزات چنین دولتی نسبت به حوزه اقتدار مزبور و حقوق شناخته شده مشارالیه، یا نسبت به اموال و عمارات ایشان در ایران، حفظ و حراست خواهند نمود. اطمینانات فوق به شیخ محمّر و جانشین مشارالیه، که از اعقاب ذکور او باشند، داده شده، و تا وقتی که شیخ و اعقاب ذکور او، از مراعات تعهدات خود نسبت به دولت علیه تصور ظن نمایند، معتبر و دارای اثر است، ولی مشروط بر این که انتخاب جانشین شیخ از اعقاب ذکور مشارالیه، منوط باشد به مشاوره محرمانه با دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان، و جلب رضایت ایشان تا وقتی که معزالیه و اعقاب ذکور مزبور رویه اطاعت نسبت به آراء و نصایح دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان را ادامه دهند، و رویه‌ای که نسبت به دولت مشارالیه رضایت بخش باشد داشته باشند، در مقابل دولت علیه، دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان، جمیع مساعی خود را به کار خواهند برد که «شیخ محمّر» را در وضعیت فعلی و استقلال محلی نگاهدارند. مستر چمبرلن، از سرپرسی لرن خواهش نموده‌اند که مقرر دارند قونسول ژنرال اعلیحضرت پادشاه انگلستان مقیم بوشهر یا قونسول اعلیحضرت پادشاه انگلستان مقیم شیراز، در صورتی که حضرت اشرف در نقاط مزبوره باشند مکاتبه رسمی بهمفاد فوق تسلیم حضرت اشرف آقای رئیس الوزرا نمایند. انتهى.»

جواب مراسله هفته قبل، که متن تلگراف وزیر مختار را به حضرت اشرف به شیراز درج نموده بودند، تلگرافاً به عرض رسانده چون تعلیماتی برای صدور جواب نرسید بلاجواب مانده حالیه، نسبت به مراسله سابق و این دو مراسله هر قسم مقرر فرمایند جواب داده شود.»

مشار الملک

شب پنجشنبه ۵ قوس - نمره ۳۷۹۱

رئیس ارکان حرب کل قشون سرتیپ امان الله

هیأت وزرا که استیصالشان از عبارت تلگراف حضوری واضح بود، کسب تکلیف کردند. بعد از ملاحظه تلگراف، چون هیچ پیشامدی و موضوع مهمی در فکر من نمیتواند ایجاد نزلزل کند، بدون تردید هیأت وزرا را مورد مؤاخذه قرار دادم که چرا اصلاً نتها را گرفته‌اند. اینک عین تلگراف که در این مورد به هیأت وزرا مخابره نمودم:

تهران

جناب مستطاب اجل آقای ذکاءالملک وزیر مالیه دام اقباله

«گرچه جواب مراسله‌ای را که تهیه کرده‌اید هنوز من ندیده‌ام و از مفاد آن مسبوق نیستم که نظریات خود را در نفی و اثبات آن اظهار دارم، با اطلاعی که از مدلول مراسله حاصل کرده‌ام، همینقدر تذکر میدهم که من این قبیل مراسلات و مکاتب را نمیتوانم درکابینه خود ضبط و ثبت نمایم. جنابعالی اگر مفاد مراسله را بخواهید در تحت شور و مشاوره قرار دهید، مختارید، زیرا که معتقدات من همین است که اظهار کردم. فعلاً که جمعه غرة ماه است مشغول حرکت بهفرونت هستم.»

رئیس‌الوزراء و فرمانده کل قوا

نمره ۶۹۳۰

چنانکه ملاحظه میشود و تصریح کردم که کابینه من معتاد بگرفتن این قبیل نوشته‌ها نیست، امر دادم با کمال شدت نتها را مسترد داشته، بگویند هر کس هر عقیده‌ای دارد، اعمال کند. من نظریه خود را انجام خواهم داد.

روابط با انگلیس

انگلیسیها از دیرزمانی خود را موظف به دخالت در امور تجارتی و سیاسی ایران میدانستند. واقع بودن این سرزمین در جوار و معبر هندوستان برای ساکنین این خاک، جرمی عظیم شمرده شده، و برای فاتحین دریاهای يك حق دخالتی در اوضاع آن. به این واسطه بیش از يك قرن است که اعمال انگلستان نسبت به ایران، در حکم تصرف بطئی بوده که در نظر دول دیگر سیاست محافظه هندوستان جلوه کرده است.

هند غنیترین و زیباترین مستعمرات انگلیس است. قریب ۲۵ مرتبه از جزایر انگلستان بزرگتر و دارای ۳۰۰ میلیون جمعیت است. هندوستان بنیان عظمت انگلستان و محور و محرک اطوار سیاست خارجی آن دولت به شمار می‌آید زیرا که منبع تجارت است و معروف است که «سیاست انگلیس یعنی تجارت انگلیس». خیلی اسباب تأسف باید باشد که در این مورد، مجاورت اغنیا باعث آزار همسایگان شده است. هر قسمتی از ایران که به آن همسایه غنی، یعنی هند نزدیکتر باشد، بیشتر موجب اضطراب بریتانیا و جالب توجه اوست. خلیج فارس را دروازه هندوستان میدانند و به این لحاظ در دوره قاجاریه از جبن و جهل دربار ایران استفاده کرده و چنگال تجارتی خود را در اطراف آن فرو بردند. این غلبه نه به جنگ بوده است، چنانکه یکی از بزرگان انگلیس عقیده داشته که «تجارت از پی بیرق باید برود»، بلکه به وسائیل دیگر، یعنی کشیدن راه و ساختن منزلگاههای تجارتی میسر شده است. به این جهت ثابت کرده‌اند که «تجارت از پی راه میرود». راهی که کمپانی لینچ احداث کرده نمونه اعمال این نظر است.

ناگفته نماند که ملت منصف ایران هم همیشه مایل بوده است که با این دریانوردان لایق و فعال به مسالمت پیش بیاید. در تمام تجاوزاتی که میشده حتی‌الامکان با صبر و متانت رفتار میکرده است. ولی بعضی از سیاسیون انگلیس (که از حق نباید گذشت در میان رجال انگلیس مخالف هم بسیار داشتند و نظریاتشان نظریه ملت بریتانیای کبیر عموماً شمرده نمیشود) از ضعف و بیارادگی قاجاریه خیلی سوءاستفاده کرده و دولت را در بحبوحه گرفتاریهای اقتصادی و سیاسی، وادار به تفویض امتیازات مهمه، از قبیل امتیاز منسوخه راه آهن سرتاسری ایران در ۱۲۸۹، و امتیاز تأسیس بانک در ۱۳۰۷، و امتیاز تنباکو و توتون در ۱۳۰۸، و تصویب انتقال و امتیاز نفت در ۱۳۱۹ و غیره مجبور کردند. نزدیک بینی و طمعکاری دربار قاجاریه به این درجه بود که مثلاً در مقابل ۱۵۰۰۰ لیره منبع هنگفتی مثل توتون و تنباکو را از دست داد. اگر توده ملت ایران احساسات نمیکردند، خسارات ایران فوق‌العاده بود. این سیاستها را بعضی از سیاسیون بیاطلاع انگلیس طرح می‌ریختند و بهزودی پشیمان میشدند، زیرا که نتایج امر و نصایح عقلای خودشان بر آنها ثابت میگرد که از این رویه هیچ سودی نمیبینند و روزبه‌روز موقعیت محبوبانه‌ای را که در دل اهل ایران داشته، و در هنگام استقرار مشروطیت مستقر شده بود، از دست میدهند و نظر اساسی آنها که فقط حفظ هندوستان است دچار بطلان و نزلزل میگردد. البته ایران قوی و آباد در مجاورت هند، بهتر است از ایران ضعیف و خراب. اما این نکته را بسیاری از سیاسیون انگلیس درک نمیکنند یا شهرت پلنکی خود را در مخالفت به آن تشخیص داده‌اند.

من از بدو زمامداری خود از وقتی که در کارها تسلطی یافته‌ام، همیشه میل داشته‌ام دول اروپا با ایران مهربان و متحد باشند. مخصوصاً روس و انگلیس که سابقه‌آشنایی دارند و در همسایگی ما علاقه‌مند و صاحب قدرت هستند. اما قویاً خودداری کرده‌ام که ذره‌ای از نفوذ آنها را در امور حکومتی خود دخالت داده و ایران را در هیچ موردی بازیچه جریان یکی از سیاستهای متخالف کنم. ایران را دارای يك پلتيك مستقل و آزادی کرده و همیشه هم خود را مصروف نموده‌ام، که در آن طریق سیر کنم. در قضیه خوزستان باز يك سياست غلط، با تعقيب رویه ناهنجار سیاسيون سابق، نمایندگان انگلیس را واداشت که از نزاکت خارج شده و در قضیه دخالت کنند. زیرا که مایل نبودند ایران در اطراف خلیج فارس، خاصه در پهلوی معادن نفت، سوق قشون کند. میخواستند مثل سابقین خود این عبارت کودکانه را تکرار کنند که «خلیج فارس يك دریاچه انگلیس است» اما من مثل همیشه جداً مقاومت نمودم و یادداشت آنها را رد کردم، و از عزم خود باز نگشتم. زیرا که ابدأ نمیتوانم تصور کنم که يك دولت خارجی، حق ورود در این قبیل مسائل ما را داشته باشد. این بود که بهوزرا امر دادم نتها را پس بفرستند، و ابدأ از رویه سابق من تجاوز نکرده بهاخلاق و روش کابینه‌های اسبق تأسی ننمایند. این جواب را کافی و مقنع دانستم و بهدستجات قشونی از هر طرف، امر تلگرافی کردم که مطابق نقشه‌ای که ترتیب داده‌ام پیش بروند.

با اینکه خستگی دریا و نخوابیدن شب پیش و طی مسافت بعیده تا درجه‌ای مرا کسل کرده بود، آسایش در بندر را جایز ندیده، مأمورین مخصوص فرستادم که از اردگاه بهقدر کفایت اسب بیاورند. خیلی میل دارم فردا، اسبها زود رسیده و من بتوانم قبل از عصر، چهار فرسخ مسافت میان دیلم و زیدون را قطع کرده، موقع برای بازدید این قسمت از اردو و دادن دستورهای لازم، داشته باشم. رئیس تلگرافخانه بندر دیلم با اینکه لباس و وضعش ساده و دهاتی بود، در مخابره تلگراف و اخذ خبر مهارتی غیر مترقب نشان داد و خوشوقتی مرا فراهم آورد. زیرا که برای آن مذاکره مهم، اگر اتفاقاً شخص بیلیاقت و کودنی واسطه میبود، اسباب تأسف و شاید موجب سوءتفاهم میگشت. اما در این تلگرافچی، من ذکاوت ذاتی دیدم و بار دیگر بر من مسلم شد که ایرانی طبعاً هوشیار و فعال است، و اگر سرپرست دلسوز و فداکار داشته باشد که از او نگاهداری نماید، خدمات سزاوار تمجید به‌ظهور خواهد رسانید. بهر رئیس کابینه گفتم و جهی به‌او انعام بدهد.

تسلیم خزل

در این ضمن تلگرافی از طریق بوشهر از خزل رسید بهشرح ذیل:

مقام منبع حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته
«تأخیر اسف‌انگیز که در رسیدن تلگراف حضرت اشرف بهفدوی روی داده، مانع شد از اینکه زودتر در جواب مبادرت شود، و باعث انفعال و شرمندگی فدوی گردید. تلگراف سابق فدوی نه فقط انقیاد و اطاعت فدوی را بهدولت علیه ایران، که همیشه مطیع اوامر مطاعه آن دولت بوده و هستم، ظاهر میساخت بلکه اطاعت صمیمانه و قلبیه فدوی را در آتیه ضمانت مینمود. بهقدری سوءتفاهم بهواسطه عدم مراوده شخصی فیما بین حضرت اشرف و فدوی بهوقوع پیوسته که فدوی شرفیابی حضور حضرت اشرف را فوق تصور برای رفع اشتباهات و سوءتفاهم که در خاطر مبارك جای گرفته، ضرور میدانم. فدوی مطمئن از انجام این مقصود هستم. همان ملاقاتی که مشتاقانه مترصد بوده‌ام، باکمال شغف استقبال میکنم، تا دفعه دیگر حضرت اشرف را از اطاعت و انقیاد و دولتخواهی و جان‌نثاری خود مطمئن و خود را در لیاقت و اطمینان و دوستی و مساعدت حضرت اشرف ثابت نمایم.»

فدوی خزل

جوابی به‌این مضمون به‌او مخابره نمودم:

آقای سردار اقدس

«خود شما بهتر از همه کس مسبوقید که من در ضمن تمام اقدامات و عملیات خود، جز استحکام ارکان مملکت قصدی نداشته و همیشه مایل بوده‌ام که کارکنان امور، از قبیل شما، پیوسته متوجه مرکزیت مملکت باشند. هرگز مایل نیستم امثال شما را که میتوانید مصدر خدمت عمده به‌مملکت باشید، محو و نابود نمایم. در جواب تلگراف اولیه هم که تسلیم قطعی را تذکر داده بودم، نظرم همان حفظ اصول تمرکز، یعنی اصول اولیه بود. حالا که ندامت را پیشرو مقصود قرار داده و از روی عمق خاطر بهتمام احکام و مطالب سابقه من متوجه شده‌اید، من هم ملاقات شما را استقبال میکنم و حالا که به«دیلم» آمده و به‌شما هم نزدیک شده‌ام، با کمال

اطمینان خاطر میتوانید به «هندیجان» آمده، این جانب را ملاقات و بهتوجهات دولت و سرپرستی من امیدوار باشید.»

رئیس الوزرا و فرمانده کل قوا

جمعه ششم قوس

ساعت چهار بعدازظهر به ناحیه «زیدون» که قسمت اول اردوگاه در آنجاست، وارد شدیم. در نیم فرسخی رودخانه باز اراضی رو به انخفاض مینهادند، به قسمی که رودخانه درست در یک ارتفاع هشتاد الی صد متری از سطح دریا جاری است.

در زیدون

من که معتاد به اعمال سربازی هستم و عمر خود را در میدانهای جنگ و مؤانست با توپ و تفنگ صرف کرده ام، اشتغال به مهم مملکت در این چند سال مرا از توقف در اردوگاهها باز داشته است. از دیدن لشکرگاه چنان سروری بهم دست داد که گویی بعد از سالها غربت به وطن رسیده ام، یا دوستان عزیز را پس از سفری دور و دراز ملاقات کرده ام.

از ملاحظه چادرهای اردو که در کنار رودخانه زده اند، لذتی فوق العاده میبرم، زیرا که بهترین موقع زندگانی را که عبارت باشد از ایام توقف در میان سپاه به خاطر می آوردم. فوراً به سرتیپ فضل الله خان، رئیس اردو که تا یک فرسخ به استقبال آمده بود، امر دادم قشون مهیای سان شود. مقارن این حال ایروپلانی که مأمور اکتشافات بود رسید، و موضوع تحقیقات خود را در لفافه پیچیده از بالا به زیر افکند. بسته را گشودم و از طرز اعمال و نظریات و مراکز قوای دشمن مطلع شدم. صاحب منصب مأمور این اکتشافات، نایب ارفع الملك است که از جوانان تحصیل کرده در اروپاست و اخیراً امر به ورود او در قشون داده بودم در انجام وظیفه خود، هوشی قابل تمجید ابراز داشته و با طرز رضایت بخشی از نقاط مختلفه تحقیق کرده است. پیشنهاد ارکان حرب را دایر به ترفیع رتبه او، در همین محل تصویب و ابلاغ کردم. معلوم میشود ابلاغیه ای که در بوشهر امر به تحریر و طبع داده بودم، توسط همین صاحب منصب و همین ایروپلان در صفحه خوزستان پراکنده شده و اسباب وحشت فوق العاده قوای خصم گردیده است، ملتفت شده اند که کارهای من با اعمال صدوپنجاه ساله اخیر زمامداران ایران قابل مقایسه نیست، و التجای به خارجه به اندازه خردلی برای آنها مفید نبوده، جز اطاعت به مرکزیت مملکت و انقیاد نسبت به اوامر دولت و فرمان من چاره ندارند. انتشار این ابلاغیه طوری آنها را پریشان کرده که خزع و بستگانش به جای تصمیمی که دو شب قبل برای غرق کشتی من داشتند فوراً به نقل و تحویل نقدینه و جواهر خود پرداخته، دیگر مجال تصمیم جدی ندارند. چون بهر ابلعین دیدند که هیچ خطری و امر خطیری، حتی غرق در دریا، مرا از عزمم، متزلزل نخواهد نمود، بعد از گذشتن از آن مهالك مرا سالم در اردوگاه دیدند، جز فرار و تسلیم برای خود راهی و چاره نمی بینند. این نقاطی است که قدم به قدم با جنگ از دست خزعلیان انتزاع شده است. تنها برای تصرف قصبه «زیدون» دوازده ساعت جنگ مستمر لازم بود. این نقطه در دهم عقرب به تصرف قشون در آمد. و متمردين به جانب «دهملا» و «هندیجان» گریختند. هنوز هم علامت گلوله توپ بر دیوار خانه ها نمایان است.

احوال اردوی بهبهان

برای اینکه از حالت و علمیات ستونی که از اصفهان تجهیز شده بود و بایستی از بحبوحه بختیاری گذشته به بهبهان بیاید، اطلاع کامل حاصل گردد، طیاره را مأمور کردم به بهبهان برود و خبر بیاورد. شهر بهبهان در سیزده فرسخی شمال «زیدون» واقع است. این عده تحت فرماندهی سرتیپ محمدحسین میرزا رئیس ارکان حرب لشکر جنوب تجهیز شده بود و معلوم شد با وجود تمام موانع و زحماتی که برای عبور این عده از داخله بختیاری و گذشتن از جبال صعب العبور فراهم بوده، برف و کوه و دره های سخت را طی کرده و به بهبهان وارد شده اند. عبور از کوهستان بختیاری، به نظر خیلی خطیر می آمد، زیرا که سال گذشته که عده مختصری به طرف خوزستان اعزام داشته بودم، در داخله بختیاری به مشکلاتی برخورد و غفلتاً مورد حمله واقع شدند، و چون ابداً مهیای جنگ نبودند، جمعی از آنها را گرفتار و قطعه قطعه ساختند.

البته احتمال میرفت که این اردو هم که از هر حیث موقعیت بختیاری را تهدید میکرد مجدداً دچار خطر شود. خاصه با نقشه ای که میان خزع و بعضی از خوانین بختیاری ترسیم شده بود. البته برای اینکه عده مزبور به اردوی جنوب ملحق نشود، یا حتی الامکان دیرتر به بهبهان برسد، تصور میرفت که ایل مزبور از هیچ اقدامی خودداری ننماید. این همان اردویی است که شخصاً در اصفهان مجهز کرده و سان دیده و در هفدهم عقرب

روانه کرده بودم. چنانکه ذکر شد یکی از نظامیان را در اصفهان بهمشق تیراندازی آزمودم و بر من مسلم شد که تربیت شدگان من مافوق بعضی توهمات و تصورات اند و یقین داشتم میتوانند در آن واحد، هم بختیاری را سرکوب کنند، و هم خود را بهمحل مأموریت برسانند.

اردوهای من نیز با سرعت عملی فوقالعاده پیش میآیند و بیشتر اسباب اضطراب دشمن شدهاند. میخواهم که بهمرکز خوزستان بروم. چه مانعی میتواند از من ممانعت کند؟ عهد کردهام که شخصاً بهسرکوبی اشرا و متجاسرین بپردازم. جز مرگ چه عایقی قادر بهجلوگیری من خواهد بود؟

بعد از سان اردو، بهچادری که بهمن اختصاص داده بودند، رفتم. بعد از قدری صحبت با اطرافیان و مشغول داشتن آنها بهمذاکرات متفرقه و افزودن قوت قلب و صبر و طاقت آنها، اجازه دادم بهچادرهای خود بروند. تنها ماندم که بیشتر از سکوت لذت ببرم، زیرا که مدتهاست شب در اردوگاه نخفتهام. این خاموشی را فقط گاهگاه شیهه اسبان و بانگ فراوان برهم میزند. اقرار میکنم که این دو صدا از هر آواز لطیفی در گوش من مطبوعتر میافتد و در قلبم خاطره هایی را بیدار میکند که هیچ زمزمه طربانگیزی قادر بهایجاد آن نیست و نخواهد بود.

ابلاغیه ذیل را امر دادم بهتهران مخابره کنند که منتشر شود:

ابلاغیه وزارت جنگ

ارکان حرب کل قشون

کپیه حکومت نظامی

«امروز که غره جمادیاالاولی است، وارد فرونت شدم. طیارات ما که صبح برای اکتشافات پرواز کرده بودند، عملیات خود را انجام دادند. قسمتبندی اردوی زیدون، تمام رضایتبخش میباشد. ستون مقدم قوای اصفهان بهبهبهان وارد شدند. قوای اعزامی آذربایجان، سه قسمت اولی وارد کرمانشاه شدند. امروز مجدداً از خزل تلگرافی رسیده که بدواً بهواسطه مستقیم نبودن خطوط تلگرافی و نبودن سیم، و اینکه مجبوراً باید باکشتی بادی تلگراف مرا بهاو برسانند، و از این تأخیری که طبیعتاً پیش آمده است و نتوانسته است فوری مبادرت بهتقدیم جواب نماید، اظهار تأسف و انفعال کرده، سپس در ضمن تجدید اطاعت و انقیاد متذکر شده است که مدلول تلگراف اولیه او در حکم تسلیم قطعی بوده و همان است که من قبلاً متذکر شده بودم و ضمناً مصرانه طلب تأمین و عفو و اغماض نموده است.

در جواب بهاو نوشتم که چون مشارالیه يك نفر ایرانی و منم بهاضمحلال آحاد و افراد ایرانی راضی نیستم، و جز حفظ اصول مرکزیت مملکت، که همیشه خاطر نشان عموم کردهام هیچ قصد و منظوری ندارم لازم است بهفرونت مقدم آمده، حضوراً تأمین خود را درخواست و مراتب اطاعت و انقیاد خود را تجدید نماید.

رئیس الوزرا و فرمانده کل قوا - رضا

۵ قوس ۱۳۰۳ - نمره ۴۱۹۴

تلگراف ذیل هم از کفیل ریاست وزرا رسید. و جواب داده شد:

مقام منبع بندگان حضرت اشرف اعظم فرمانده کل قوا دامت عظمته

«عین تلگراف آقای ذکاءالملک ذیلاً بهعرض مبارک میرسد. دو فقره مراسله که دیشب از سفارت انگلیس رسیده متن کامل آن را آقای وزیر امور خارجه بهتوسط ارکان حرب، شبانه بهعرض مبارک رساند. امروز صبح پنجشنبه، مراسلات در هیأت وزرا قرائت و جوابی که بمنظر رسیده، ضمیمه این تلگراف بهعرض میرسد. استدعا میشود نسبت بهمعروضات ذیل عقاید حضرت اشرف اظهار شود:

۱ - این که مراسله جوابیه را تصویب میفرمایند یا خیر؟

۲ - چون این مراسله و مراسلهای که هفته قبل رسید متضمن تلگراف سرپرسی لرن بهحضرت اشرف که بهشیراز مخابره شده بود، هنوز بهمجلس ارائه نشده، آیا تصویب میفرمایند مراسلات وارده و جوابی که بهعرض میرسد قبلاً بهاطلاع مجلس یا بعضی از وکلای مخصوص برسد یا خیر؟

۳ - با وجود این مراسلات، عزم حضرت اشرف در جلو رفتن قوا ثابت خواهد بود، یا موقتاً متوقف خواهند شد؟ زیرا هر يك از این شقوق ممکن است تأثیرات مهمه را متضمن باشد. منتظر دستورالعمل عاجل هستیم.

صورت جوابی که برای مراسله، تهیه شده، این است:

دو مراسله شریفه مورخه ۴ قوس نمره ۳۱۴ و نمره ۳۱۵ واصل شد، و از استحضار از قرار منعقد بین دولت انگلستان و شیخزعل، که اکنون اول دفعه است بهاطلاع دولت دوستدار میرسد، نهایت تعجب حاصل گردید، که آن دولت فحیمه، با وجود مناسبات حسنه فیما بین و بر خلاف رسوم و مقررات بینالمللی چگونه

چنین قراردادی را که منافای حق حاکمیت دولت ایران میباشد، با يك نفر تبعه مسلمة ایران جایز دانسته و حوزه اقتدراتی برای مشارالیه و اعقاب او در خاک ایران قائل شده‌اند. دولت ایران قرارداد مزبور را به‌هیچوجه نمیتواند به رسمیت بشناسد و خود را محقّ میدانند که نسبت به‌چنین اقدامی پرتست نماید و نیز زحمت افزا میشود، که دولت ایران هیچ‌وقت وساطت و دخالت هیچ دولت خارجی را در عمل خوزستان و شیخ‌خزعل که از امور داخلی مملکت ایران است نمیپذیرد. اما این که در مراسله خود، دولت ایران را مسؤول وقوع خسارات دانسته‌اند، لازم است خاطر شریف را متوجه سازم که باید تصدیق بفرمایند، که پس از آنکه يك نفر تبعه و گماشته دولت ایران در يك قسمت از خاک این مملکت که با سایر قطعات آن از حیث واقع بودن تحت اقتدار و اختیار دولت ایران هیچ تفاوت و مزیت ندارد، بنای ترمّد و طغیان گذارد، و با اینکه دولت برای مصلحت با او منتهای مدارا و ممانعت را نموده، و بالاخره آن متمرّد اظهار ندامت و معذرت کرده و دولت به‌همان نظر مصلحت، معذرت او را پذیرفته و معذک مشارالیه به‌وظایف تبعیت و اطاعت خود عمل ننماید، چگونه دولت میتواند تحمل این نافرمانی و یاغیگری را بنماید، و در صدد مطیع ساختن او برنیاید؟ در انجام این وظیفه که قهراً مستلزم سوق قشون و عملیات جنگی است، چگونه مسؤولیت متوجه دولت میشود؟ در اینجا ناگزیرم که خاطر محترم را متوجه سازم که با وجود قراردادی که در مراسله دوم به‌اطلاع دولت رسانده‌اند، واضح و میرهن میشود که ترمّد و خودسری شیخ‌خزعل نسبت به‌مولت متبوع خود به‌استظهار همین قرارداد و اطمینانی است که از طرف دولت فحیمه انگلستان داشته است، والا مشارالیه مسلماً چنین جسارتی نمیکرد. بنابراین نه تنها دولت ایران هیچگونه مسؤولیت، در خصوص نتایج این قضیه ندارد، بلکه مسؤولیت متوجه مسببین واقعه خواهد بود.

در خاتمه زحمت افزا میشود اینکه مرقوم داشته‌اند دولت اعلیحضرت پادشاه انگلستان برای خود این حق را حفظ میکند، که به‌هر نحو و طریقی صلاح و مقتضی بدانند از طرف خود اقداماتی برای حفظ و حراست جان و مال رعایای انگلیس به‌عمل آورند، لزوماً متذکر میشوم، که در این موضوع دولت ایران هیچگونه حقی را که اعمال آن منافای استقلال حاکمیت ایران نسبت به‌خاک و اهالی او باشد قائل نیست.

ذکاءالملک

رئیس ارکان حرب کل سرتیپ امان‌الله

نمره ۴۸۰۰

جواب

ریاست ارکان حرب کل قشون

«با استحضار از مفاد رمز نمره ۴۸۰۰ به‌آقای وزیر امور خارجه جواباً تذکردهید:

اولاً - اگر بنا باشد دو مراسله اخیر پذیرفته شود، جوابی که تهیه شده بد نیست.

ثانیاً - راجع به‌مراسله هفته قبل متذکر میشوم که مراسله نبوده، بلکه فقط تلگرافی از سرپرسی لرن توسط قونسول شیراز به‌عنوان من و مشعر بر صلح و عدم تعقیب خزعل بوده که جواب سخت داده شد. آن هم فقط تلگراف حضوراً قرائت گردید ولی عین آن تسلیم من نشده است.

ثالثاً - البته تصویب میکنم مراسلات وارده و جوابیه را با يك عده از وكلا، تحت شور و مذاقه در آورید.

رابعاً - در موضوع جلو رفتن قوا و یا توقف آن اطلاعاً اشعار میدارم که البته پیش رفته، هیچ مانعی مرا از این عزم باز نخواهد داشت.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا

۷ قوس - نمره ۴۱۸۱

حرکت به «لنگیر»

یکشنبه ۸ قوس

بعد از دو شب توقف در اردوگاه اولیه «زیدون»، صبح امروز، مطابق امری که داده شده بود به‌طرف مرکز اردو که در «لنگیر» است حرکت کردیم. بیابانی خشک پیش آمد که از هیچ طرف، علائم خرمی و شادابی در آن به‌نظر نمی‌رسید. فقط رودخانه «زهره» که به‌طور ماریچ آب گل‌آلود خود را از این بیابان میگذراند نشان زندگی محسوب میشد.

تشویش اردوی غرب

در طول طریق من متفکر و واقعاً ناراحت بودم و کمتر با کسی صحبت میداشتم. تمام توجهم بهطرف قشونی بود که از طرف لشکر غرب امر بهتجهیز داده، و بایستی از خط خرم‌آباد و لرستان عبور کرده، و از مناطق صعب‌العبور و جبال شامخه سفر نموده و از میان طوایف لر بگذرد. لرستان قطعه‌ایست کوهستانی و پوشیده از جنگلهای انبوه. جلگه‌ها و دشتهای خرم آن را، سلاسل جبالی احاطه کرده است، که جز تنگه‌های باریک و گردنه‌های خطرناک لغزنده معبری ندارند. سالها است که طوایف چادرنشین این ولایت از موقع استثنایی مستحکم خود و از ضعف مرکز استفاده کرده و لرستان را حصاری فتح نشدنی ساخته بودند. دولت ایران هم اگر قشونی میفرستاد، و یا مخارجی میکرد، فقط بنا بر تقاضای حکام و مأمورینی بود که از مرکز میرفتند، و قصدی جز گرفتن پول و ظاهرسازی نداشتند. این سیاست خانانانه حکام از طرفی لرها را خودسر و بیبایک کرده، و از طرفی دولت را مرعوب ساخته بود. زیرا که طوایف لر مطمئن شده بودند که تمام مساعی دولت در مقابل یک حمله آنها با یک تقدیمی که بهحکام بروجرد میدهند هیاوهر است. و دولت هم معتقد گشته بود که لرها بهقدری قوی هستند که قلع و قمع آنها از محالات است. قشون من بود که لرها را مطیع و لرستان را فتح کرد.

از این خاک بود که بایستی ستون لشکر غرب گذشته، وارد شهرهای شمالی خوزستان بشود. چون نه تلگرافی داشتم و نه وسیله استخباری، در اندیشه بودم که آیا این قشون از لرستان گذشته، یا بهحمله لرها دچار گشته است؟! والی پشتکوه و خزل و بعضی از خوانین بختیاری که معاهده بسته بودند و لرها را تحریک میکردند، قصدشان این بود که از هر طرف راه را بر قشون من مسدود سازند. باری حیران بودم که چگونه از حال این اردو خبر بیابم! فقط انگلیسیها تلگراف داشتند. نمیشد هم که از آنها کسب خبر نمایم. به‌علاوه با سابقه‌ای که در این امر داشتند، ممکن بود راست نگویند و حقایق را نوع دیگر جلوه دهند.

ورود به «لنگیر»

عصر وارد «لنگیر» شدیم. این نقطه هم جزء ناحیه زیدون است و با منزل شب گذشته، شش فرسخ فاصله دارد. نظامیها طاق نصرتی بسته بودند. به‌محض ورود از عده متمرکز در «لنگیر» سانی دیدم و ابلاغیه ذیل را صادر نمودم:

ابلاغیه

- ارکان حرب کل قشون
- ۱- ۸ قوس وارد لنگیر، مرکز فعلی اردوگاه شدم. در ساعت ۸ عصر همین روز مطابق راپرتی که به‌واسطه پستهای ارتباطیه رسید، معلوم شد خزل علیان مواقع خود را تخلیه کرده و رفته‌اند.
  - ۲- ستونهای قسمتهای عمده قوای اصفهان ما متناوباً وارد بهبهان شده و میشوند.
  - ۳- قوای تجهیزیه شمال غرب، از کرمانشاه به‌طرف پشتکوه و از خط پشتکوه به‌جانب دزفول رهسپار و عازم میشوند.
  - ۴- تا دو روز دیگر از قرارگاه کنونی لنگیر به‌طرف مرکز خوزستان حرکت مینمایم.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا - رضا
نمره ۴۲۰۱

بعد از سان در چادرهایی که زیر درختان سدر برپا کرده بودند، استراحتی شد. آفتاب در میان گردوغبار اردو و بخار افق غایب یا مفقود شد.

مواقع اشرار

از اول خاك «زیدون» تا این نقطه که قرارگاه اردو است، تمام در قلمرو قوای هواداران خزعل و خزعل بود. برادر میر عبدالله پدرزن خزعل بر این عده ریاست داشت. حسین خان بهمه‌ای نیز در «قلعه اعلی» و سالار ارفع بختیاری در میان بهبهان و رامهرمز بودند. امیر مجاهد ریاست کل قشون را داشت و سیار بود. ولی بعد از ورود لشکر جنوب، قدم‌به‌قدم با جنگهای شدید عقب نشسته‌اند، و برادر میر عبدالله کشته شد. فعلاً هم مسافت بین من و قوای دشمن زیاده از چند فرسخ نیست.

خزعلیان و سایر معاهدین کمیته «قیام سعادت»، تصور ورود مرا به این نقطه نکرده بودند، و اصلاً باور نداشتند که در اثر تجربیات یکصدوپنجاه ساله دوره قاجاریه، برای رئیس‌الوزرا همت و مجالی باشد که بر خوشگذرانیهایی تهران پشت پا زده و با این مشقت خود را به‌صحنه کارزار برساند.

چنانکه مکرر گفته‌ام، گزارشات دوره قاجاریه و رختی که به‌تبعیت سلاطین، در اداره مردم پیدا شده بود، در هیچ عهدی نظیر ندارد. دولت ایران قبل از من اسمی بلامسمی بود. حتی از حیث نفرات قشونی هم مرکز، همواره تحت‌الشعاع و مقهور ملوک‌الطوایف و فرمانفرمایان عشایر محسوب میشد. خوانین اطراف کمترین خراجی ندادند، بلکه هم‌ساله مبالغ هنگفتی به‌عنوان حراست راهها و عدم تجاوز به شهرها، خود را دستی بگیر قلمداد میکردند. همین خزعل و والی پشتکوه و خوانین بختیاری، و همین ایلات جنوب و غرب که امروز نقشه خود را برای تزلزل من طرح‌ریزی کرده و به‌نام «قیام سعادت»، به‌شرارت و فساد و کندن ریشه مملکت مشغول‌اند، سالیان دراز است که حق حاکمیت خود را نسبت به‌دولت ایران محفوظ داشته، اکنون که مرا در مقابل خود میبینند جز به‌کار بردن تمام قوا و دفاع از مالکیت مطلقه خود چاره‌ای ندارند. آیا تقصیر زمامداران یکصدوپنجاه ساله اخیر چه نوع خذلانی در پی خواهد داشت؟ آنها تمام اوقات را به‌شقاوت و سفاکی و بیاعتباری گذرانیده و از اثر بیاعتباری خود ایالتی مثل خوزستان را فراموش کرده و اجازه داده‌اند چهارنفر خودسر بی هنر، عنوان تجزیه و تفکیک آن را در دماغ خود بپرورانند، تا جایی که شروع به‌تجهیزات مسلح نموده و بر ضد مرکزیت مملکت قیام و اقدام نمایند.

شاه در پاریس نشسته و به‌لهو و لعب مشغول است و به‌تصور اینکه کوچکترین و یا بزرگترین صدمه‌ای را به‌من متوجه سازند، اجازه میدهد که خزعل و خزعلیان بر ضد مرکزیت مملکت قیام مسلح نمایند. در کوچکترین سلولهای دماغی خود خطور نمیدهد، که اگر این قیام عاقبت به‌منفعت اشرار خاتمه یابد، دیگر مرکزی وجود نخواهد داشت که او زمامداری آن را برای خود مسجل دیده باشد. مگر نمیبیند که خارجها تا چه اندازه مرا تعقیب کرده و چه اولتیماتومها و تنهایی است که پدیدری و گاه‌وبیگاه حضوراً و غیاباً و کتباً و شفاهاً به‌بردقه مسافرت من ایثار مینمایند؟

مگر خوزستانیان امروزه، با داشتن وطن‌فروشان مستقلی، مثل خزعل، خود را مطیع اوامر و رعیت شاه میدانند که او در تحریک باطنی آنها خود را دلخوش کرده و از زوایای قهوه‌خانه‌های پاریس، سیم تحریک و آشوب را به‌جانب آنها امتداد داده است؟ از این تحریک و القای فساد چه فایده و حظی خواهد برد؟ چه لذتی به‌او عاید خواهد شد که ببیند قشون ایران با رعایای ایران دست به‌گریبان گشته، خون یکدیگر را جاری و آرزوی خارجیان را اقتناع میکنند؟

مگر تصور کرده است که کمیته قیام، همین قدر که مقالله‌نامه و یا قسم‌نامه خود را به‌پاریس نزد شاه فرستاد و عملیات خود را فرع اجازه او قرار داد، حقیقتاً بعد از فتح و بعد از تخریب اساس مملکت، باز در تجزیه ایالات و تحکیم امارات و استقلال موقعیت خود از او اجازه خواهند خواست که هرکدام بساط پادشاهی خود را در یک گوشه از مملکت بگسترند؟

خزعل خود را فعلاً «امیر خوزستان» معرفی میکند. جراید بین‌النهرین و امارات جزیره العرب نیز بشاشت قلب و خرمی چهره خود را به او اهدا میکنند. سیاستمداران حقیقی نیز باطناً باد درآستین آنها انداخته و کلاه گوشه آنان را به‌مواعید آتیه خود برق مصنوعی میدهند!

آیا در تمام این مواعید فریبنده، و در اعماق هر یک از این وعدو وعیده‌ها کمترین روزنه نوری هم برای شاه بازگذارده‌اند؟

مسافرت‌های شاه به‌اروپا، غالباً از راه بین‌النهرین و بالاخص از راه محمّره بوده است و در ایاب‌وذهاب، مختصر وجهی از طرف خزعل به‌ایشان تقدیم میشد. تقدیم این وجوه حسیات مودت‌آمیزی را فی‌مابین تولید کرده و اجازه انعقاد کمیته قیام نیز مربوط به‌همین حسیات است.

چون اتومبیلها در بوشهر مانده بودند و طی مسافتات بعیده با اسب تأخیری بی‌هنگام بود، تلگراف کردم اتومبیلها را به‌وسیله کشتی به «هندیجان» بیاورند، که از آنجا به «دملا» آمده ما را به‌هواز برسانند.

دبیر اعظم رئیس تحریرات من، تلگرافات و راپرتهای واصله را از نظرم گذرانید. از جمله تلگرافی از خزعل بود که پس از وصل تلگرافی که از دیلم به‌او مخابره کرده بودم و امیدوار شدن از عفو من، مخابره کرده و عین آن به‌قرار زیر است:

تلگراف خزعل

مقام منبع حضرت اشرف اعظم آقای رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا دامت عظمته «زیارت تلگراف مبارک که مینی بر اظهار مرحمت نسبت به این فدوی واقعی بود، بر درجات استظهار و امیدواریم افزوده، با کمال امیدواری مرحامه مبذوله را عرض شکرگزاری تقدیم، و بقای آن وجود مبارک را برای سرپرستی ایران و ایرانیان از خداوند خواستارم. فدوی را به «هندیجان» احضار فرموده بودید. هر چند علت مزاج و ضعف قوه که چندی است شدت کرده مانع وصول این نعمت بوده، معذک از فرط اشتیاق به شرفیابی حضور مبارک با نهایت آرزومندی به زیارت، هر صوب را امر و مقرر فرمایند به قصد زیارت حضور مبارک حرکت میکنم. امیدوارم به مساعدت بخت و اقبال هر چه زودتر به شرف حضور مبارک نائل گردم. برای هدایت راه، یکی از فدویزادگان را به حضور مبارک میفرستم، که برای تعیین شرفیابی از بندگان حضرت اشرف عالی اخذ دستورات بنماید.»

فدوی - خزعل

در جواب به او نوشتم:

تلگراف شما را در «لنگیر» قرارگاه اردو، دیدم. چون من به طرف «دهملا» حرکت میکنم، به طوریکه درخواست کرده‌اید، یکی از پسرهای خود را به «دهملا» نزد من بفرستید.

لنگیر - قرارگاه اردو
دهم قوس

تلگرافات تهران

دو تلگراف ذیل را هم وزیر خارجه مخابره نموده بود:

«حضور مبارک حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته پس از وصول دو مراسله اخیر سفارت در شب پنجشنبه، همان ساعت صورت آن را به ارکان حرب کل فرستادم، حضور مبارک مخابره شود، و صبح روز بعد هم بر حسب مسؤلیت مشترکه و اینکه آقای ذکاءالملک سمت کفالت ریاست وزرا را دارند، به منزل ایشان رفته مراسلات را ارائه و چنین اظهار عقیده نمودم: بهتر است که این مسأله مابین دو نفر مکتوم مانده تا نظریات حضرت اشرف برسد. ایشان صلاح دیدند سایر آقایان وزرا هم مطلع شوند. تلفن شد. آمدند و تصمیم گرفتند که وزارت خارجه جوابی حاضر نماید. عصری منزل بنده بیایند که آن مراسله جوابیه را دیده به عرض برسد. اگر تصویب فرمودید با اطلاع مجلس یا بدون اطلاع مجلس به سفارت نوشته شود. وزارت خارجه مراسله را خیلی ساده فقط پرتست به مسأله قرارداد با شیخ و اینکه معلوم میشود مخالفت او که يك نفر نوکر و تبعه ایران است با دولت، به اتکای چنان قراردادی بوده که مخالف قانون بین‌الملل و هر اصولی است. ولی آقایان چنان صلاح دیدند، که نسبت به سایر مسائل و مداخلات سفارت در کارهای شیخ اسم برده شود. در صورتیکه عقیده بنده و وزارت خارجه این بود که اصلاً نباید مذاکرات شفاهی و وساطت آنها را که خالی روی کاغذ برده‌اند، متعرض جواب شده و تصدیق نمایم که مذاکراتی در بین بوده، به هر حال مراسله جوابیه به عرض رسیده است. البته تصدیق میفرمایند که بنده با مسؤلیت مشترکه، يك مسؤلیت شخصی هم نسبت به مصالح خود که مربوط به امور وزرا نیست، دارم. به این لحاظ عقیده‌ام این شده که با مذاکرات دیپلماسی، سفارت را حاضر به استرداد این مراسلات نموده. از این نقطه نظر ملاقاتی با سفارت نموده، مذاکراتی شد که به وزارت خارجه لندن و سرپرسی لرن اطلاع بدهند. خلاصه مذاکرات این بود که ارسال این مراسلات و انتشار آن در مجلس و مواقع عامه يك تنفر عمومی را تجدید خواهد نمود که سه سال قبل روزافزون بود و سرپرسی لرن در مدت اقامت خود در تهران، با مساعدت رئیس‌الوزرا موفق به بازگشت آن شده، و مناسبات حسنه تاحدی مستقر گردیده بود. در اینصورت چون دولت ایران نمیخواهد در این حسن روابط خللی وارد آمده، تنفر عمومی تجدید شود و اهالی ایران دولت انگلیس را دولت جابری تصور کنند، نه فقط برخلاف مناسبات آنها، بلکه برخلاف حقوقی که در تمام دنیا جاری است بشناسند. البته مذاکرات خیلی مفصلتر بود، لهذا خاطر نشان مینماید صلاح این است که این مراسله را عیناً

به سفارت مسترد داشته، و گمان میکنم نسبت به عمل خوزستان هم در صورتیکه شیخ تسلیم قطعی خود را ابراز نماید، جواب داده شود، به قسمی که دولت با هر رعیت و نوکر مطیع خود رفتار مینماید. قرار شد که تلگرافاتی به لندن و لرن نموده موافقت آنها را با این اظهاراتی که ابلاغ خواهد نمود به استرداد این مراسلات جلب کند. عقیده بنده این است اگر به این ترتیب موفق شویم، مشکلات و کشمکشها تخفیف حاصل نماید.

چنان استنباط کردم که خودشان هم ملتفت سوء اثر فرستادن چنین مراسله‌ای به دولت ایران شده باشند. زیرا میگفت تعلیماتی رسیده که مراسله راجع به قرارداد با شیخ را، قونسول بوشهر به آقای رئیس‌الوزرا فعلاً ابلاغ ننماید. اگر چه عدم ابلاغ مراسله به حضرت اشرف، مراسله واصله به وزارت خارجه را بی‌اثر نینماید، به هر حال اگر این نظر بوده و اقداماتی که نموده‌ام صحیح میدانند، اگر مقتضی باشد قوا در فرونتها به حال توقف بماند، تا نتیجه این مذاکرات معلوم شود.

در خاتمه جسارت مینماید که بنده از يك قسمت از همقطارها که سیاست دوشاخه‌بازی نموده، صلاح نظریات خود را بر صلاح مملکت و شخص حضرت اشرف در باطن مقدم میدارند و عملیاتی میکنند، خوشوقت نیستم. و مسائلی در غیبت حضرت اشرف ملاحظه نموده‌ام، که اگر به همین حال باقی بماند ترجیح میدهم که در مراجعت استدعای معافیت خود را بخواهم.»

مشار الملك

حضور مبارك حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته

«در تعقیب تلگراف مفصل دیروز، جمعه، به استحضار خاطر مبارك میرسانم. امروز شنبه رسماً شارژ دافر انگلیس را به وزارت خارجه خواستم. هر طور بود مراسله راجعه به قرارداد را پس داده، تفصیل را به هیأت وزرا اظهار کردم. بعد مفصلاً به عرض خواهد رسید.»

مشار الملك

همچنین در زمینه تلگرافهای فوق، حکومت‌نظامی تهران نیز چنین راپرت داد:

مقام منبع بندگان حضرت اشرف رئیس‌الوزرا وزیر جنگ دامت عظمته

«محترماً معروض میدارد عین خبری را که رویتر اطلاع داده است، رمزاً حضور مبارك معروض، و خاطر مبارك را مستحضر میدارد:

تهران

از فراری که نقل میکنند انگلیس دو فقره یادداشت به دولت ایران داده. در یادداشت اولی چنین اشعار میشود که سردار سپه در جنوب ایران شروع به عملیات نظامی نموده. و در یادداشت ثانوی انگلیس تقاضا میکند که پیشرفت قوای دولت به طرف محمزه به فوریت موقوف بشود، و اظهار میدارد که خزع تحت الحماية انگلیس میباشد، و با تصدی به اتخاذ اقدامات جدی برخلاف منافع انگلیس و ایران، تمام مسؤلیت خسارتیکه ممکن است در نتیجه عملیات به اراضی خوزستان و معادن نفت انگلیس وارد آید، به عهده دولت ایران واگذار میکنند. محافل سیاسی و اجتماعی از مداخله انگلیس در امور داخلی ایران و حمایت علنی انگلیس از شیخ خزع بسیار مشوش شده‌اند.»

حکومت‌نظامی تهران و توابع - سرتیپ مرتضی

نمره ۳۶

این تلگراف را از لنگیر به کفیل ریاست وزرا مخابره کردم:

جناب مستطاب اجل آقای نكاه الملك وزیر مالیه دام اقباله

«تلگرافی که با رمز ارکان حرب کل قشون راجع به مراسلات وارده از سفارت انگلیس مخابره کرده بودید در قرارگاه اردو ملاحظه شد. من همانطور که همیشه طرفدار استشارة امور بوده‌ام، فوق‌العاده متأسفم که در این مملکت حقایق امور خیلی زود فراموش میشود، و در ضمن مشاوره که قاعده کلیه قضایا، سابقه و لاقه‌اش، باید روشن و آشکار گردد، متأسفانه تمام بهمرحله استتار و فراموشی محول و منجر میگردد. در اینصورت با مسؤلیتی که من در پیشگاه این مملکت عهده‌دار هستم، از این به بعد هر مراسله‌ای که از هر سفارتخانه‌ای در هر باب برسد، هیأت دولت مکلف هستند که عین آن را به من مراجعه داده، کسب تکلیف نمایند تا هر جوابی لازم داشته باشد، تعیین و با نظر دولت به مقام اجرا و عمل گذارده شود. با این ترتیب و در مقابل مسؤلیت قانونی و وجدانی و اخلاقی خود صرفه و صلاح مملکت زیاده از حد انتظار منظور نظر واقع خواهد گردید.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

چون در جراید تهران ظاهراً خبر اسیر شدن سی نفر انگلیسی انتشار یافته، تلگراف ذیل را در تکذیب آن به حکومت نظامی مخابره کردم:

حکومت نظامی تهران و توابع

«از قراری که بهمن اطلاع میدهند در جراید تهران یا در يك جریده، خبری انتشار یافته به این عنوان که در جنگهای خوزستان سینفر هم انگلیسی اسیر شده و به واسطه اسارت آنها مذاکراتی بین من و نماینده انگلیس جریان پیدا کرده است. اگر چه از طرف شما تاکنون راپرتی نرسیده، معهذاً تحقیق کنید ببینید منشاء این خبر چه بوده و از کجاست؟ در چه روزنامه‌ای انتشار پیدا کرده است؟ مراتب را توضیحاً راپرت بدهید.»
رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

ده ملا

پنجشنبه ۱۲ قوس

قیل از ظهر وارد «دهملا» شدیم. راه از «سویره» تا این قصبه دوفرسخ یا قدری بیشتر است. همه جا جاده به طرف جنوب سیر میکند و به امتداد رودخانه.
«هندیجان» که مهمترین قصبه این ناحیه است هم رودخانه «زهره» را که از کنارش عبور میکند، هم ناحیه جنوب «دهملا» را و هم خلیج کوچک دریا را به نام خود کرده است.

سردار لشکر

منزلی در کنار رودخانه «زهره» تهیه شده بود. هنگامی که قدم میزدیم و در جریان حرکات این رودخانه خوش اسم و کثیرالاسم تفکر میکردم اتومبیلهایی نمایان گردید و سردار لشکر (شیخ عبدالکریم) پسر خزل وارد شد. پس از ادای مراسم مراسله ذیل را که جوابش نیز درج میشود از طرف پدر رسانید:

قربان حضور مبارک شوم

«خیلی از بدبختی خود متأسفم که موقعی به شرف افتخار زیارت دست خط مبارک تلگرافی نائل شدم، که به واسطه شدت مرض، به جهت استعلاج، محمره رفته بودم. اینک حسب الامر، خانزاد عبدالکریم را به استقبال و تشرف حضور مبارک فرستاده، مراتب فدویت بنده را از بذل عطوفت و مرحمتی که فرموده‌اید تقدیم عرض مینمایم. امید است که از تشریف فرمایی محمره، چاکر را مفتخر فرموده و از این مرحمت مزید بر عوالم فدویت و چاکریم فرمایند. امر امر مبارک است.»

خزل

جواب

آقای سردار اقدس

«سردار لشکر به «دهملا» آمد. مرا ملاقات و مورد توجه و لطف واقع گردید. مراسله شما را هم ارائه داد. ملاحظه کردم. نظر به مذاکرات شفاهی مشارالیه راجع به کسالت مزاج شما، و اینکه قادر به سواری اتومبیل نبوده، و فقط با جهاز میتوانید حرکت نمایید، برای رفع این زحمت فوق الطاقه، تصویب میکنم که با همان وسیله جهاز به اهواز عزیمت نمایید. من هم چون خط سیرم از اهواز است، و بدواً به آنجا خواهم آمد، در همانجا مرا ملاقات خواهید نمود.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

این جوانی است بلندقامت و سیه چرده، از رفتار و گفتارش علامت سادگی و صمیمیت نمایان است. از جانب خزل عمل خردخواهیها کرد. گناه را به مفسده جویان و مغرضین داخلی و خارجی نسبت داد، و تقاضا کرد از این نقطه به محمره بروم و از خیال عزیمت به اهواز صرف نظر نمایم. من میدانستم قصدش چیست. در تمام صفحه خوزستان دلسوختگان و شاکیان بسیار بودند، که اغلب در اهواز توقف داشتند. خزل میخواست مرا مستقیماً به محمره ببرد، تا این اشخاص مجال تظلم نیابند.
از جمله راپرتهایی که میرسید، یکی این است که درج میشود:

«عده کثیری از اهالی محمّره و آبادان و اهواز را شیخ محبوس و تبعید نموده. سلطان حسین خان نظامی را که در شوشتر بود به اتفاق حاجی محمدحسین شوشتری توسط قلیخان نام، که یکی از اعیان شوشتر است دستگیر و در اهواز توقیف نموده. شیخ عاصی و شیخ عوفی که از مشایخ بنیطرف و حویزه هستند، و قریب ده سال بود که از تعدیات شیخ، از وطن خود هجرت و تحت الحفظ در حوالی عماره اقامت داشتند، چندی قبل شیخ عاصی را توسط نماینده سیاسی عماره جلب به محمّره نموده و بدو او را حبس و ثانیاً او را مسموم نمود.»

خلاصه، نظر به این قبیل راپرتهای، به پسر شیخ گفتم:

«خیر حتماً باید به اهواز و سایر شهرهای خوزستان بروم و مخصوصاً از حال قشون لرستان که باید به دزفول برسد استفسار نمایم.»

در این وقت نکته‌ای به خاطر رسید و آن کشف حقیقت امر بود.

«چون قشون لرستان به موانعی برخورد کرده، و عشایر لر به مخالفت و ممانعت آنها قیام کرده‌اند باید به زودی خود را به دزفول برسانم، و بیشتر قصدم از رفتن از استخبار حال این ستون است.»

پسر شیخ بلا تأمل گفت:

«پریشب قشون وارد دزفول شده است.»

من از کشف این حقیقت و اصغای مژده سلامت این لشکر به حدی مشعوف شدم که کمتر وقتی آن حالت را در خود دیده‌ام، زیرا که چند شبانه‌روز حواسم را مشغول داشته بود. اما محض حصول اطمینان ظاهراً باور نکردم و پرسیدم:

«از کجا اطلاع یافته‌اید؟»

گفت:

«از سیم انگلیسیها خبر رسیده است.»

در اینجا بر من محقق گشت که مطابق راپرتهای سابق، انگلیسیها کاملاً مواظب سیر قشون هستند و در سر هر دستگاه، مأمور مخصوصی گماشته‌اند که اخبار را سانسور کند، و آنچه برای خودشان فایده دارد به من نرسد. چون دولت ایران سیم ندارد بیاطلاعی فرمانده قشون از قسمتهای مختلف لشکر، معلوم است که تا چه اندازه اسباب خسران مملکت و سپاه فرمانده آن ممکن است بشود. با تمام فقری که بودجه قشونی و بودجه مملکت دارد، همان ساعت امر کردم به هر قیمتی است، دستگاههای تلگراف بیسیم وارد کنند، و در مرکز مملکت و مراکز عمده نصب کنند که رفع احتیاج از خارجی بشود. امیدوارم در ورود به تهران به نصب دستگاههای تلگراف بیسیم مبادرت کنم.

بالاخره پس از استماع خبر ورود قشون خرم‌آباد به دزفول، مشعوف شدم که محاصره‌ای را که شیخ خزعل و متفقین او درباره من اندیشیده بودند، معکوس ساخته و عین آن را در مورد خودشان مجری داشته‌ام، و با ستونهای لشکر خود مرکز فساد را محصور ساخته‌ام. در اینصورت چاره‌ای ندارند جز اینکه از خط دریا فرار کنند یا به استقبال من قدم بردارند.

پسر شیخ که دید در هر صورت من عازم اهواز خواهم شد، ساکت شد. او را به وزیر پست و تلگراف سپردم که پذیرایی و نوازش کند.

شب تلگراف ذیل از امیر لشکر غرب واصل شد که خبر ورود به دزفول را تأیید میکرد:

مقام منبع بندگان حضرت اشرف اعظم فرمانده کل قوا دامت عظمته

«با کمال احترام به عرض مبارک میرساند:

ستون ۱ اعزامی به دزفول یوم ۴ در سر «آب زالو»، امروز به قلعه «زره» خواهند رسید و ستون ۳ چهارم قوس در بالای «کیالان» و ستون ۴ در همان تاریخ در «میشون» بوده‌اند و از این قرار به طور قطع بعد از ظهر هفتم یا ظهر هشتم، قوا وارد دزفول خواهد گردید و نظر به تعلیماتی که وسیله جاسوسین و طیاره‌ها به عمل آمد، از طرف طوایف «جودگی» و «میرها»، استقبال شایانی در بین راه از اردوی اعزامی به عمل آمده و مخصوصاً چادرهای خودشان را نزدیک به جاده عبور اردو زده و بدون وحشت در جای خودشان باقی، و کاملاً به مرام بندگان حضرت اشرف دامت عظمته امیدوار هستند. حسب الامر مبارک (نمره ۹۶۴۱) از طوایف فوق الذکر، امنیه سوار و پیاده استخدام و مشغول خدمتگزاری میباشند. فقط کسی که وحشت داشته، «ایمان‌خان» بوده که آن هم در صدد است به تأمین سایر میرها در اردو حاضر شود. تبلیغات و ابلاغیه‌هایی که میان طوایف به وسیله طیاره ریخته شده، فوق العاده اسباب تزلزل آنها را فراهم و در مقابل عظمت قشون سر تسلیم و انقیاد خم کرده، و با توجهات بندگان حضرت اشرف، بدون هیچ سانحه‌ای، اردو پیشرفت خود را به استقامت دزفول تعقیب مینماید.»

امیر لشکر غرب - احمد

نایب ارفع الملك از دیلم به وسیله تلگراف اطلاع داد که در نتیجه پرواز طیاره معلوم کرده است، در يك كيلومترى شمال معشور، عده‌ای قریب ۸۵۰ نفر پیاده و ۴۵۰ سوار دیده است، که به‌عجله خود را به‌ساحل میرسانیده‌اند. از این قرار بقیه قوای خزعل در دریا یا دهات ساحلی پناهگاهی می‌جویند.

از دهلا به اهواز

جمعه ۱۳ قوس

صبح در اتومبیل‌های خود که بنا بر دستور سابق از راه «هندیجان» به «دهلا» آورده بودند، نشسته به‌طرف اهواز حرکت کردیم. پسر شیخ‌خزعل با چهره سیه‌فام در اتومبیلی نشسته و برای هدایت ما جلو افتاد. به‌خاطر گذشت که همیشه راهنمایی غراب را مشؤوم میدانسته‌اند و من امروز به‌مبارکی و با فتح و فیروزی طی مسافت می‌کنم و یادم آمد که اگر ناصرالدین‌شاه حاضر بود، و این خیال از ذهنش می‌گذشت حتماً پسر شیخ را راهنما قرار نمی‌داد. اعتقاد او به‌اوهام و تطییر به‌دوی بود که روزی در موقع سان يك نفر سوار پیش آمد که بگذرد. اتفاقاً کلاه از سرش افتاد. شاه این را به‌فال بد گرفت و از ادامه سان صرف‌نظر کرد. یقین دارم در این موقع نه فقط پسر شیخ را راهنما قرار نمی‌داد بلکه از سفر خوزستان می‌گذشت. اما من هیچ‌وقت به‌این قبیل موهومات اعتقاد نداشته و شعر عنصری را همواره به‌خاطر می‌آورم که می‌گوید:

چو مرد بر هنر خویش ایمنی دارد رود به‌دیده دشمن به‌جستن پیکار
نه رهنمای به‌کار آیدش، نه اختر گر نه فال‌گیر به‌کار آیدش، نه فال شمار

مخصوصاً محض مخالفت و بی‌اعتنایی به‌خرافات و اوهام در موقع حرکت از تهران، هر چند یکی دو نفر از همراهان، مرا به‌تأخیر یکی دوروزه موعظه کردند، نپذیرفتم و در ۱۳ عقرب حرکت کردم. این روز و این برج را برای سفر مناسب نمی‌دانستند و من اعتنایی به‌موهومات آنها نکردم. امروز هم که ۱۳ قوس است مخصوصاً به‌من خاطر نشان کردند که از عزیمت به‌شهر اهواز خودداری نمایم. راه، در يك زمین مسطح بی‌فراز و نشیبی می‌گذشت. در این خاک يك قطعه سنگ به‌دست نمی‌آید و همه جا اثر دست خلاق رودخانه‌ها پیداست که ذره ذره این خاک حاصلخیز را از کوه‌سار شمالی جدا کرده و در قلب خلیج فارس فرو برده و سدی ابدی بنا گذارده‌اند. به‌قسمی که امروز دیگر خلیج فارس مسافتی بعید، خود را با احترام عقب برده است. قشون فاتح من نیز قدم‌به‌قدم خزعلیان را عقب نشانده و این خاک گرامی را از وجود قشونی که خزعل به‌جبر و تهدید تا «زیدون» فرستاده بود، پاک کرد.

خوزیان

گاهی دهات و چادرهای ایرانی دیده میشد که ساکنان آنها ملبس به‌لباس عرب و متکلم به‌زبان عرب بودند، و دولت به‌آنها اعتنایی نکرده و در چنگال خزعل رها کرده تا به‌تدریج نه تنها داری و حیثیت خود را از دست بدهند، بلکه به‌اصطلاح نسبت به‌ایران به‌کلی بیگانه شوند. زبان خود، ملیت خود، شرافت خود را فراموش کنند و هیچ متذکر نشوند که آنها یادگار اشخاصی هستند که يك روزی نخستین دولت متمدن دنیا را در این خاک تشکیل می‌دادند.

پادشاهان ایران از تقویت آنها خودداری کردند و اعراب از خارج مرز قدم‌به‌قدم پیش آمده، آداب و رسوم و زبان خود را پیشرفت دادند، و این ایرانیان را ظاهراً عرب کردند. لیکن قلب آنها ایرانی مانده بود زیرا که دیدیم به‌محض پیدا شدن پرچم سپاه ایران، از خزعل بریده به‌دولت ملحق شدند.

عربها تازه به‌خوزستان آمده‌اند و به‌تدریج نژاد اصلی خوزی را به‌شهرها رانده‌اند. در عهد صفویه احوالات سید مشعشع و عصیان (۷۰) ساله او و اخلافش معروف است. شاه اسمعیل مثل قاجار در خواب نبود. بدون فوت وقت لشکر آورد و آل مشعشع را خاضع و مقهور کرد، و تا اقصای خوزستان لشکر راند، ولی بعد از انقیاد، باز حکومت را در خاندان او باقی گذارد. حدودی که به‌سید فلاح حاکم خوزستان واگذار کرد عربستان خواندند تا با ایالت خوزستان مشتبّه نشود. قاجاریه این غلط را، از نادانی و سستی توسعه داده و بر تمام ایالت اطلاق کردند. من در مرکز، امر کردم این استقبال زشت را موقوف ساخته و این ایالت را به‌نام حقیقی و شریف خود یعنی خوزستان بخوانند. و به‌تمام ادارات دستور دادم که ابداً این ولایت را عربستان ننویسند. شاه اسمعیل، اگر چه فاتح بزرگی بود و دلی بیدار داشت، اما طرفداری از اشخاصی که اظهار تشیع میکردند نقطه ضعف قلب او را تشکیل میداد. آل مشعشع را که به‌کلی مقهور بودند، به‌واسطه تشیع دوباره قدرت بخشید. این طایفه تا صفویه را ضعیف میدیدند، سر برمی‌داشتند و هر وقت قوتی در آنها مییافتند در چادرهای خود میخزیدند. علاوه بر سرکشیهایی که میکردند و قتل و غارتی که در خوزستان مرتکب میشدند، در زمان حمله

افغانها نیز خیانت‌هایی به قشون ایران، که به‌مقابله افغان میرفت، نمودند که به‌علت آن به‌کلی اساس دولت صفویه منهدم شد.

جنایات

در اول محرم ۱۳۱۴، هنگام مغرب، همین خزل جمعی تروریست را وادار کرد که به‌خانه برادر رفته و او را بکشند. خود نیز رفت و در گوشه‌ای پنهان شد. جانبان وارد گشتند و او را و ۱۴ نفر از اقوام را در خون کشیدند. بعد برای اینکه هیچ یک از دودمان جابر نتواند با او مخالفت کند، یک برادرزادگان را به‌سختترین عقوبات کشت. سنبه تفنگ در آتش نهاد و سرخ کرد و در چشم دو نفر از برادرزادگان خود فرو برد. کور شدند و کله شان آماس کرد. ولی نمردند. تا این اواخر زنده بودند و عمر خود را در گوشه‌خانه به‌تقاضای مرگ می‌گذرانیدند. یکی از اقوام دیگر خود را با وجود کمال مساعدتی که در مورد قتل مزعل با وی کرده بود باز زهر داد و کشت. برادرزاده دیگر داشت موسوم به‌حنظل که از وی ظنین بود، همواره او را به‌مخاطرات می‌افکند و به‌محاربات میان اعراب مأمور میکرد، اما او برخلاف آرزوی شیخ خزل کشته نمیشد. ناچار وی را مسموم ساخت. مشایخ نصار و ادریس و مقدم را در «فیلیه» محبوس و مقتول نمود.

بعد از قتل برادر و برادرزاده‌های خود و تصرف تمام منابع ثروت آن حدود، شیخ‌خزل سه وسیله مهم برای پیشرفت کار خود تهیه دیده بود. یکی پول که بی محابا رشوت میداد و صرف میکرد. دیگر، ترور که بی دغدغه وجدانی به‌کار میرود و بالاخره تکیه به‌اجانب، که بدون هیچ ندامت و ناموس به‌آن متشبث میشد.

اگر یک مرکز قوی و ایران‌شناس و ایران‌پرستی وجود داشت، البته این وسایل را در هم میشکست. ولی چه سود که دولت ایران از آوازه و شهرت این وسایل سه‌گانه چنان مرعوب شده که اساساً جرئت نمیکرد تحقیقی کند و عملاً امتحان نماید.

عشایر کوچک در مراکز ایالات، و اوباش و الواط در داخله شهرها از دولت باج سبیل می‌گرفتند، و مزد غارتگری و قتل و بیناموسی خود را به‌نام قراسورانی و غیره می‌ستاندند. در این صورت معلوم است خزل در انتهای خاک ایران به‌چه آسودگی و سرعتی شالوده سلطنت خود را میریزد. بدو لقب نصرت‌الملکی و بعدها سردار ارفع و سردار اقدس و درجه امیرتومانی و امیرنویانی به‌دست آورد. حکامی که از مراکز فرستاده میشدند، نمیدانم چه نامی برایشان بگذارم، نوکر - غلام - مزدور و بالاخره همه دلال خزل بودند. به‌ثمن بخش ایالتی را می‌فروختند. ای کاش از حق نظارت و حکمرانی خود فقط صرف‌نظر میکردند. این عمال دولت وسیله میشدند که درباریان تهران رشوه بگیرند و شاه را بترسانند و ضربت مهلکی به‌قلب اقتدارات دولت فرو ببرند. شاه ایران بر حسب عادت خود که با یک تعظیم و قربانت شوم و چند اشرفی مملکت بخشی میکرد، اقتدار و مالکیت خزل را بر یک قطعه زمینی که قریب ۲۰۰۰ فرسخ مربع مساحت دارد شناخت و فرمان همایونی صادر فرمود که «از کنار شط‌العرب تا فلاحیه و از آبادان تا حوالی شوشتر، ملک آقای شیخ باشد!»

این ایران فروشی در هیچ تاریخی نظیر ندارد. دهات خالصه را به‌رایگان از دست میدادند. اما تا حال کسی نشنیده است که پادشاهی یک ایالت را به‌مملکت واگذار کند.

این فرمانها، بهانه بود. فی‌الحقیقه بیفرمان و رضایت شاه هم، شیخ، خود را مالک مصر ایران میدانست. تمام منابع عایدات را به‌تصرف درآورد و از عواید زراعت و نخلستان و تجارت و گمرک گرفته تا پست‌ترین مشاغل مثل حملی و دلالی و مرده‌شویی مالیات گرفت، و حرف عالیه و دانیه را به‌کنترات داد. اگر شخصی زنبیلی در دست داشت و در سواحل آبادان یا محصره پیاده میشد، یک نفر حمل خود را معرفی میکرد که آن را ببرد. اگر صاحب زنبیل امتناع نموده، میخواست خود حمل نماید، عاقبت کار به‌مشاجره میکشید. حمل قانوناً اعتراض میکرد که شیخ از ما مالیات میگیرد و این کار را کنترات داده است. ما مجبوریم هر چیزی را حمل کنیم و استفاده نماییم و شما نیز نمیتوانید بدون دادن وجه حملی اسباب خود را ببرید. یک نفر آخوند حق رسیدگی به‌دعاوی را کنترات کرده است. شیخ باید هر قسم دعاوی را لباس شرعی پوشانده و به‌این محضر منحصر به‌فرد بفرستد. معلوم است آخوند کنتراتی و قاضی منحصر و اجباری چگونه احقاق حق خواهد کرد، و چگونه طرفی را که قسطی از وجه کنترات او را بتواند مستهلك نماید برطرف دیگر که جز حقانیت سرمایه ندارد ترجیح خواهد داد.

مرده‌شویخانه، قمارخانه و شیرمکشخانه تمام کنترات است، و مستاجرین برای استفاده خود در توسعه این قبیل منهیات خودکشی میکنند. اداره گمرک مال‌التجاره را که به‌نام شخص شیخ وارد و صادر میشود، معاف میداند و جرئت نگاه کردن ندارد. در اینصورت کدام مال‌التجاره است که مال شیخ نباشد؟ هر روز عدل‌های بسیاری با این طلسم و دهان‌بند، که نام «شیخ‌خزل» باشد، وارد و خارج میشود و اداره گمرک که تقویتی از مرکز نمی‌یابد با حسرت به‌آن مینگرد.

در صفحه خوزستان هر کسی سر بردارد و مخالفت کند یا اسمی از تهران و ایران ببرد فوراً مالش غارت و خودش کشته میشود. اوباش و الواط را بر نقاط مختلفه تسلط داده و یکی از دزدان معروف را بهریاست طوایف نزدیک شوشتر گماشته است.

شاه ایران اصلاً به‌امتداد ساوه نگاه نمیکرد، مبدا نگاهش به‌جانب خوزستان بیفتد. شاه در سفرهایی که پیدری به‌اروپا میکرد، شیخ را از این قدرت تبریک میگفت و دوهزار لیره از خزعل گرفته چشم بر هم میگذاشت. خزعلیان آن نواحی هنگام عبور احمدشاه با کمال افتخار میگفتند «شیخ، شاه ایران را خلعت داد.» بعد از فراغت از سرکوبی اشرار ترک و کرد و لر به‌خوزستان توجه کردم. به‌مالیه امر دادم که بیدغدغه در صدد تصرف املاک دولت برآید و مالیات و عایدات آن نواحی را وصول کند. مالیه شروع کرد. شیخ با تعجب تمام، اعتراض نمود و جواب قانونی شنید. متغیر شد و امنای مالیه و سایر مأمورین دولت را تحت فشار آورد. بعضی از آنها که فرزند ایران بودند به‌هر سختی تن در داده، مقاومت کردند و از مرکز استمداد نمودند و بعضی از آنها مثل ثقة‌الملک حاکم و رضاقلی خان به‌پول خزعل فریفته شدند و از وی تقویت کردند. سرهنگ باقرخان، رئیس‌ساخولوی شوشتر، مجبور به‌ترک خوزستان شد و به‌مرکز حرکت کرد و رضاقلیخان نوکر خزعل شده خزعلیان را مشق میداد و به‌نام کمیته «قیام سعادت» احکام و دستوراتی صادر نمود و هواداران خزعل را به‌قیام و شورش دعوت کرد.

شیخ‌خزعل به‌نواحی و اطراف و میان قبایل سفر نمود و به‌آنها وانمود کرد که دولت میخواهد املاک موروثی ما را بگیرد و مالیاتهای گزاف ببندد. پس خود را امیر خواند و بنا بر شهرت ۱۵۰۰۰ جمعیت گرد آورد. به‌مجمع اتفاق ملل و مجلس شورا، تلگراف کرد و به‌علمای اعلام مقیمین عنبات عربضه نوشت و مرا غاصب خواند و خود را حامی قانون و کیفردهنده گناهکاران و تکیه‌گاه دین و دولت.....

عین مرأسلة عربی او به‌آقایان علما با ترجمه از این قرار است:

اهواز ۱۰ صفر ۱۳۴۳

ثقة الاسلام حضرت میرزا عبدالحسین نجل آية الله الشيرازي دامت برکاته

«بعد السلام و تقدیم واجب الاحترام غیر خفی علی حضرتکم، ان الامة الایرانیة کانت قد فادت بالنفس النفیس و ضحبت النفوس الزکیة فی سبیل الحصول علیالمشروطیة المقدسة، و هی شوراء المقدسة التي امرالله بوجوبها فیالقران العظیم و علی لسان نبیہ الکریم.

فاعلنت المشروطیة بمقتضیالاحکامالقانونالاساسی کل ذلك جرى وفق اساس الذي امر بهمرحوم آية الله الخراسانی طاب ثراه فاطمن الخاص والعام، علیالدين والشرف والمال والحياة فی جميع الاقطار الایرانیة ولكن اتضح جلیباً ان هناك من تغلب علی شأنها الدستوری و ارغمه علیالمهاجرة و تسلط علی مقدرات الامة با سرها و سلبحریة المجلس الملی بالتهديد والتوعید والبطش الشدید و استبدت بالسلطة استبداد، لم یسبق له مثیل و لم یکنف بذلك، بل تظاهر بالرعية فی اعلان الجمهوریة التي لم یقصد منها الا اخلال الاحکام الدینیة و تغییر المذهب الحنیف الی الطرق البلشویة و ماشا بهما لیتم له التفرد بالحکم و یفتخر بانه لم یکن، قد غلب دولة فقط بل انما احدث انقلاباً دینیاً ایضاً ولكن یابینالله الا ان يتم نوره فائنا معاشر عربستان با جمعنا مع حلفائنا البختیاریة و سایر جيراننا من كافة الایالات، نعلن طاعتنا لدولة الملكیة الدستوریة الديموکراتیة الصحیحة، و ان كل فردنا مستعد الی اراقة آخر كل قطرة من دمه فیالسبیل عن حیاض دینه و مذهبه و مشروطیة، بلاده و نظراً الی ما ذکر فمن عشایر عربستان، مع حلفائهم، قائمون علی ساق و قدم و علی ظهور الخیل ینادون علناً با علی صوتهم قائلین، تريد حفظ المشروطیة نطلب اعاده الشاه الی مقره و سلطنته الدستوریة، نطلب تطبیق احکامالقانونالاساسی تريد ان یکون مجلس الامة حراً یدبر شئون الدولة کما، یوحی الیه ضمیره من العدل والانصاف نطلب بكل قواننا اعلاء کلمة محمد رسول الله و حفظ احکامالدين الشریف والشريعة المطهرة تحت رعاية سادات دیننا حجج الاسلام و آیاتالله فیالانام، تريد ان یکون جميع الافراد فی ایران، أمنین مطمئنین علی دینهم و مقصرتهم و اعراضهم و اموالهم و انفسهم و لماکان الامر كذلكها انا اعرض علی حضرتکم الحال و المقصد قبل کل عمل و ذلك بصفتی مسلماً و شیعیاً لکنونوا علی بیئته من الامر کیلا یتمکن من تشویق انظار کم السامیه، اولوالاغراض والفسادکما حصل، اثناء الحرب العامة من سوء التفاهم و ذلك ان المرحوم السیدکاظم الیزدی طاب ثراه کان قد ارسل تحریراً بلزوم المحافظة علیحدود فاض این کان فامتثلت امره و طبقته و قد بلغکم قبل عنی و ما نسبت الی الوقته من جراء ذلك و یمكن الوقوف علی حالة الروحیة بارسال من تعمدون علیهم اذا رایتم مناسباً لتطمئنوا الحقیقة مقصودنا المشروعة المارة ذکرها التي لیس لنا من مقصد سواه، فبناء علیها لزمنا عرض هذا الامر، علی حضرتکم لتوسطوا باخبار المجلس الملی علی مقصدنا التي من جملتها صيانة حریتهم المغصوبة و تطلبوا رجوع الشاه الی مقره و سلطنته المشروعة و اعاده لطبیق الاحکامالقانونالاساسی فعلا لتکن غیر مسئولین عما يحدث من الاحوال فیالمستقبل والسلام علیکم و رحمة الله».

ترجمه مکتوب شیخ خزعل

اهواز ۱۰ صفر ۱۳۴۳

حضرت تقه الاسلام آقای میرزا عبدالحسین نجل آیه الله شیرازی دامت برکاته

«پس از تقدیم سلام و واجبات احترام، مخفی نماند به حضرت عالی، پس از آنکه ملت ایران از بذل نمودن نفوس نفیس و قربانی نمودن نفوس زکیه در راه رسیدن به مشروطیت مقدسه، که همان شورایی است که خداوند امر به موجب آن در قرآن مجید و در لسان پیغمبر اکرم فرموده، مضایقه نمودند، مقصودشان حاصل و مشروطیت ایران به مقتضای مواد قانون اساسی اعلان و مطابق اساسی را که مرحوم آیه الله خراسانی طاب ثراه امر فرمودند جریان یافت، و عموم مردم از خاص و عام در تمام اقطار ایران بر مال و جان و دین و شرف خود اطمینان حاصل نمودند. ولی چنین واضح و آشکار گردیده که بر پادشاه مشروطه خواه فشار آورده، به مهاجرت از ایران مجبور نمودند. بر مقدرات ملت تسلط و آزادی مجلس شورا را سلب، و بر آراء و افکار و کلامی مجلس، تهدید و توعد و سختی نموده، در این تسلط، بر امور بهطوری استبداد به خرج داده که نظیر آن دیده نشده، به این هم اکتفا ننموده به جمهوری که از آن جز اخلاص در احکام دین و تغییر مذهب جعفری به طریقی بلشویکی و امثال آن چیز دیگری مقصود نداشتند، شروع به مقدمات اعلان نمود، تا اینکه حکم استبدادی را به خود منحصر نماید و افتخار کند نه به تغییر رژیم، بلکه به یک تغییر و انقلاب دینی. و لکن (یا بی الله الا ان یتم نوره) بنابراین ما گروه عربستان با جمعنا، با حلفاء بختیاری خود و سایر همسایگان از تمام ایالات، اطاعت خود را نسبت به دولت مشروطه دموکراسی صحیحه خودمان اعلان میدهیم، و هر یک از بذل نمودن آخرین قطره خونس در راه حفظ دین و مذهب و مشروطیت بلادش مضایقه ننموده و مستعد و مهیا و بر پشت اسبها ایستاده ایم، با صدای بلند فریاد میکنیم:

«ما حفظ مشروطیت و رجوع شاه را فوراً به مقرر و تخت خود میخواستیم. تطبیق احکام مواد قانون اساسی را موافق موضوع خواستاریم. آزادی مجلس شورای ملی که بتواند شوون دولت و ملت را به موجب خیالات خود از روی عدل و انصاف اجرا نماید میخواستیم. با تمام قوا اعلام کلمه محمد رسول الله و حفظ احکام دین شریف و شریعت مطهره را با مراعات سادات دین و حجج الاسلام و آیات الله فیالانام خواهانیم. میخواستیم عموم ایرانیان در ایران بر دین و اعتقاد و اعراض و مال و نفس خود مطمئن باشند.» بنابراین مقدمه، حضورتان عرض میکنم، که موافق اسلامیت و تشیع در این مقصود داخل شده تا به خوبی مطلع باشند و چنانچه در اثنای حرب عمومی، سوء تفاهم برای شما فراهم شد، صاحبان اغراض و مفسدین، اذهانتان را مشوب ننمایند. چنانچه مرحوم سید کاظم یزدی در آن ایام مکتوبی که راجع بود به حفظ حدود، به من نوشته بودند، امتثال امر و تطبیق نمودم و به علاوه چیزهایی را که به من نسبت میدادند در وقت خود استماع، حالیه برای واقف شدن بر حالت روحی ما، کسانی که بر آنها اعتماد دارید گسیل فرمایید تا به حقیقت مشروعه مقاصد ما مطمئن گردید، که ابداً مقصود دیگری جز آن نداریم بنابراین لازم شد که این امر را بر حضرت عالی عرضه داشته، تا توسط شما مجلس ملی را، که منجمله مقاصدمان حفظ آزادی مغضوبه آنها است اطلاع دهند، و رجوع شاه را به مقرر سلطنت و سلطه قانونیت بطلبند. و احکام قانون اساسی محلی را تطبیق و اعاده دهند. تا اینکه در آینده از واقعات و حادثات مسوول نباشیم.

والسلام علیکم ورحمة الله و برکاته»

و ترجمه یکی از مراسلاتی که به انگلیسیها نوشته، درج میشود:

ترجمه مراسله خزعل به قونسول انگلیس در اهواز.

«ملاحظه میکنید که تمام عشایر و مشایخ، امروزه مقاصد سوء دولت ایران را فهمیده و میدانند که حکومت حاضره فقط در فکر این است که املاک و دارایی آنها را مملک و آنها را به خاک بنشانند. مسأله فرامین را برای عملیات خود فقط یک نوع بهانه اتخاذ نموده اند. از من پرسیدند: «آیا برای شرکت در حفظ حقوق و مصالح آنها حاضر هستم یا خیر؟»

من جواب دادم:

«البته برای این مسأله حاضر و تا آخرین نفس جدوجهد خواهم نمود.»

از این جهت تمام روسای عشایر آمده، قرآن مهر کرده و بقید طلاق قسم خوردند، که بر قول خود ایستادگی نموده و از این نقشه روگردان نشوند. جنبش حالیه هواداران من، هیچ شباهتی به سابق ندارد و فیالحقیقه برای دفع تجاوزات دولت ایران، همگی حاضر و مصمم شده‌اند. من شخصاً هیچ اعتمادی به تأمینات سردار سپه ندارم، بلکه آنها را برای گول‌زدن خود يك نوع وسیله میدانم. زیرا در نتیجه این همه تأمینات که به سفارت انگلیس داده که قشون به این سامان نفرستد، دیدیم که قشون برای این مملکت در راه است. صاحبمنصبانی که از طرف مشارالیه اعزام شده‌اند، همه نوع اقدامات مینمایند که به مصالح من برمیخورد. در صورتیکه از اول وهله يك نوع اطمینان داده شده بود، که وجود این صاحبمنصبان برای دولت فقط يك نوع مستحفظ است. هر يك از این صاحبمنصبان که به نقطه‌ای رفته‌اند، افکار و عقاید هواداران مرا نسبت به شخص من مسموم و در مسائلی مداخله مینمایند که به کلی از دایره وظیفه آنها خارج است. يك روز از ارسال يك نفر حاکم برای آبادان سخن میراند. روز دیگر تعیین کارگزاری را برای آن محل اشاعه میدهد. يك روز می‌خواهد مأمور بلدیة برای محمره بفرستد. ابدأ روزی نمیگذرد که به کار من مداخله نکند. روزنامجاتی که در تمام این مدت علیه من و دولت انگلیس قیام نموده بودند، هیچ يك از آنها مجازات نشدند و معلوم است اگر پشت‌گرمی نداشتند به این هتاکها هرگز جرئت نمی‌کردند. من دیگر ممکن نیست عقیده به سردار سپه داشته باشم، ولو اینکه هزار قسم بخورد. فقط از تأمینات کتبی و قطعی دولت انگلیس متقاعد میشوم. شرط اول من این است که يك نفر سرباز ایرانی در اینجا نماند. زیرا مادامی که نظامیان ایرانی اینجا باشند، همیشه موجب اغتشاش و اختلال هستند.

ثانیاً تمام فرامین من باید تأیید و تصدیق بشود. ثالثاً مالیاتی که بر من است باید به همان میزان سابق باشد. قراردادی که با مستر مکرمیک بسته بودم فقط به سبب این بود که از پیشنهادهای که مقامات انگلیس به من نموده بودند شك داشتم، وگرنه دولت ایران حق نداشت که آن مخارج هنگفتی که در ایام جنگ بر من وارد آورده بود منظور ندارد. اکنون که دولت ایران دارد هر روز یکی از تعهدات خود را لغو میکند، من هم خود را در الغای آن قرارداد مجحفانه محق میبینم.

ابعاً باید به تمام دوستان و حلفای من تأمینات داده شده برای تمام عفو عمومی صادر نمایند. من البته همه نوع اقدامات لازمه برای حفظ سلامت لوله‌های نفت اتخاذ و کسی که بر آنها جسارت حمله کند، سخت‌ترین معامله را با او خواهم نمود، و امیدوارم که به حفظ آنها موفق بشوم. ولی ممکن است چنانچه میدانید دشمنان من به طور مخفی صدمه به لوله‌ها برسانند. برای اینکه مرا با دولت انگلیس در زحمت بیندازند، و میان ما بغض و نفرتی ایجاد نمایند.

مکرر میگویم تا زنده هستم مصالح دولت انگلیس را حفظ میکنم و خدمات من به آن دولت، که به آن افتخار دارم، بر آنها مخفی و پوشیده نیست. در عدالت و حاضر شدن دولت انگلیس برای کمک و مساعدت من همه نوع امیدواری دارم. خوزستان در عرض این سالیان دراز به هرگونه امنیت و آسایش، منتعم بوده و این حقیقتی است که همه به آن اعتراف دارند. دولت ایران میل دارد این مملکت را مختل نماید من هم به دولت انگلیس متوسل میشوم که کمافی‌السابق و بر طبق مواعید و قرارداد، مرا حفظ نمایند. من متعددی نیستم ولی اگر دولت ایران خواسته باشد نقشه حالیه را تعقیب نماید، ناچارم که از حقوق خود حتی‌المقدور مدافعه نمایم. میترسم از اینکه مسأله هر قدر به عهده تعویق بیفتد به همان اندازه وخیم بشود.»

در این موقع به کنار رود جراحی، یا کردستان رود رسیدیم.

تهدید دلسوزانه

پنج فرسخ به اهواز مانده اتومبیلی در میان گردوغبار پیدا شد. از اتومبیل من گذشته به امیرلشکر جنوب و امیر اقتدار رسید. بعد از چند دقیقه مشارالیهم به نقطه‌ای که برای اصلاح اتومبیل ایستاده بودم، رسیدند و با نهایت اضطراب، لرزان و در حال رقت گفتند:

«این قونسول روس بود که محض دولتخواهی و محبت میخواست حضرت اشرف را مطلع سازد که صلاح نیست در این موقع بیمحابا وارد اهواز شوید، زیرا که شیخ قوایی در اهواز جمع آورده و تمام هواداران او مسلح‌اند و در و بام کوچه و معبر را گرفته‌اند، و اگر وارد شوید همگی را دستگیر خواهند کرد. زنهار، از ورود به اهواز خودداری نمایید و از کید دشمن ایمن مشوید. حال، ما از حضرت اشرف استدعا میکنیم، صرفنظر فرموده وارد نشوید و ترحمی بفرمایید، که همه تلف نشویم و آسیبی به وجود مبارک نرسد.»

در ضمن صحبت، من مواظب احوال این دو مرد بودم که با وجود دیدن مخاطرات عظیمه و جنگهای بسیار، باز از ترس یا برای حفظ جان من، اینطور مضطرب و گریان شده‌اند. از طرفی هم به آنها حق میدادم که مرا

به تأمل و تفکر دعوت مینمودند. زیرا که امر، بسیار خطیر بود. وارد شدن به قلب دشمن و خود و همراهان را تسلیم کردن، از تهوّر خالی نبود. اگر قونسول روس ما را برای مصالح سیاسی خود و دامن زدن به آتش هم بیم داده باشد، و چنانکه میگفت شهر اهواز مسلح هم نباشد، اما برای خزل حاضر کردن عده‌ای که ما را دستگیر نمایند کاری نداشت، زیرا که اردویی همراه ما نبود و سه چهار روز وقت لازم داشتیم که قشون برسد. در اینجا من قدری به فکر فرو رفتم. نه از ترس جان خود، زیرا این متاعی است که هیچ وقت در مدت عمر قیمتی برایش فائل نبوده‌ام، اما برای همراهان، که محض متابعت من در مهلکه افتاده بودند. ولی این تأمل يك لحظه بیشتر طول نکشید. توقف یا مراجعت بدترین شکست و نشانه نهایت ترس بود. با خود گفتم کسی که به این کارهای خطیر مبادرت میورزد نباید به این ملاحظات قدم واپس گذارد.

این دو نفر هم به واسطه اضطرابی که نشان میدادند مرا فیالحقیقه متغیر کردند. پس سخن آنها را قطع کردم و بر آنها بانگ زدم و گفتم:

«جان شریف است، اما در میدان جنگ نباید آن را تا این اندازه قیمت نهاد. با وجود تمام این خطرها، مسلح بودن هواداران خزل در اهواز، سوء قصد و تجهیزات شیخ، نبودن قشون و غیره چون عزم کرده‌ام باید به اهواز بروم و هیچ چیز حتی گلوله توپ هم مرا برنمیگرداند. میگویند بیاحتیاطی است و تهوّر است؟ باشد! اشخاص کهدل، شجاعت را تهوّر میخوانند و شهامت را بیاحتیاطی! من تنها وارد این شهر پر دشمن میشوم و با تمام قوای خزل مقابله میکنم.»

و بیت فردوسی را بر آنها خواندم:

جهانجوی را، جان به چنگ اندر است و گرنه، سرش زیر سنگ اندر است

این دو نفر خود را پس کشیده و عقب ماندند. چون دیدم تأخیر اسباب توهم است، بر اتومبیل سوار و با يك نفر نظامی، به طرف اهواز راندم.

ورود به اهواز

جمعه ۱۳ قوس

ساعت پنج بعد از ظهر به اهواز رسیدم. عده کثیری با اتومبیل و اسب تا نیم فرسخی به استقبال آمده بودند و هر قدر به شهر نزدیک میشدیم، جمعیت مستقبلین افزوده میشد. از جمله سردار اجل پسر خزل و هشت نفر از روسای عشایر. خزل بواسطه کسالت یا ترس هنوز به اهواز نیامده بود. کوچه‌های شهر را آیین بسته و بیرق‌های بسیار نصب کرده بودند. خیلی متأسفم که نتوانستم به موقع، از نحر شتری که در سر راه کشتند جلوگیری کنم. حال این حیوان بزرگ ترحم انگیز بود. عده زیادی زیر سلاح بودند و در معابر و روی بامها جای داشتند. ولی عجب است که يك نفر زن، حتی روبسته هم دیده نمیشد. عمارت خزل که بهترین ساختمان این شهر است برای ورود ما مهیا شده بود. هر چه به عمارت نزدیک میشدیم، اشخاص مسلح مترکمتر بودند. زیر درختها و کنار دیوارها ایستاده و بر تفنگها تکیه داشتند و گوسفندوار به یکدیگر تنه میزدند، و از میان چارقد‌های سرخ مثل گل شقایق صورت سیاه خود را نشان میدادند. قصد خودنمایی ندارم ولی هر کس دیگر بود شاید خود را میبخت و تحمل این موقعیت را نمیکرد. به قصر شیخ وارد شدم و در اطاق خاصی که معین شده بود راحت کردم. مردم تا پاسی از شب به تماشای همراهان ما که از عقب میآمدند مشغول بودند. قریب دو از شب، دبیر اعظم با اتومبیلی دیگر رسید.

شب اول در اهواز

امشب موقعیت من خالی از غرابت نیست. تنها در قصر دشمن نشسته‌ام و میزبان من با چند هزار نفر مسلح که دارد، هر اسان شده و به ساحل پای ننهاد، کشتی خود را در وسط کارون نگاه داشته است. مهمان يك نفر است و باید میزبان را با وجود قوای بسیاری که دارد امان بدهد. این ورود بیباکانه من به قلب دشمن و نترسیدن از يك شهر مسلح، بیش از هزار توپ و صد هزار قشون در مرعوب کردن خصم مؤثر شده است.

خزل را هر چه دل داده و تحریک کرده‌اند، حرکتی ننموده است. نسیم شب، خروش شکایت‌آمیز کارون را که از بالای سد فرو میریزد به اطراف پراکنده مینماید. این رود که چون از برداشتن مانع راه خود عاجز است و بیهوده زیر لب غرش خفیفی میکند، خیلی شبیه است به آن شیخ پیری که الان در کشتی خود نشسته و از پیدا شدن سدی در مقابل هوس جاهطلبی و امارت‌جویی خود میگرد و چاره‌ای جز سرافکنگی ندارد. صدای آرام رود کارون نمیگذارد از یاد شیخ غافل بشوم. این شیخ که به واسطه طول زمان اقتدار، تملق‌گویی اطرافیان و

رنگ‌آمیزی مدعیان خاکها و آبهای عالم، سابقه خود را فراموش کرده، و به هیچ تنزل و اطاعتی معتاد نیست و این تمول و تمگن را موروثی پنداشته و در این اوخر میل تشکیل امارت مستقله را در دماغ او ایجاد کرده‌اند، امشب چه فکر میکند؟

این شخص وقتیکه موقعیت يك هفته قبل خود را با امروز میسجد، چه حالی پیدا میکند؟ هفته قبل، متنفذین و مقامات تهران را زرخريد خود میدانست، تمام قشون هند و نفوذ مستخرجین نفت را پشت‌سر خود میپنداشت، صفحه خوزستان را امارتی میدید از طرف‌شمال محدود به‌کوهستان بختیاری (و شاید نواحی اصفهان) و از طرف مشرق به‌خاک فارس. یعنی رود کارون را نهر کوچکی میدید که در میان خانه شخصی او در حرکت است و محض استفاده او از کوه‌رنگ سرازیر میشود و برای سلام به‌او می‌غرد و به‌قصد پایبوس او راه را کج‌کرده به‌محمره میرود.

شوشتر و دزفول و رامهرمز و اهواز و حویزه را حجرات (قصر اسپانیایی) خود میدانست. هر وقت میخواست، اقلیت مجلس را برمیانیخت که قوه مقننه را بر سر قوه مجریه خراب کنند. مدیران جراید را امر میداد که عالم مطبوعات را به‌هیجان آورند و اکناف عالم را از مظلومیت شیخ پر کنند. سفارتخانه‌ها را اجازه میفرمود که تنها و اتمام حجت‌ها به‌دولت بفرستند و بالاخره هواداران خود را ملخ‌وار میفرستاد که ما را در ملک سلیمان تارومار کنند. این بود خیالات و آرزوهای شیخ که برای او از دایرة آرزو خارج و به‌مقام علم‌الیقین و حقیقت رسیده بود. تلگراف نمود، مرا تهدید کرد. قشون فرستاد و قد برافراشت.

من در ظرف يك ماه چندصد فرسنگ را پیموده، کوه و دشت و دریا را درنوشتم و شخصاً به‌میدان آمدم و هیچ چیز مرا از ورود به‌قلب‌گاه خصم باز نداشت. اینک من در اهواز هستم و او در میان رود کارون. عمارت امارتش، فرو ریخت. کارون به‌یاد مظالم او دشنامش میدهد. هیچ قوه‌ای از داخل و خارج به‌فریاد او نرسید. هیچ جریان پلنیک‌ی مجال نفوذ نیافت. مثل شاهین به‌سینه او چنگ فروبردم. او را عفو کردم و فردا باید در خانه غصبی خودش از من رخصت یافته، خاضعانه بخشایش بطلبد و از مقام امارت به‌موقعیت يك نفر مرد زارع مطیع متمول تنزل کند. در مقابل چشمش مالیه، عواید دولت را جمع آورد، قشون، ولایت را نظم بدهد، گمرک در واردات و صادرات نظارت کند و عدلیه به‌عرايض مردم برسد. من حق دارم در این باب مبالغه کنم و بسط مقال بدهم زیرا که هر چند امر خوزستان به‌زودی خاتمه یافت، اما کاری خرد نبود. این تنها شیخ محمره نیست که مغلوب میشود بلکه تمام سرکشان ایران‌اند که در شخص‌خزل معدوم میگرددند. تنها خاک خوزستان نیست که دوباره با رشته‌های قوی به‌ایران اتصال مییابد بلکه تمام بنادر جنوب است که بعد از سالیان دراز میفهمند صاحبی و مرکزی هست و قوه‌ای وجود دارد. این شکست تزیقات خارجی است در بنادر خلیج فارس، و این معرفی قدرت دولت است در سرکوبی متمردين و حفظ تجارت و مؤسسات خارجی و رعایت استقلال دولت در مقابل ملوک‌الطوایف.

تلگرافات تهران

دو تلگرافی که از وزیر خارجه رسیده بود، قرائت و به‌ترتیب ذیل جواب دادم. معلوم شد، موضوع خیانت خزل و قصد توقیف ما در اهواز، حتی در تهران هم شایع بوده است:

پنجشنبه ۱۲ قوس

حضور حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته

«۱- تلگراف محمره به‌تاریخ چهارم دسامبر مطابق امروز پنجشنبه ۱۲ قوس این طور اطلاع میدهد که پسر شیخ دیروز نزد حضرت اشرف رفت. فوراً اطلاع دهید قبل از آنکه قشون بیاید، به‌اهواز و محمره نیایند. از قراین معلوم میشود، نیت بد باشد. وصول این تلگراف را فوراً اطلاع دهید.

۲- تلگراف مسکو اطلاع میدهد که روزنامه‌های آنجا انتشاراتی میدهند، راجع به‌اینکه مراسلاتی از انگلیسیها رسیده که خزل در حمایت انگلیسیها است و جنگ باید حتماً متارکه شود. والا برای حفظ منافع جنوب اقدام نظامی خواهند کرد، و سه کشتی جنگی وارد خلیج، و می‌خواهند به‌محمره قشون وارد کنند.

اجازه میفرمائید تلگراف کنم این انتشارات را تکذیب نمایند؟ چنانکه در تهران هم آقای وزیر مالیه راجع به‌خبر بیسیم مسکو تکذیب نمودند.»

مشار الملک

نمره ۳۹۰۰

شنبه ۱۴ قوس

حضور حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته

«اولا از محمره - این قسم اطلاع میدهند، از قراری که مذکور است مقداری اسلحه دیروز از بهمنشیر عبور داده، خودش هم ظاهرأ برای استقبال، طرف اهواز رفته و باید خیلی احتیاط کرد.»

دویم تلگراف بصره - خزعلیان و بختیارها توطئه دیده‌اند در اهواز به حضرت اشرف حمله نمایند. خوبست در رفتن به اهواز عجله نفرمایند. تلگراف دیگر حاکی است شیخ خدعه میکند اهواز را برای ورود چراغانی، ولی شبانه قشون به سمت اهواز میفرستند. محض اطلاع به عرض رسانید.»

مشار الملک

جواب

جناب مستطاب اجل آقای مشار الملک وزیر خارجه دام اقباله
«تلگراف جناب مستطاب عالی راجع به انتشارات خلاف حقیقت در مسکو واصل. همان طور که پیشنهاد نموده‌اید تلگرافاً دستور دهید تکذیب نمایند.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا
۲۰ قوس - نمره ۴۲۳۸

متعاقب آن دو تلگراف از حکومت نظامی تهران رسید، که عین آنها درج میگردد:

فوری

مقام منبع بندگان حضرت اشرف رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا دامت عظمته
«با کمال احترام به عرض مبارک میرساند:

شارژ دافر سفارت روس امروز از فدوی وقت ملاقات خواسته و فدوی هم به او وقت داد. پس از ملاقات با تمام آنکه سعی مینمود به ملاقات خود یک صورت ویزیت شخصی داده باشد، باز هم با همان عادات دیرینه روسها بی‌طاقت شده و اظهار نمود که بعضی مطالب شنیده میشود که صحت و سقم آن هنوز برای ما روشن نیست. از جمله میگویند که انگلیسیها در مقابل یک شرایطی راضی شده‌اند قشون ایران وارد خوزستان شود، از قبیل تمدید مدت بانک و نفت جنوب و غیره.

فدوی به او جواب دادم:

اولاً خیلی متأسف هستم از اینکه شما به هر صحبت بازاریها اهمیت میدید. ثانیاً متأسفم شما تا به حال شخص بندگان حضرت اشرف دامت عظمته را آن طور که لازم است نشناخته‌اید. لذا لازم میدانم به شما توضیح دهم که شخص بندگان حضرت اشرف دامت عظمته در همان موقعی که میل دارند که مابین دولت ایران و کلیه دول خارجه، یک نوع مناسبات دوستانه باشد، در همان موقع هم راضی نمیشوند که کوچکترین لکه در تاریخ ایران بماند. این است معرفی شخص معظمه، شما هم به این قسم اراجیف یا صحبت‌هاییکه از دهن هر شخص مفسد عوام بیرون می‌آید، اهمیت ندهید، و تکرار این صحبت هم در جای دیگر صلاح شما نیست.»

حکومت نظامی تهران و توابع - سرتیپ مرتضی

نمره ۳۲

مقام منبع بندگان حضرت اشرف رئیس‌الوزرا و وزیر جنگ دامت عظمته

«عین بیسیم مسکو را رمز، حضور مبارک تقدیم میدارد:

ایران - شایعاتی جریان دارد که وزیر امور خارجه ایران دو فقره یادداشت انگلیس را دعوت داده و در تعقیب آن یادداشت، نئی متضمن اعتراض شدید علیه مداخله در امور داخلی ایران به انگلیسیها تسلیم شده است. از قراری که نقل میکنند استیضاحی که در مجلس در نظر گرفته بودند، و صورت نگرفت، بعد از مذاکرات مهمه و جلسات خصوصی، بعضیها میخواستند برای تغییر کابینه از آنها استفاده کنند. مجلس تصمیم گرفت که مسأله قضایای جنوب و یادداشتهای انگلیس را تا موقع مراجعت سردار سپه موکول بدارند، و میگویند وزرا و فراکسیونهای مجلس و بعضی از وکلا تلگرافی برای رئیس‌الوزرا فرستاده و به اطاعت کامل خزعل اشعار داشته‌اند، که مطلقاً هیچگونه مصالحه نباید انجام گیرد. تلگرافی از رئیس‌الوزرا اشاعت یافت که خزعل بواسطه عارضه کسالت متعذر شده و پسر خود را نزد رئیس‌الوزرا روانه میدارد، و نقل میکنند که قشون دولت، چهارستون تشکیل داده و خوزستان را میگیرند. دسته‌ای از قشون دولت که در شوشتر محصور بود، طرفداران شیخ را مقهور ساخته و حکومت را تصرف نموده، اطلاع میدهند که برای حمل اموال و مهاجرت خانواده شیخ، دهها اتومبیل در اهواز تهیه شده و جراید اتحاد جماهیر شوروی، توجه مخصوصی به جزئیات آن معطوف داشته و به اقدامات، با نظریات همدردی مینگرند. روزنامه‌های روسیه راجع به یادداشتهای انگلیس به ایران ظنین و مینویسند.

«منجر به اولتیماتوم و پیاده شدن قوای انگلیس در بنادر جنوب میگردد و این رویه دیرینه انگلیس است که برای فشار به دولت ایران، بدان مبادرت میورزد.»

در روزنامه پروادا، حمله انگلیسیها را به مصر با تسلیم آن یادداشت به دولت ایران مقایسه کرده، میگوید مفهوم و معنی این یادداشتها که مداخله بیبرده به امور داخلی دولت مستقلى میباشد، این است که محافظهکاران انگلیس عناصر ارتجاعی ایران را تقویت نموده و میخواهند قوایی را تحریک کنند که اقدامات آنها بر علیه مملکت ایران، بلکه بر علیه اتحاد جماهیر شوروی باشد.» و نیز محترماً عین خبر رویتز را به رمز معروض میدارد:

تکذیب دولت

«تهران - این چند روز اخیر زمزمه‌ای در شهر راجع به دو فقره یادداشت که دولت انگلیس برله سردار اقدس به دولت ایران تسلیم نموده است، جریان داشت. ولی دولت رسماً صحت این یادداشتها را تکذیب کرده است.»

حکومت نظامی تهران و توابع - سرتیپ مرتضی

قریب به نصف شب تلگراف کفیل ریاست وزرا واصل شد که گزارشات دو روزه اخیر را ذکر کرده، و اقداماتی را که دولت پس از مسترد داشتن نتایج انگلیس نموده، شرح میداد. اصل تلگراف از این قرار است:

حضور مبارك حضرت اشرف اعظم آقای رئیس‌الوزرا دامت عظمته

«چنانکه خاطر مبارك مستحضر است در نتیجه مشورت با بعضی از آقایان وکلا، قرار شد مراسله دومی سفارت پس داده شود، و پس از چند روز در جواب مراسله اولی مندرجات و مدلول مراسله دومی هم بدون اشاره به خود آن مراسله، رد شود. همین‌طور اقدام شده، راپرت به عرض میرسد. دیروز نهم قوس آقای وزیر خارجه در ضمن ملاقات با شارژ دافر انگلیس، بدون مشورت قبلی با وزرا، مراسله اولی و مراسله حاوی تلگراف وزیرمختار به حضرت اشرف را نیز پس دادند. پس از اطلاع، اظهار شد که پس‌دادن تمام مراسلات موقع بیان نظر دولت را فوت کرده، در آتیه ممکن است تولید خطر و بدنامی برای دولت بنماید. به علاوه چون مطالب منتشر شده ممکن است در مجلس تولید اشکالاتی بکند، بعد از مذاکره با وزرا قرار شد در این باب مشورتی با آقایان مشیرالدوله و مؤتمن‌الملک و تقی‌زاده و علایی بشود. وزرا به غیر از آقای وزیر خارجه دیشب به مجلس رفته و با آقایان مذکور مشورت کرده، تمام آنها پس‌دادن مراسلات اخیر را خوب ندانسته و برای اینکه جبرانی بشود، قرار شد آقای وزیر خارجه به سفارت انگلیس رفته، یادداشت ذیل را قرائت و نسخه آنرا به شارژ دافر بدهند. پس از آن وزرا همان دیشب آقای وزیر خارجه را ملاقات و مطالب را به ایشان ابلاغ کردیم. ایشان قبول کردند که امروز همین‌طور انجام دهند. متن یادداشت این است:

«در موقعی که در هفتم قوس وزیر خارجه ایران مراسله سفارت انگلیس را به آقای شارژ دافر رد کرد، نظر اولیای دولت علیه از این اقدام این بود که چون مضمون مراسله‌ها را کاملاً مخالف اصول قانون بین‌الملل و حق سیادت و استقلال ایران میدانستند، مراسله مزبور رد شود تا موجب اعتراضات حقه دولت ایران، و دنباله نتفورات و هیجان افکار عامه این مملکت و ایجاد مشکلات جدید در طریق حسن افکار و تحکیم روابط دوستانه که خوشبختانه رو به ازدیاد است نگردد، و کاملاً کان‌لم‌یکن فرض شود. لیکن چون آقای شارژ دافر انگلیس در تاریخ نهم قوس شفاهاً از جانب دولت متبوعه خود راجع به آن مراسله رداً و فاقد الاثر گردیدن، بیاناتی نمودند، و عللی ذکر نمودند، علیهذا وزیر خارجه از جانب دولت خود مأموریت دارد که رسماً اظهارات ذیل را به آقای شارژ دافر انگلیس بنماید.

اولیای دولت علیه ایران تصور نمیکردند که ممکن است دولت فخیمه انگلیس این چنین اقدامی بنماید، زیرا به هیچوجه برای هیچ دولت خارجی حقی قائل نیستند به اینکه نسبت به یک نفر از اتباع مسلم دولت علیه، نظیر آنچه در مراسله رد شده مندرج شده بنمایند. لهذا نظر به مراتب فوق و برای احتراز از هرگونه سوء تفاهمی، مراسله مزبوره به آن سفارت رد شده و امیدوار است این حسن نیت دولت علیه تقدیر گردد. در خاتمه نظریات دولت ایران را در حفظ حقوق حاکمیت خود تجدید مینماید.»

ذکاء‌الملک

نمره ۳۸۷۲

دستور دادم تلگراف ذیل را تهیه کنند که فردا صبح مخابره شود:

تهران

جناب مستطاب اجل آقای ذکاء‌الملک وزیر مالیه دام‌اقباله

«از مدلول رمز نمره ۳۸۷۲ اطلاع حاصل کردم. با اینکه در رمز نمره ۴۱۸۸ صریحاً دستور داده بودم که هر مراسله‌ای از هر سفارتخانه‌ای برسد، باید قبلاً به من مراجعه نمایید تا تکلیف جواب آن را تعیین و بعد با

نظر هیأت دولت، امر به ارسال شود، هیچ انتظار نداشتیم نطقی را که برای آقای وزیر امور خارجه معین نموده‌اید بدون اطلاع و دستور من بروند در سفارت انگلیس بخوانند. چه بسا نظریاتی در این موقع هست که ممکن است هیأت دولت متوجه نبوده و بعدها تولید مشکلات کند، چنانکه به‌جمله اخیر همین نطقی را که تهیه کرده‌اید من اعتراض دارم. اینجا که نوشته شده «در خاتمه نظریات دولت ایران را در حفظ حقوق حاکمیت خود تجدید مینماید.» این جمله را ابدأ تصدیق ندارم و بیمورد بوده، و برای اینکه دیگر نظایر این عبارات تجدید نشود همان‌طور که نوشته‌ام تمام مکاتیب وارده یا این قبیل جوابها را قبلاً به‌من مراجعه نمایید، که با یک‌نظر جامعی مبادرت شده و بعدها مورث تأسف و پشیمانی نشود. اگر قدری دقت شود، خودتان هم تصدیق خواهید کرد که ذکر این جمله بدون مطالعه بوده.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا
جمعه ۱۳ قوس ۱۳۰۳ - نمره ۴۲۱۲

روز اول توقف در اهواز

شنبه ۱۴ قوس

صبح بر حسب عادت زود برخاستم. امر دادم به‌بوشهر تلگراف کنند که کشتی پهلوی را به‌محض ورود به‌طرف بندر محمّره فرستند، و مدتی به‌مطالعه تلگرافات واصله گذرانیدم. این تلگرافات پرده‌ عجبی در برابرم جلوه داد که هر چند انتظار آن را داشتم ولی تا این پایه نمی‌پنداشتم. اقلیت مجلس که تشکیل میشود از مدرس، میرزا حسن‌خان زعیم، بهبهانی، ملک‌الشعرا، حائریزاده، کازرونی، حاج‌آقا اسمعیل عراقی، قوام‌الدوله، اخگر، آشتیانی و غیره، مدتی بود که صرفه خود را در مخالفت با من میدیدند. بر خود حتم کرده بودند که در مقابل خدمات و عملیات درخشان من و دولت من و قشون من، چشمها را به‌هم گذارند و کارهای مرا وارونه جلوه دهند و ذهن مردم را مشوب سازند. تمام مخالفت‌های این دسته را که غالباً منجر به‌کندی امور و خرابی نقشه‌های دولت و خسران مملکت شده است یادداشت کرده‌ام. واقعاً مضمون یک کتاب میشود.

من به‌قوة بازوی خود و نیت مقدس خود و استقامت تزلزل‌ناپذیر خود بر رأس دولت قرار گرفتم. مواجه شدم با هزاران بنیان خراب و اصول فاسد که بایستی همه را با یک مشت سرنگون کنم و طرحی نو بیندازم. اما میل داشتم همیشه با مجلس کار بکنم. این اساس را، هر چند ضعیف و لائنه فساد است، حفظ نموده و در اصلاح آن بکوشم. پس محض رعایت قانون اساسی، برخلاف آرزوی خود رفتار کردم و مؤسسات پوسیده مضره را نگاه داشتم و به‌اصلاح سطحی قناعت نمودم و کارها را به‌مجرای هیأت مقننه انداختم و به‌دست آنها گذاشتم. با تمام قوا و از صمیم قلب نگاهبان مجلس شدم و هر سختگیری و کندی و بی‌کاری را از جانب مجلس تحمل نمودم. این چند نفر مفسد را هم میدان دادم که هر چه میخواهند بکنند و بگویند.

اقلیت مجلس مغرور شد و خود را چیزی پنداشت. چند دفعه در صدد تحریک اهل شهر و بلواهای عمده برآمد که شرح آنها طولانی میشود. وقتی که من ناگهان به‌طرف خوزستان عزیمت کردم و پایتخت را خالی دیدند سخت به‌جنب‌وجوش افتادند و با تمام قوا برخلاف من کوشیدند. مهمه و جنجال این دسته، شیخ را از اقصای خوزستان فریب داد. گمان کرد واقعاً از این دهلهای منفیاب چیزی ساخته است. پس توسط زعیم و دیگران پول فرستاد و به‌دست مدرس به‌مصرف رسانید. آن حصیر پاره مدرس، در حقیقت روی طلای خزعل پهن شده بود. من همه جا مراقبت داشتم و متأسف بودم که اهل تهران، با اینکه پرورده انقلاب و سرچشمه سیاست ایران هستند و هزار مرتبه غرض‌رانی مدرس و دورویی و بی‌ثباتی ملک‌الشعرا و سبکسری‌کازرونی و اخگر و حائریزاده و غیره را امتحان کرده‌اند، چرا راضی میشوند این چند نفر به‌حمایت خزعل برخاسته و سد راه استقلال و ترقی مملکت بشوند؟

اما من از اقلیت خیلی تعجب نداشتیم زیرا که آن‌ها مدتی بود با من مخالفت میکردند و آشفته پول شده بودند. حیرت و خشم من از اعمال چند نفر دیگر بود، که در حضور من موافق و خادم و در غیاب منافق و خائن بودند.

سرکشیک زاده، میهن، داور، به‌همراهی یک نفر یهودی موسوم به‌هایم که مسیر ترقی‌اتش معلوم است، حرکاتی کرده‌اند، که مستقیماً بر ضرر ایران و بر خلاف من بوده است.

این اشخاص برای جلب منفعت شخصی و رسیدن به‌مقام و خودنمایی، در غیاب من وارد سیاستی خطرناک شده بودند که اگر من متحمل لطمات آن نمیشدم پیکر ایران را متلاشی می‌ساخت. اینها در ظاهر رفیق و کلاهی صالح و اکثریت مجلس، و در باطن همراه اقلیت و آژان سفارتخانه و مزدور مؤسسه نفت و جلالت شیخ محمّره بودند، اگر راپرتهای مختلفی که از اعمال اینها و خصوصیات کارهایشان رسیده درج کنم، همه کس تعجب خواهد کرد که چگونه ممکن است بشر ایرانی، وکیل ملت، مدیر روزنامه، به‌این رذالتهای و خیانت‌ها تن

در دهد و برای جلب مشتی پول و متزلزل ساختن من، به تجزیه وطن و استقرار نفوذ اجانب و از هم گسیختن نظام، رضا بدهد.

اما برای اجتناب از اطناب، و کوچکی قدر این جنایتکاران، از ذکر تمام راپرتها خودداری میکنم و تلگراف ذیل را که از حکومت نظامی رسیده است، در این شرح می‌گنجانم:

فوری

مقام منبع بندگان حضرت اشرف رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا دامت عظمته
«محترماً به عرض آن ذات مقدس میرساند:

و ضعیفات شهر تهران، چنانچه در تلگرافات قبل به عرض رسانده، فوق‌العاده خوب و امیدبخش است. لیکن مطالبی را که فدوی در مدت تصدی حکومت نظامی کاملاً کشف کرده، این است که اهالی تهران به‌طور کلی آرام و علاقه‌مند به ذات مقدس هستند، ولی مابین آنها عده دیگری هستند که برای جلب منافع شخصی و احراز بعضی مقامات که حقاً هیچ‌وقت لایق رسیدن به آن نیستند، مشغول انتریک و دسیسه و بیرون آوردن بعضی صداها می‌مضحک هستند. گاهی هم یک قسمت از آن مردمان بیچاره را آلت دست خود قرار داده و به راههای کج و معوج میکشانند، بلکه بعضی اوقات آن اشخاص بیگانه را با مرگ دست به‌گریبان کرده و خود با یک قلب سختی به آنها مینگردند، و بدون آنکه از کرده خود پشیمان شوند، و باز هم به عملیات زشت خود ادامه میدهند. لازم دانسته، که به عرض مبارک برساند که آن اشخاص نه فقط مدرس و ملک‌الشعرا میباشند، بلکه یک عده دیگری هستند که فدوی، مدرس و رفقای او را در مقابل آنها به درجات بهتر می‌شمارم و آنها سرکشیک‌زاده و غیره هستند، که تمام مدت شب و روز مشغول هرگونه عملیات زشت میباشند، که عملیات وکلای مخالف در مقابل آنها هیچ است. این است که فدوی آرزو مندم روزی را، که بندگان حضرت اشرف اشاره فرموده تا این قبیل خائنین را با خاک یکسان، و خود فدوی ایستاده و فرمان آتش به‌طرف این خائنین بدهم. این است به عقیده فدوی مزد این اشخاص بوقلمون صفت، و اگر بعضی صداها در مجلس پیدا میشود، فقط از حلقوم این اشخاص و نتیجه عملیات آنهاست که به هیچ قسم منتج نتیجه نشده و نمیشود، و عقیده خود آنها از این عملیات این است که در این موقع مهم حواس بندگان حضرت اشرف را متوجه مرکز نمایند.»

حکومت نظامی تهران و توابع - سرتیپ مرتضی

نمره ۳۰

مقام منبع ریاست وزرای عظام و فرمانده کل قوا دامت عظمته

«چنانکه در تلگراف سابق معروض افتاد، مجلس فعلی به واسطه تبانی یکی عده از وکلا که اسامی آنها معروض میگردد:

سرکشیک‌زاده، هایم، میهن و چند نفر از رفقای آنها، همان طوری که به عرض مبارک رسانیده با وکلای اقلیت منشأ مفسده و جنجال‌گریده، از ناحیه این مجلس، کوچکترین استفاده‌ای مترتب نیست. چنانچه ملاحظه میفرمایید، بودجه‌های دولتی را تا به حال توقیف نگاهداشته، تصویب نمینمایند. ادارات را به حال گرو درآورده‌اند. در این صورت انتظار دیگری بجز خرابی کار از این مجلس نیست.»

حکومت نظامی تهران

جواب

حکومت نظامی تهران و توابع

«نمره ۳۰ را ملاحظه کردم. این حقایق بر خود من پوشیده نیست و همه را آن طوری که باید و شاید میشناسم. شما مراقب جزئیات باشید تا چیزی مستور نماند.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

نمره ۷۱۰۳

بعد از آنکه رئیس کابینه من، که خود جزء منتخبین و نمایندگان آذربایجان است و برای همراهی با من مجلس را ترک گفته است، از تلگرافات و اخبار مجلس اطلاع حاصل کرد و درجه حق‌کشی و غرض‌ورزی

نمایندگان و همکاران را ملاحظه نمود، و مجلس را مرکز يك سياست خطرناكى برای سعادت ايران يافت، تلگرافى به مجلس مخابره نمود و از وكالت استعفا داد.

مىگفت: «من ترجيح ميدهم كه از افتخار نمايندگى ملت نجيب و غيور آذربايجان محروم باشم، و بالطبع شريك در يك سياست ناحق و ايران خراب كنى، شناخته نشوم. زيرا اگر وكلاى صالح از حقايق مطلع نيستند و خاموش اند و تحمل ميكنند، من كه از تمام نكات آگاهم، نبايد در ننگ باقى باشم و خود را همكار اين اشخاص معرفيكنم.»

اين اشخاص مذبذب و دورو كه با اقليت مجلس و چند نفر ناراضى يا ترسو دست به هم داده بودند، معلوم ميشود شورى در مركز قانونگذارى ايران برپا کرده اند، اذهان بعضى وكلاى ساده لوح را هم مشوب نموده اند، و به قدرى فتنه و وسوسه کرده اند كه عده بسيارى از نمايندگان به ترديد افتاده اند.

خدمات چندين ساله مرا كه در زير گلوله و بهتان و تهديد سياسى انجام داده ام فراموش کرده، و اين حركت بيباكانه مرا كه شخصاً بهميان آتش و جنگ رفته، و نتهاى شديد انگليس را پس داده، و چنگ به گلولى امير نيمه مستقل محمدره نهادام، جنگ زرگرى و بنا بر موافقت انگليس و خود خزعل دانسته اند. به آنها وانموده شده است كه مقصود، تطهير خزعل و امضاي استقلال اوست!

پس در جلسات خصوصى، نطقهاى آتشين کرده و نسبتها بهمن داده، و قصد سلب اختيار از من داشته اند. در مقابل تمام اينها، دولت من و وكلاى آگاه پاكطينت، دفاع کرده بودند. اما تحريك دسته مخالف كار را به جايى كشانيد كه نزديك بود بزرگترين لطامات از طرف مجلس شورى ملي به استقلال و قدرت مملكت وارد شود. يك لطمه جدى جبران ناپذير، و آن رد كردن بودجه وزارت جنگ بود. وكلاى وطنخواه هيچ تأمل نكردند كه تعويق افتادن، يا رد شدن بودجه وزارت جنگ، يعنى از هم پاشيدن نظام جوان، يعنى تجزیه ايالات مملكت، يعنى استقلال چندين خزعل، يعنى از دست رفتن بنادر، و بالاخره از ميان رفتن همه چيز مملكت!

گفتند بودجه وزارت جنگ زياد است و بايد تقليل يابد و چندی در بوته اجمال بماند و بالاخره بعد از نا اميد شدن من و متزلزل شدن قشون، فكري بشود!

عجب اين است، كه دربار قجر هم با اين رأى كه فناى تاج و تخت لرزان اوست، موافقت دارد، و همين قدر كه از قدرت من كاسته شود، به هر چيز تن در ميدهد. اما چه جاي تعجب است، از روز اول تاج و تخت آنها در مقابل وطن فروشى عباس ميرزا استقرار يافته است. اين شاهزاده جاه طلب بود كه به عده بقاى سلطنت در خاندان خود عهدنامه تركمانچاي را به يادگار گذاشت.

خلاصه وكلاى مجلس جلسه رسمى سرى تشكيل داده و راجع بهمن و قدمهائى كه برداشته ام، مذاكراتى نموده اند. صورت يكي از مجالس سرى كه به طور خلاصه بهمن تلگراف شده و اکنون از خواندنش فراغت حاصل کرده ام، درج ميشود:

«بدواً شيخ جلال اخبار رويتر را مطرح مذاكره قرار داده و اظهار داشت كه اگر اين خبر اصلاح، صحيح باشد، از نقطه نظر اهميت، قابل هرگونه تعقيب خواهد بود. پس از آن آقاى مدرس اين طور بيان كردند كودتاهاى كه در دنيا در هر چند مدت يك مرتبه برای اصلاحات شده است، هميشه مبنى بر استقلال فكر كودتا كنندگان بوده، از قبيل نادرشاه، شاه اسمعيل، ناپلئون و غيره، ولى كودتاى كه در چهار سال قبل شده است با تحريك اجانب بوده است. اگر چه آقاى رضاخان سردار سپه استفاده هاى نموده و قشونى تنظيم کرده، ولى از نقطه نظر سياست هميشه مورد نگرانى بوده است. از سه سال قبل كه مىخواست رئيس الوزرا بشود بهر شكل بود من جلوگيرى نمودم، ولى از همان روزيكه به اين مقام رسيد، منتظر بودم كه اجانب از درختى كه كاشته اند ميوه اش را بچينند. من اين روز را خوانده بودم. امروز از نقطه نظر خطر مملكتى، ديگر اكثريت و اقليت در كار نيست. ولى در اين مسافرت كه کرده اند با من و سيزده نفر از رفقاى من مشورتى نكرده بودند. با ديگران اگر مشورت نموده اند، من اطلاعى ندارم. اگر با نظر آنها يك قسمت مملكت را داده باشند، من هم حرفى ندارم. بالاخره اگر اقداماتى كه سردار سپه ميكند، با فكر خودش يا اجانب باشد، خلاف مصالح مملكت است.» از اين قبيل اظهارات خيلى کرده اند و از اين سفر خيلى اظهار نگرانى نمودند. بعد از آن، يكي از وكلا اظهار نمود كه اين اخبار روزنامه هاى ايران نبوده بلكه اخبار رويتر بوده است كه در جرايد نقل شده است.

آقا شيخ محمدعلى طهرانى اظهار نمودند كه اگر به اين شخص كمك بشود، پيشرفت خواهد نمود والا موفق نخواهد شد. بعد آقاى آقاسيد يعقوب اظهار نمودند تا امروز من موافق سردار سپه بودم، از آقاى مدرس هم به واسطه سردار سپه بريدم. فعلاً كه آقاى مدرس خطر را اين طور بيان ميفرمايند بايد فكر چاره كرد و بنا كرد به گريه كردن و گفت:

«من يك آخوند شپشو بيشتر نيستم!»

صولت السلطنه پيشهاد كرد كه وزرا را دعوت بنمايند، برای سه به غروب مانده، بيايند و توضيح بدهند. آقاسيد يعقوب اظهار كردند كه محتاج نيست، اگر لازم است الساعه بيايند.

تدین اظهار داشت که از فراکسیونها، عده‌ای انتخاب شوند که در این مساله راه حل پیدا نمایند، و اساساً با اظهارات مدرس و خطراتی که رسیده موافقت دارم. بهشتی که اجانب به‌ما بدهند، نمیخواهیم. موافقت حاصل شد که وزرا را احضار نمایند. تنفس شد. بعد وزرا آمدند. آقای ضیاء‌الملک از وزرا توضیح خواسته و اظهار داشتند که من موافق با دولت بوده‌ام. امیدوارم طوری پیش نیاید که من هم مخالف باشم. خوب است وزرا توضیح بدهند که آیا صحیح است که رئیس‌الوزرا به‌بوشهر برای ملاقات شیخ خواهند رفت؟ خوب است به‌ایشان تلگراف شود که به‌بوشهر نروند و به‌تهران مراجعت نمایند. مجلس هم، چنین تذکری به‌ایشان بدهد. آقای وزیر مالیه این طور توضیح دادند که اخبار رویتر را نمی‌توانم تصدیق کنم، یا تکذیب کنم. رئیس‌الوزرا از اول در نظر داشتند که این کار به‌طور مسالمت ختم شود و حرکت ایشان به‌طور غیرمترقبه بود و شب قبل از حرکت ما را احضار فرمودند که من به‌اصفهان، که مرکز عملیات است و شاید بالاترها هم، بروم و تا این کار را خاتمه ندهم مراجعت نخواهم کرد. انگلیسیها هم، در این مدت اقداماتی نزد رئیس‌الوزرا و وزیر خارجه مینمودند که کار به‌اصلاح خاتمه یابد. بعد از حرکت رئیس‌الوزرا هم نماینده دولت انگلیس همین مذاکرات را تعقیب مینمودند، و در این زمینه توضیحات دادند. بعد از آن، شاهزاده سلیمان میرزا اظهار داشتند مجلس در هر دوره نسبت به‌حفظ استقلال مملکت امتحانات خود را داده است:

دوره اول مقاومت با محمدعلیمیرزا.

دوره دوم با قشون ارتجاع، و مقاومت در مقابل التیماتوم روس.

دوره سوم موضوع مهاجرت.

دوره چهارم قرارداد.

فعلاً هم موضوعی است که پیش آمده، البته در کلیات و موقع خطر، اختلاف نظر و اختلاف احزاب، نباید باشد ولی با مابقی اظهارات آقای مدرس مخالفم، زیرا که فرمودند که رئیس‌الوزرا در وقت حرکت با رفقای خودشان مشورت نفرموده‌اند. بلی، با آنها که مشورت نکرده‌اند، با دیگران هم مشورت نکرده‌اند، زیرا که محتاج به‌مشورت نبوده‌اند. در چه مشورت میکردند؟ مسأله تلگرافات شیخ‌خزعل را آقای رئیس‌الوزرا در مجلس خصوصی مطرح کردند و به‌استثنای بعضی از آقایان که حاضر نشدند، مابقی او را متمرّد تشخیص دادند و تقاضای سرکوبی او را از دولت کردند. شخص رئیس دولت هم برای اجرای امر مجلس، در این فصل زمستان که از هیچ رئیس دولتی دیده نشده است، به‌فرونت تشریف برده‌اند. ما عاشق اشخاص نیستیم، ما عاشق اعمال اشخاصیم، به‌خیر مملکت. برخلاف آقای مدرس، رئیس‌الوزرا را درختی که اجنبی او را کاشته باشد، نمیدانم. در مدت چهارده‌ماهونیم که در کابینه ایشان عضویت داشته‌ام، ایشان را شخصی ثابت‌العقیده و دارای استقامت در مقابل خارجه دانسته و میدانم. ولی به‌فرض صحت اظهارات آقای مدرس، میدانید که اگر ایشان قراردادی هم برخلاف مملکت ببندند یا مذاکراتی نمایند، بدون تصویب مجلس بلااثر خواهد بود. اما باید در نظر داشت در وقتی که قشون مشغول اقدامات است، اشخاص سیاسی نباید مداخله به‌تاکتیک نظامی نمایند. وزرا به‌ما مطالبی نگفته‌اند، ولی ما آنچه را که اطلاع داریم، رئیس‌الوزرا، قوای آذربایجان و قوای بروجرد را خواسته، و فوج پهلوی را از تهران امر به‌حرکت داده‌اند. مقدمات محو خزعل را به‌طریق محاصره فراهم نموده‌اند. در این موقع، این صدایی که بلند میشود و به‌گوش من که کهنه‌کار مجلس هستم، نامطوبوع است و نمیتوانم ساده تلقی نمایم. رئیس‌الوزرا جز فداکاری و خدمت، کاری نکرده و نخواهند کرد و این صحبت‌های امروز مثل مذاکرات مجلس یونان و احضار پدر اسکندر از ایران بود، که شصت سال فتح یونانیها را عقب انداخت. در این موقع، آقای رئیس‌الوزرا یگانه کسی هستند که بیرق ایرانیت را بر دوش گرفته‌اند. باید او را کاملاً تقویت کرد و گفت با مشت آهنین خود، این آخرین سد را هم بکوبید که اقتدار حکومت مرکزی برقرار و بیشتر از این، دست شیخها را نبوسیم. پس محتاج به‌هیچ اقدامی از طرف مجلس نیست. آقایان وزرا البته احساسات مجلس را ابلاغ خواهند فرمود.

و کلاً نیز اظهار موافقت نمودند. حاجی عز‌الممالک با اظهارات شاهزاده موافقت نموده و اظهار داشت که اگر مخالفی هست حرف بزند. بعد، آقا شیخ جلال به‌نام فراکسیون قیام، نظریات سلیمان میرزا را تقویت و دخالت اجانب را در امور داخله تنقید نمود. ملک الشعرا اظهارات مدرس را تقویت و به‌یک قسمت از اظهارات سلیمان میرزا اعتراف نمود. سردار معظم اظهار داشت که رئیس‌الوزرا مطیع مجلس بوده و احساسات مجلس را به‌معزایالیه ابلاغ مینماییم. وقت تشریف بردن اظهار فرمودند که «باید شیخ را از بین بردارم و یا خودبرنگردم.»

از آنجایی که اکثریت نمایندگان به‌حقیقت امر مطلع بودند، نقشه دربار و اقلیت و چند نفر آژان خارجی که به‌لباس نمایندگی و مدیریت جریده درآمده‌اند، پیش نرفت. بعضی از صلحا ثابت کردند که اگر رئیس دولت به‌نفسه خود را در آتش میاندازد، اگر جمعی از قشون ایران تلف میشود، اگر وزارت خارجه یادداشت شدید انگلیس را پس میفرستد، تمام اینها خواب و دروغ و خیال نیست. همه حقیقت دارد و اسناد آن در مقابل چشم است. کسی که میخواهد نفوذ انگلیس و استقلال شیخ را بپذیرد، چرا جنگ میکند؟ چرا لشکر به‌قلب خوزستان

میکشد؟ چرا با انگلیس در میافتد؟ چه چیز او را مجبور به این زحمات میکرد؟ مگر دولتهای سابق این مملکت برای موافقت با خارجه یا اطاعت از امرای داخله چه میکردند؟

آیا غیر از این بود که چشم به هم بگذارند و ساکت بنشینند و مبلغی بابت حق السکوت بگیرند؟ پس کسی که جداً وارد کار میشود و در چند ساله خدمت خود قدمی برخلاف مصلحت ایران یا موافق آمال خارجیان برنداشته، در این سفر هم، بدیهی است که جز صلاح ملك و ملت قصدی ندارد. پس نباید قشون او را در این وقت متزلزل کرد.»

این بود که بودجه با اکثریت ۷۷ رأی در مقابل ۱۴ رأی تصویب گردید و مخالفین در این مرحله هم مغلوب شدند.

وقتی که به عاقبت وخیم این دسایس و جلوگیری از اعطای اعتبارات فکر میکنم، یادم میآید که از خست و لئامت فتحعلیشاه که در جنگ روس، پسرش را که در اول خوب کار میکرد، بیپول، و قشون را بیسلاح و بیمعاش گذاشت و بر خود هموار نکرد که دیناری از طلاهای انباشته خود خرج کند. در نتیجه آن شکستها به ایران رسید و آن خسارتها وارد آمد. همه را میخواست به حرف تمام نماید. به خیالش قشون روس را با تهدید میتوان از میدان برد. در این مورد ذکر واقعه ذیل بیمزه نیست:

روزی که خبر گذشتن روس از سرحد رسید، شاه با لباس غضب و تاج مکلل به یاقوت سرخ بیرون آمد. درباریان تصور کردند بلای آسمانی بر دشمن نازل خواهد شد. شاه فرمود:

«میگویند روسها قدم به خاک ایران گذاشته اند. اگر قراولان خاصه را به مقابل آنها بفرستیم چه میکنند؟»
حضار که حالشان معلوم بود، تعظیم کردند و گفتند:

«قربانت شویم تا مسکو عقب خواهند نشست.»

شاه دستی به ریش بلند کشیده و گفت:

«اگر خود ما به میدان برویم چه خواهند کرد؟»

همه ساکت شدند. اما به همین اکتفا نمود و گمان کرد دیگر روسها به خواب نمیروند و ایران را تخلیه خواهند کرد!

از گزارشات تهران و همچنین از روی تلگرافات ذیل، تحریکات و تحریصات خارجی و ساده لوحی و کلای مجلس و خیانت بعضی از نمایندگان تا اندازه ای روشن میشود:

حضور مبارك حضرت اشرف اعظم آقای رئیس الوزرا دامت عظمته

«یادداشتی را که دیروز به عرض رسانید، همان دیروز آقای وزیر خارجه برای شارژدافر انگلیس قرائت کرده، به او دادند. پذیرفت. انشاءالله به همت اقبال حضرت اشرف، خطر بزرگی از استقلال ایران گذشته است. بیسیم مسکو دیروز راجع به یادداشت های انگلیس و مدلول آن خبری منتشر کرده بود. آقایان و کلا باز به جنب و جوش افتادند. وزرا را به مجلس خصوصی خواستند. رفتیم و اطمینان لازم دادیم و چون دیدیم میخواستند به مطلب دنباله بدهند و حرفهایی که برای اصل موضوع مضر است بزنند، مطلب را کوتاه کرده بیرون آمدیم. بعضی از وکلا پشت سر ما خیلی اظهار حرارت کردند و نمیدانیم دیگر چه میخواستند بکنند.»
ذکاء الملك

جواب

جناب مستطاب اجل آقای ذکاء الملك وزیر مالیه دام اقباله

«از مفاد تلگراف اخیری که به وسیله ارکان حرب کل قشون مخابره نموده بودید، مستحضر گردیدم. لازم است فوراً اقداماتی را که وکلا در نظر دارند، به من اطلاع دهید تا اگر فیالحقیقه عملیات آنها موجب اختلال نظم و آسایش عمومی و استقلال مملکت باشد، از طرف من فکری در جلوگیری بشود.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا

۱۳ قوس نمرة ۴۲۱۷

حکومت نظامی تهران و توابع

«دو طغرا رمز نمرة ۲۸ و ۲۹۸ را راجع به جریان مذاکرات مجلس ملاحظه کرده و از مفهوم آن مطلع شدم. این نکته به نظر کاملاً طبیعی است که امید مخالفین فقط به وقعه خوزستان بود و در این موقعی که امورات این جا تصفیه شده آنها عصبانی گردیده، ممکن است، بر شدت عمل خود بیفزایند. همین طور که مراقب بوده اید باز هم مواظبت کامل به عمل بیاورید، و اگر دیدید دارند رشته را به جای باریک میکشند، اطلاع بدهید تا تکلیفی که مقتضی است، معین نمایم.»

رئیس الوزرا و فرمانده کل قوا

نمرة ۶۹۴۹

مقام منبع بندگان حضرت اشرف، رئیس الوزرا و وزیر جنگ دامت عظمته
«محترماً معروض میدارد:

جلسه دهم قوس مجلس، قبل از ظهر بعد از ختم جلسه علنی، بر حسب پیشنهاد مدرس جلسه خصوصی منعقد، و از طرف اقلیت پیشنهاد شد که آقای وزرا به مجلس بیایند و وضعیات حاضر را در جلسه خصوصی توضیح دهند که مجلس بیاطلاع نباشد. این پیشنهاد تصویب شد و از طرف رئیس، به آقای ذکاءالملک اطلاع داده شد که عصر به معیت وزرا در مجلس حاضر شوند. عصر وزرا و وکلا حاضر شده، چون وزیر مالیه تقاضا کرده بود به فوریت بودجه وزارت جنگ تصویب شود، جلسه علنی تشکیل شده، آقای سهام السلطان به جای رئیس، جلسه را مفتوح و پس از تصویب بودجه و مخالفت شدید مدرس، جلسه خصوصی گردید. مدرس تعرض نمود که چرا در این موقعی که یادداشت مصمّمی از طرف انگلیسیها به دولت داده شده، دولت به مجلس مراجعه نکرده یا اقلاً به کمیسیون خارجه اطلاع میداد. خودسرانه چرا یادداشت را رد کرده اند؟ اگر يك عواقب وخیمی ایجاد شود، که قطع دارم خواهد شد، مسوولیت به عهده کیست؟ دولت میتواند استعفا بدهد، ولی مجلس نمیتواند استعفا دهد، و باید تا آخرین قدم در مقابل بایستد. از طرف دولت، ذکاءالملک و سردار معظم دفاع کردند که دولت در بدو امر که داخل اقدام راجع به خوزستان شد، پیش بینی کامل نموده با مطالعات دقیقه داخل در اقدام شد. با مقامات خارجه هم به قدری که لازم بوده است، مذاکرات شده، ولی در این اواخر يك سوءتفاهمی حاصل شده بود که بالاخره منجر به یادداشت از طرف انگلیسیها گردید، ولی چون دولت قبلاً پیش بینیهای لازمه را نموده بود، به فوریت، رفع سوءتفاهم را کرده و تقریباً با رضایت و اطمینان کامل انگلیسیها، یادداشت مسترد شده است. به طور کلی هم، عمّاقرب قضیه خوزستان به بهترین شکل و ترتیب خاتمه خواهد یافت، و نتیجه را هم آقای رئیس الوزرا اطلاع خواهند داد. مجدداً از طرف زعیّم و ملک الشعرا و حائریزاده اعتراض شد. سید یعقوب جواب داده بود که در بدو امر خزل به مجلس تلگراف کرد. حضرت اشرف به مجلس حاضر شد و ثابت کرد که خزل متمرد شده، مجلس هم به دولت اختیار داده که او را دفع یا مطیع کند. در بین عمل لازم نیست که از دولت سؤال کنیم و توضیح بخواهیم که حواس دولت مغشوش بشود. باید تأمل کرد و نتیجه را از دولت خواست. پس از این مذاکرات میرزا هاشم نسبت به دولت توهینی کرده، سید یعقوب با او مشغول زدو خورد شد. يك مقداری میرزا هاشم او را کتک زده، سایرین ممانعت کردند. مدرس و بعضی دیگر معترضان از جلسه خصوصی خارج شدند، بنا شده فردا آقایان وزرا قبل از ظهر در هیأت رئیسه مجلس حاضر شده و مستقیماً با بندگان حضرت اشرف دامت عظمته به وسیله تلگراف مذاکراتی بکنند.»

حکومت نظامی تهران و توابع - سر تیب مرتضی

خزل

خزل بالاخره از کشتی بیرون آمد و در منزلی که برای او تهیه دیده بودند وارد شد. مراسله ای نوشته بود که چون در خود لیاقت شرفیابی نمی بیند، يك نفر از همراهان محترم خود را نزد او بفرستم. من هم فرج الله خان بهرامی (دبیر اعظم) را، که از بدو زمامداری با من بوده و در سفر و حضر همیشه ملتزم خدمت و مرجع حفظ اسرار من بوده، و در این سفر پرخطر نیز عاشقانه و داوطلبانه با من حرکت کرده است، امر دادم که برود و مطالب شیخ را اصغا کند.

این شخص از بس تعدی کرده است، حتی از اقوام و اطرافیان خود هم ایمن نیست. چه در ایام جنگ و چه در زمان امن و آسایش، اغلب در میان کشتی مانده هیچ وقت بدون چند نفر مسلح حرکت نمیکند.

در این موقع، حوالی منزل و حیاط خانه او پر از تفنگچی بود، و در اطاقی هم که از دبیر اعظم پذیرایی میکرد دو نفر مسلح ایستاده بودند.

شرح مذاکرات این دو نفر در بدو امر بیمزه نیست، و روحیات هر دو را در تلو آن، میتوان تشخیص داد. پس از اینکه مشارالیه ورود خود را به عمارت خزل اعلام میدارد، و او نیز تا وسط عمارت در بین تفنگچیها از او استقبال مینماید، وارد اطاق میشوند. بلافاصله به ترتیب ذیل بین آنها صحبت طرح میشود:

خزل - من خیلی متشکر و مسرورم که بندگان حضرت اشرف شما را برای اصغای عرایض من مأمور فرموده اند. اگر چه تا به حال سعادت ملاقات شما را نداشته ام، ولی نظر به اینکه سابقاً مراحم حضرت اشرف را بهمن ابلاغ میکردید و مرا دعوت به نوکری و صمیمیت و صداقت با ایشان مینمودید، یقین دارم حالا هم از مساعدت با من و شفاعت من صرف نظر نخواهید کرد. فعلاً با آنکه شما را در اطاق خود نشسته مبینم و میدانم که اینجا هم اهواز است، خواهش دارم قطعاً بهمن اطلاع بدهید که آیا حقیقتاً حضرت اشرف وارد اهواز شده اند و شخصاً این جا تشریف دارند؟ شما با چه جرئت و با کدام پیش بینی این طور بیباکانه وارد اهواز شده اید؟ شهری که تمام مجهز است، و اهالی آن بر ضد شما مسلح شده اند. من نمیگویم دوستان و سواران خود من، من میگویم اگر یکی از دشمنان من در ورود به این شهر شما را هدف گلوله خود قرار میداد چه میکردید و من چه میتوانستم بکنم؟! »

فیالحقیقه نمیتوانم باور بکنم که حضرت اشرف شخصاً به احوال آمده باشند. اگر صحت داشته باشد، چنین متهور جسوری در عالم نیست.

دبیر اعظم - بر عکس شما که به ملاقات من اظهار مسرت مینمایید، اگر نه اطاعت مافوق خود را واجب و لازم میدانستم، من هرگز به ملاقات شما قدمی برنمیذاشتم، حالا هم در ضمن اطاعت امر، فوق العاده متأسفم که به منزل کسی ورود مینمایم که مظهر خیانت به وطن و آلت تخریب ایران و ایران پرستی است. صحیح است که یکی دو مرتبه از تهران کتباً واسطه تبلیغ مراحم بودم و برای حفظ ریاست خانوادگی شما، رستگاری و بقای شما را در اطاعت و صداقت و خدمتگزاری تشخیص دادم و تذکر دادم اما گمان داشتم که با یک نفر ایرانی وطن خواه در جواب و سؤال، نه با یک نفر مزدور اجنبی. شما حق دارید که از ورود حضرت اشرف به احوال اظهار تعجب نمایید. اما خیلی دیر ملتفت شده‌اید، که شجاعت سرپرست امروزه ایران در عالم نظیر ندارد. اگر شما عنصر باهوشی بودید، خیلی زودتر از این، در سواحل بحر خزر (دریای مازندران) و وسط قلعه چهریق و قلب لرستان و مغان باید این تهور را تشخیص داده باشید.

اما اینکه اظهار نگرانی میکنید که اگر دوستان یا دشمنان شما در ورود به احوال ما را هدف گلوله قرار میدادند، چه میکردیم، لازم شد و واضحت خاطر شما را سابقه بدهم که اطلاق لفظ عام «ما» در موضوع ورود به احوال معنی ندارد. این فقط حضرت اشرف و پیشخدمت شخصی ایشان بوده است که بدو وارد احوال شده‌اند. سایر همراهان و ملتزمین، که عده آنها زیادتر از بیست نفر نیست، تمام به واسطه بدی راه و خرابی اتومبیل عقب مانده و اتفاقاً خود من از اشخاصی هستم که اتومبیل خراب شده خود را در وسط بیابان گذارده، و با اتومبیل یک نفر از هواداران دو ساعت از شب گذشته وارد احوال شده‌ام، و بالاخره آن کسی که بدو به شهر مجهز و مسلح شما ورود نموده است فقط سرپرست کنونی مملکت است و بس.

اینکه میگویند، اگر از طرف دوستان یا دشمنان شما گلوله‌ای به طرف ما انداخته میشد، خلاف ترقب شما واقع میگردد، از این بیان اینطور احساس میکنم که شما از موجودیت و هویت خود اطلاع کامل ندارید، که اینطور اظهار نگرانی مینمایید. تصور میکنم، که اگر شما از معتقدات ما اطلاع و وقوف کامل داشتید تصدیق میکردید که این نگرانی شما درباره ما اصلاً مفهوم خارجی ندارد. زیرا ما اساساً به موجودیت شما معتقداتی نداریم که ورود به احوال و غیره موجبات توهمی را در ما ایجاد نماید. دلیل اقوای آن هم همین ورود حضرت اشرف است به احوال با یک نفر پیشخدمت. حقیقتاً شما تصور میکنید، که اگر سرپرست مملکت مختصر معتقداتی به هویت شما داشت، آیا ممکن بود که بکه و تنها وارد شود در یک شهری که به قول شما تمام مجهز و مسلح هستند؟ من هم میبینم که احوال مجهز و مسلح است و میبینم که شما در وسط گلوله و تفنگ جا گرفته‌اید. وسط همینها، که روبه‌رو و بالای سر من ایستاده و با چشم خیره دارند مرا تماشا میکنند. اما اقرار کنید که در این دستهای مرتعش، لیاقت آن دیده نمیشود که بتوانند یا از راه دوستی و یا از طریق دشمنی با شما، ما را هدف قرار دهند، والا اگر غیر از این بود ما هم مثل زمامداران سابق مملکت به تفرج باغهای تهران پرداخته و این طور بیباکانه وارد دریا و خشکی نمیشدیم. به اضافه، چنانچه مایل باشید ممکن است من الساعه یک حقیقتی را به شما ثابت نمایم و بر شما مدلل نمایم که هیچ‌یک از این سواره و پیاده که فعلاً اطراف شما ایستاده‌اند، دوست شما و مطیع فرمان شما نیستند. اینها از پول شما ارتزاق میکنند، اما در موقع خود از هر حکمی که به آنها درباره شما بشود روگردان نخواهند بود. آیا الساعه میل امتحان این عقیده را دارید؟

خزعل - خیر، من خوب اوضاع را مطالعه کرده و سنجیده‌ام و تردیدی ندارم که حضرت اشرف، سلطان مملکت است. دیگر شکی برای باقی نمانده که با چنین تهور و جسارت، به هر مقام و منزلتی میتوان رسید. پس دوستانه از شما تقاضایی دارم و جداً انجام آن را خواستارم.

برای سلطان مملکت، همیشه باید معتقد به ولیعهدی بود که با اخلاقیات مملکت آشنایی و ارتباط تام داشته باشد. سردار اجل، پسر بزرگ من، دختری دارد فوق العاده خوشگل. شما واسطه شوید تا حضرت اشرف او را عقد کنند و قول بدهند که پسر آنها ولیعهد ایران باشد. اگر این وصلت صورت گرفت، ما هم البته جان و مال خود را در راه تثبیت این مقام بذل خواهیم کرد و وسائل آن را فراهم مینماییم.

دبیر اعظم - این طرز پیشنهادها برای سلاطین قاجار خوب است، و شایسته مردی است که تربیت آنها هم در دودمان آل قاجار شده باشد، نه برای عنصری که تمام اوقات خود را در صحنه جنگ گذرانیده است. به علاوه حامل این پیشنهاد هم باید کسی باشد که متخلق باشد با اخلاق دربار پوسیده قجر.

شما باید به‌طور قطع و یقین بدانید که سلطان مملکت و ولیعهد مملکت، سرپرست ایران و همه چیز این سرزمین، همین شمشیری است که بالای فرق شما نگاه داشته شده!

بهتر آنست که این پیشنهادات سخیف بیمغز خودتان خاتمه بدهید و اگر مطلبی دارید که قابل نقل و عرض باشد، بیان کنید که تا من هم بتوانم مفتخرانه حامل آن بشوم.

اما چون میبینم که فعلاً در مقام مشورت با من هستید و صلاح خود را از من میجوید، محض اینکه به وجدان خودم در مشورت خیانت نکرده باشم، به شما نصیحت میکنم که قبل از ورود به هر مذاکره و دخول در هر مرحله، لازم است فوراً تلگرافی به مجلس شورای ملی مخابره کنید و انقیاد و اطاعت خود را نسبت به ما اظهار

و از کردار نامعقولانه خود ابراز ندامت نمایید، تا پس از آن من بتوانم اگر مطلبی داشته باشید، با پیشانی بلند به پیشگاه سرپرست مملکت معروض دارم.

خزعل - مثلاً بگویید چه بنویسم؟ آنچه باید تلگراف کنم شما عملاً حقیقت آنرا واضح کرده‌اید. دبیر اعظم - خیلی صریح و ساده. دو کلمه، تلگراف کنید: «نفهمیدم! - خزعل.» همین قدر کافیست. خزعل - تصور نمیکنید که خیلی درشت با من حرف میزنید؟

دبیر اعظم - شنیده‌اید که در روی تپه ترکمانچای، نماینده ایران به‌مأمور روسیه چه‌گفت و او چه جواب داد؟ خزعل - لاوالله.

دبیر اعظم - نماینده ایران گفت «این ماده، که امضای آن را به‌من تحمیل می‌کنید به‌کلی بی‌انصافانه و زور صرف است.» مأمور روسیه جواب داد «اگر نمی‌خواستیم زور بگوییم در این نقطه چه کار داشتیم؟»

این راه دور و این مصارف گزاف و این خطرهای بزرگ را تحمل کرده‌ایم، که امروز يك حقیقت ثابتی را به‌شما بگوییم و در برابر چشم شما که در صحرای خوزستان پیچیده شده‌اید، و از هیچ جای عالم اطلاع ندارید حقایق امور را عریان تجلی بدهیم و به‌شما بفهمانیم که خیال، غیر از حقیقت واقع است.

حقیقتاً جناب شیخ! آیا برای شخصی مثل شما که دعوی سرحداری و ریاست قبیله می‌کنید و به‌تمام معنی خود را «شیخ» می‌خوانید، قبیح نیست که ملعبه و مسخره چند نفر معلوم‌الحال از قبیل شکرالله‌خان قوام‌الدوله و سیدحسن مدرس و غیره بشوید که افکار آنها آشکار، و تنگی منظر عقلی آنها پدیدار است؟

آیا اندیشه نکردید که با تقدیم چند هزار تومان به‌شاه و ریختن مقداری لیره در دست مردمانی بی‌ثبات و بی‌مسئله نمیتوان اساس مملکتی را تغییر داد، و شمشیر توانایی را که در بالای آن نگاهداشته شده است فرود آورد و در هم شکست؟

هنوز خیال می‌کردید با رئیس‌الوزراهای سابق که در چهاردیوار تهران منجمده شده‌اند طرف هستید؟ من مسیوقم که شکرالله‌خان صدری قوام‌الدوله، چندی در خوزستان حکومت داشت و میدانم که شما با او خصوصیت تام و تمام دارید، و همه مردم می‌گویند که مفسد شرم‌آگین سیدمدرس و اقلیت مجلس و دربار ننگ‌آلود شاه، از طریق شکرالله‌خان صدری و سیدحسین‌خان زعیم، به‌شما تلقین میشود و پول شما هم از طریق آنها به‌مصرف خائنین مملکت ایثار می‌گردد. آیا همان طوری که مردم تهران، شکرالله‌خان را از بدو صباوت به‌معروفیت تام می‌شناسد، شما هم او را می‌شناسید یا خیر؟ اگر می‌شناسید چگونه يك عنصری محرم اسرار شما میشود که از وضعیت سوابق او اطلاع و سابقه ندارید؟ و اگر می‌شناسید، باز چگونه تکیه خود را به‌يك موجودی داده‌اید که سالهاست هیچ عرق خجالتی پیشانی او را تر نکرده است؟ در اینصورت، به‌عقیده من همان اسناد و نوشته‌هایی را که از طرف اغواکنندگان و مفسده‌جویان به‌شما رسیده است، عیناً در دست گرفته و به‌حضور بروید و آن اسناد را شفیع اعمال خود قرار بدهید تا همه بدانند شما يك عنصر ساده لوح، اما بی‌گناهی بوده‌اید، و سوءاعمال و نیات دیگران است که از گریبان شما سر به‌ر آورده است.

خزعل - (در این موقع روی را در کف دستهای خود پنهان کرده و گفته بود) به‌قدرکفایت ریشه مرا کنده، و قلب مرا مجروح، و روی مرا سیاه کرده‌اند. شما دیگر نمک بر جراحت نیاشدید. اما من باور نمی‌کردم که شما این قدر تندخو باشید. بنظرم با عفو و اغماضی که در وجود مقدس حضرت اشرف سراغ دارم، اگر بدو خدمت خودشان میرسیدم، تا این پایه بیمهری، درباره من روا نمیداشتند. در هر حال از شما بیش از يك خواهش ندارم و آن استدعای تعیین وقت شرفیابی است.

دبیر اعظم - «در حالتی که برخاسته و بیرون می‌آمد» استدعا خواهم کرد.

این بود عین مذاکرات آنها. اما تلگراف خزعل به‌مجلس، که دو روز بعد صورت آن از تهران به من مخابره شد، از این قرار است:

از اهواز

تهران

ساحت مقدس مجلس شورای ملی شیدالله ارکانه

«با یأس کاملی که حاصل شده بود، و امیدواری که فعلاً به‌مراحم بندگان حضرت اشرف اعظم آقای رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا دامت عظمته حاصل گشته، مخصوصاً عفو و اغماضی که از پیشامدهای گذشته فرمودند، حقیقتاً لازمه بزرگواری و سرپرستی را فرمودند. و بنده قلباً از وقعاتی که به‌واسطه فساد مفسده‌جویان پیشامد کرده بود، اظهار ندامت و تأسف مینمایم، و بر عهده تمام خدمتگزاران واقعی و ایرانیهای وطن پرست است که قدر وجود حضرت معظمله را دانسته و سرپرستی ایشان را در تمام مملکت به‌جان و دل خریدار باشند. بنده که اباً عن جدّ، خدمتگزار به‌دولت متبوعه بوده و تمام مفاخرت خود را در ایران پرستی و خدمت به‌دولت میدانم، از مراحم معز یالیه فوق‌العاده شکرگزار، و خداوند جزا بدهد مفسدین را که وسایل فتنه و

فساد را در مملکت فراهم و اسباب بدنامی اشخاص خدمتگزار میشوند. مخصوصاً به عرض نمایندگان محترم میرسانم که مرحمت و توجه حضرت اشرف اسباب افتخار بنده را فراهم کرده، و امیدوارم تا زنده‌ام در خدمتگزاری به شخص شخص ایشان غفلت نورزم و استظهار دارم که مملکت هم به وجود مقدس حضرت معظم‌الیه منتعم شوند.»

خزعل

مواجهه با خزعل

بالاخره به خزعل وقت دادم، که فردا ساعت ده بیاید. موقعی که در ایوان جنوبی عمارت قدم می‌زدم، وارد شد. فوراً به پای من افتاد و بوسیدن گرفت. او را بلند کردم و استمالت نمودم.

سن این شخص در حدود شصت و پنج، قیافه‌اش تاریک و چهره‌اش پژمرده و لب‌هایش بارگرفته و چشمانش مایل به زردی بود. آثار یک نفس پرورده عیاش و تنبلی را در لوح چهره خود منعکس داشت. اما در نطق و مذاکره و چابک‌نویسی خیلی ظریف و زبردست و ماهر بود. شعله‌الکل و ضعفی که از افراط در بعضی اعمال ظهور میکند، در چینه‌های صورتش خطوط ترحم‌انگیزی رسم کرده بود.

اگر مال و مکننت فارونی و قدرت مستمر فرمانروایی، این ثمر را می‌بخشد، وای بر مال، و آه از تنعم و تعیش! نمیدانم اشخاصی که نصف ساعات روز را به ورزش و اعمال سپاه‌گیری و حرکت صرف نمیکنند و خون را با سرعتی مافوق سرعت الکل در عروق و شرایین خود حرکت نمی‌بخشند، چرا زنده‌اند و برای چه زنده‌اند؟ دو ساعت ورزش و سواری و مشق‌های مختلف بدنی برای این شیخ از جمع یک میلیون دیگر مفیدتر است. انسان قدر خود را اگر بداند، به‌تنش بیشتر اهمیت میدهد تا به هر چیزی دیگر که بعد از فنای تن، با افسردگی بدن، باری میشود بر دوش روح!

خلاصه از دیدن این روی و این چشمی که در میان عمامه مصنوعی سبز، درخششی شبیه به نور دیده‌افعی افسرده از سرما، بیرون می‌فرستاد، کاملاً فهمیدم که چرا ما اسیر یک کشتی جنگی نشدیم؟ چرا در صحرای لنگر به‌خاک نیفتادیم، و چرا در اهواز هدف گلوله واقع نگشتیم؟

سابقاً از عکس او هم این عقاید را استنباط کرده بودم. حال، خودش تأیید کرد و تصدیق نمود که عکس او عین خودش بوده است نه عکس خودش.

مذاکرات او، اگر چه مکرر بود و برهانش ضعیف، اما روی این اساس جریان داشت که من مردی پیر و مریضم و قدرت جسارت نداشتم. مرا بر این گماشتند و محرک شدند. اکنون پوزش میطلبم و عفو می‌خواهم. من بعد، نوکر صدیق دولت، و اقرار کرد که از حقایق اوضاع کور و کر، و جاهلانه آلت دست مفسدین بوده است. اکنون تأسف دارد که چرا تشخیص نیک از بد نداده و احمقانه به‌دام وسوس و دسایس افتاده، اعتراف کرد که اوضاع دربار ایران را غیر از این میدانست که اکنون به‌رأی‌العین میبیند.

نظر به‌تلگراف‌هایی که از تهران رسیده بود، و نمی‌خواستم جواب آنها را معطل گذارم، بیش از این مجالی برای اصغای او نداشتم و گفتم:

«برو مطمئن باش که نه طمع به‌مال و نه قصدی به‌جان و آبروی تو دارم. به‌هیچ‌وجه درصدد افنای تو نیستم. به‌یک شرط که من بعد خود را ایرانی بدانی و چشم‌ت به‌طرف تهران باشد نه جای دیگر. زیرا که هر کس به‌خارج تکیه کند، ایرانی نیست و کسی که از نعمت ایران برخوردار است، نمیتواند در باطن دشمن ایران باشد و زنده بماند. پس اگر بعدها رویه سابق را ادامه بدهی، تنها مجازات تو اعدام است. برو.»

بعد از خروج از ایوان، خود را ملزم دیده بود که از رئیس کابینه هم باز دیدی نماید. دبیر اعظم امتحاناً از او پرسیده بود: «لباس رئیس‌الوزرا چه برشی داشت و رنگ و دوخت آن چگونه بود؟ آیا قبای بلند در تن داشت یا لباس کوتاه؟»

شیخ از جواب عاجز مانده بود. معلوم شد، طوری خود را باخته که ملتفت این نکات نگشته است.

از این سؤال توجه به‌یک وقعه تاریخی کردم و آن چنین است:

چون محمدشاه هندی، پس از مغلوبیت، به‌چادر نادرشاه آمد، و بازگشت، مردم از او پرسیدند «رنگ لباس فاتح ایرانی چه بود؟» شاه هند از جواب عاجز ماند. اکنون دیدم تاریخ، سربه‌سر تکرار است و جز یک سلسله وقایعی محدود، بیش نیست که جریان روزگار آن را در صور مختلفه تجدید مینماید.

روز بعد، شیخ تقاضا کرد اجازه بدهم مرتضی‌قلیخان بختیاری را، که او هم از اعضای کمیته قیام بود، نزد من بیاورد. به‌رئیس کابینه، که واسطه این تقاضا قرار داده بودند، گفتم مرتضی‌قلیخان را خودش بپذیرد، دیگر حاجب به‌ملاقات من نیست.

عجزوالحاح خزعل و استدعای دبیر اعظم عاقبت مرا راضی به‌آمدن او کرد.

مرتضی‌قلی‌خان مردی است قوی هیکل و زرد چهره. تمام علائم بیفکری، عدم فعالیت و فقدان انرژی در ناصیه او خوانده میشود. بدون مقدمه تبری جست که داخل کمیته نبوده و خیانتی نکرده و در این پیشامدها کار مضری از او سر نزده است. استدعا کرد مورد سخط و مجازات واقع نشود.

من پس از مختصر توجهی به جبهه و چهره او، مفهوم قولش را تصدیق کردم و گفتم بر من ثابت است که ترا بیجهت داخل کرده‌اند. برو آسوده باش.

مشارالیه مدتی از مفاسد اخلاق و دزدی و بی سروپایی یوسف‌خان امیر مجاهد بیان کرد و گناه را به‌گردن او بار نمود.

بعد از رخصت انصراف، به‌خزعل گفتم:

«من بعد اگر مطلبی دارید به‌حکومت‌نظامی خوزستان مراجعه کنید.»

شیخ گفت:

«چون کسالت‌م شدت کرده و ضعف پیری نیز مزید بر علت شده استدعا دارم اجازه فرمایید در اهواز بمانم و یکی از پسرانم، در نقاطی که سرکشی خواهید کرد، در خدمت باشد.»

پذیرفتم. از آن به‌بعد شب و روز در کشتی بود و پسرش با همراهان موافقت میکرد.

وصول تلگراف خزل در مجلس، برای مزدوران او، اثر بمب کرده بود. مثل عمارتی که ستونش را بکشند پریشان و منقلب شده بودند. نمایندگان آگاه وطن‌پرست با پیشانی بلند از دفاعهای خود و حمایت دولت و گذراندن بودجه وزارت جنگ مباحثات نموده، و تا اندازه‌ای معنی و نتیجه کار و صمیمیت نسبت به‌وطن را آموخته بودند.

نمایندگان خارجه

اعضای دوایر و روسای قبایل و شیوخ و تجار و کسبه و علما و نمایندگان خارجه و غیره به‌دیدن آمدن قونسول انگلیس هم وقت ملاقات خواست. پذیرفتم. آمد و در ضمن تذکر داد که سرپرسی لرن وزیرمختار نیز با طیاره به‌اهواز رسیده‌اند، و به‌دیدن خواهند آمد.

بعد از رفتن او، قونسول روس نیز از من ملاقات کرد و ابراز نهایت مسرت نمود. روس‌ها طبعاً و قلباً خوشوقت بودند. جراید و بیسیم آنها مرتباً اوضاع این صفحه را تحت دقت و مطالعه قرار داده و با اضطراب، یا شوق، از خبر پیشرفت سیاست انگلیس یا تقدّم عملیات قشون ایران استقبال میکردند. خیال مینمودند که این شکست سیاست انگلیس، به‌نفع پلینیکی آنها تمام خواهد شد و دولت ایران هر قدر با انگلیس مخالفت میکند قهرآ به‌آنها نزدیک میگردد. در حالتی که این عقیده بیاساس و سطحی است. در نظر من خارجی، خارجی است و همسایه، همسایه. تا مشفق‌اند و بیطرف و خیرخواه، دست دوستی ما به‌جانب آنها دراز است، و به‌محض اینکه در خانه ما سنگ بیندازند و آتش بریزند، تیر تنفر ما به‌سوی آنها گشاده خواهد بود.

چقدر اسباب تأسف است که در میان سیاسیون مجرب این دو دولت همسایه، هنوز کسی پیدا نشده است که ایران را از نقطه نظر خود ایران ببیند، نه از لحاظ دولت دیگر. مثلاً پیشرفت ایران را به‌نفع خود مملکت داریوش بشناسد و از این پیش آمدن دولت همسایه، از این حیث متغیر شود که در امور يك ملت نجیب مترقی دخالت مینماید، نه از آن جهت که پیش آمدن آن دولت، موجب عقب‌نشینی خودش خواهد بود!

چه ضرر میبرد فلان دولت، اگر ایران قوی و آباد باشد و ایرانی به‌آسودگی در روی افتخارات تاریخی خود زندگی کند؟

من وقتی که به‌قلب خود رجوع میکنم، هیچ حبّ و بغضی نسبت به‌این دو همسایه دیرین ایران احساس نمیکنم. با چشم صمیمیت به‌طرفین مینگریم. طبیعتاً دولت من هم نسبت به‌آنها صمیمی خواهد بود. امید است با رویه‌ای که تاکنون تعقیب شده کم کم نمایندگان خارجه را معتاد سازم که مسائل ایران را از نظر خود ایران ببینند، و جز به‌چشمی که به‌ممل اروپا نگاه میکنند، بر يك ملت قدیم آسیایی ننگرند. تا حال گمانم میکنم این نقشه خیلی پیشرفت کرده است و من بعد هم به‌کمال خواهد پیوست.

سر پرسسی لرن

چون لازم بود از نمایندگان خارجه بازدید بشود، مراسم را انجام دادم. از جمله در منزل قونسول انگلیس، سرپرسی لرن هم ملاقات شد. انتظار داشتم که وزیر مختار با شدت و سختی مذاکره کند و چهره ناراضی نشان بدهد، یا لااقل از سرگذشت جریانهای خوزستان مبسوطاً مذاکره نماید. اما مشارالیه بدون اینکه اظهاری

کرده، یا اشاره به گزارش این ایام بنماید، خانم خود را بهمن معرفی نمود، و از ورود من به این صفحه ابراز مسرت کرد. پس از صرف چای و شیرینی و کشیدن سیگار موقعی که دید خیال حرکت دارم پرسید:

«در مورد خزل چه نظر و خیالی دارید؟»

سپس با بیان ساده و ملایمی گفت:

«خزل خیط کرده و تمام راه را به اشتباه رفته، و اگر چه قابل هرگونه سیاست و مجازات است، اما آیا ممکن است که از تقصیرش صرف نظر کرده او را ببخشید؟»

جواب دادم:

«همان موقع که در دیلم تلگراف تسلیم او رسید، و چنانکه امر داده بودم، عملاً به انقیاد و اطاعت خود رفتار کرد، او را عفو نمودم و در قول خود ثابتم. من راضی به ریختن خون احدی نیستم ولو صاحب خون، شخصی مثل خزل باشد. میخواستم ثابت کنم که رعیت ایران است و باید مطیع باشد. همین قدر که فهمید و دانست که این عقیده، اسباب سعادت اوست، دیگر نظری ندارم. برای من دلپذیرتر است که او را از پای دار خلاص کنم، تا امر به ابالاکشیدن بدهم.»

بعد از این گفت وگو بیرون آمدم.

اقبال و اراده

امروز صبح در ایوان جلو اطاق قدم میزد. همراهان ایستاده بودند. صحبت از ختم غائله و فتح کامل و انجام کار به میان آمد. عموماً اصرار داشتند که این کامیابی را فرع بخت و اقبال من قرار بدهند. تنها رئیس کابینه منکر عقاید آنها بود و خودداری نکرد از اینکه عقاید خود را صریحاً بگوید. پس از آنکه در حقیقت شانس و اقبال مذاکراتی کرد، با دلایل پسندیده موضوع آنها را تقریباً منتفی جلوه داده و تنها اراده و جسارت مرا در انجام امور علت غائی فتح خوزستان شمرد. این عقیده را از خود من شنیده بود که بدون داشتن يك اراده قوی و تزلزل ناپذیر، انتظار کامیابی از شانس و اقبال نباید داشت.

مثلاً در روز ورود به اهواز که قونسول روس با آن اضطراب آمد و ما را به خطر تهدید کرد، و امیرلشکر و سایر همراهان بنای ضجه و بیقراری گذاردند، اگر به قوت جسارت و نیروی اراده به شهر وارد نمیشدم، و یکه و تنها در شهری که شش ماه است بر ضد من مسلح گشته داخل نمیگردیدم، آیا این توفیق و فیروزی دست میداد؟ آیا ورود به اهواز فرع اقبال من است یا جسارت من؟

مثلاً روزی که به دریا نشستیم، و خبر غرق قریب الوقوع یا اسارت کشتی را از منابع موثقه و مقامات مطمئنه راپرت دادند، اگر ابراز جسارت نکرده و دل به دریا نمیزدیم و تسلیم مرگ نمیشدم و از عزم خود باز میگشتم، آیا خوزستان به دست میآمد و نفوذ ایران مجدداً در سواحل کارون و خلیج فارس استقرار مییافت؟

واقعاً امروز که کارها به کام و افق روشن شده است، از جسارت خود راضی و خوشنودم و در این مملکت خموده و افسرده و مسموم چنین موفقیتی را خارق العاده میبندارم.

در هر حال، هر چند قطعاً نمیتوان بخت و اقبال را که اساس آن بر اتفاق و پیشامد است انکار کرد، ولی در این مورد به خصوص تصور میکنم ایران باید خود را فقط مرهون اراده من بداند و بس. اعتقاد به اقبال و طالع از ضعف دربارها در این موارد رسوخ یافته است. این کلمات نقلی است که متملقین و خوشامدگویان در مجلس شاه و وزیر میپاشند و جز گمراه کردن زیرکان و سست عنصر کردن مستعدان نتیجه ای از آنها گرفته نمیشود. من معتقدم که اساس زندگانی بر عزم و اراده و جسارت و شهامت گذارده شده، منتهی از راه معقول و با پیش بینی دقیق.

در همین محاجه و گفت وگفتگوی بین رئیس کابینه و سایر همراهان، تصمیم گرفتم که متملقین اطرافی خود را به چشم حقارت نگاه کنم، و به وسائل مختلفه اصول تملق و چاپلوسی را که فرع عدم علم و صنعت و لیاقت ذاتی و ضعف نفس است، برکنم. عزم کردم که دربار مملکت را از وجود متملقین، که خطرناکترین و گمراه کننده ترین عناصرند، پاک سازم.

وقتی که در اردوها و در صفوف نظام بودم و در زیر دست مستشارهای خارجی کار میکردم، موقعی که طوفان چاپلوسی در اطراف آنان جوشش و غرش داشت، من مقاومت کردم و به واسطه تهور و جسارت و صفای قلب خود نه تنها متملقین را متوحش ساخته بودم، بلکه خود مستشاران و رؤسای قزاقخانه را مرعوب استقامت فکر خود گردانیده بودم. اکثر مردم پیشرفت کار خود را در خوشامدگویی و مدانه میداند. من عملاً و حقیقتاً منافع خویش را در جسارت و شهامت و صراحت اخلاق و استقامت فکر تشخیص داده ام. یقین دارم بعدها نیز نتیجه این استواری رأی و راستی بیان و اندیشه، نصیب و عاید من خواهد گشت.

جنگ رامهرمز

دو شنبه ۱۶ قوس
شب تلگرافی از سرتیپ محمدحسین میرزا فرمانده اردوی اعزامی اصفهان واصل گردید. معلوم شد در «تنگ کله»، نزدیک «سلطان آباد»، امیر مجاهد را پس از شش ساعت جنگ شکست داده به طرف رامهرمز رانده‌اند، و روز ۱۵ قوس، اردو بهرامهرمز وارد گردیده است.
«سلطان آباد» واقع است در روی خط بهبهان و نزدیک شعبه رود جراحی و از آنجا بهرامهرمز راه دو جهت دارد. بدو، به امتداد مغرب پیش می‌رود و در شش فرسخی نزدیک ملتقای دوشعبه مهم جراحی، «قلعه شیخ»، به طرف شمال متمایل شده پس از چند پیچ و خم بهرامهرمز می‌رسد. این قسمت شمالی راه نیز هشت فرسنگ مسافت دارد.
تلگراف سابق‌الذکر بدین مضمون است:

اهواز

مقام امارت جلیله لشکر جنوب

«در تاریخ ۱۴ قوس در اول «تنگ کله» یک فرسخ و نیمی «سلطان آباد» که تنگ مهمی است برای جنگ تدافعی، پیش قراولهای سوار در ساعت هفت و نیم صبح با دشمن مصادف و مشغول زدو خورد گردیدند. کلیه ارتفاعات و جنگل و دهات در تصرف سوار و پیاده دشمن بود. ستون اول قوای ما که مرکب بود از یک گردان از فوج سلحشور، یک گردان از فوج نادری، دو گروهان مسلسل، یک رسد کوهستانی و یک گروهان مهندس، شروع به تعرض نمودند. ستون دوم که بقیه قوا را تشکیل میداد در احتیاط مانده پس از شش ساعت که دائماً قوای ما تعرض میکرد، و سواره و پیاده دشمن هم استقامت میکرد دشمن مجبور به عقب‌نشینی گردید. کلیه مواقع و قراء اطراف و جنگل و قریه سلطان آباد که مرکز قوای دشمن بود به تصرف قوای ما درآمد. دشمن با حال بینظمی و با تلفات، هزیمت اختیار نمود. توپخانه و مسلسل دشمن در مقابل توپخانه و مسلسل‌های ما فقط چند تیراندازی کرد و مجبور به خاموش شدن گردیدند. شب را در سلطان آباد توقف نموده، یوم ۱۵ قوس وارد رامهرمز شدیم. دشمن در بین راه ابداً توقف ننمود، و از رامهرمز عبور کرد و به قرائ اطراف پراکنده شد. صاحبمنصبان و نظامیان رشید اردو از هیچگونه فداکاری مضایقه ننموده، با کمال تهور دشمن را منکوب و متواری نمودند. قوای دشمن بالغ بر هشتصد الی نهصد نفر بود. امیر مجاهد شخصاً سرکردگی آنها را دارا بود و خوانین بختیاری هم که اسامی آنها ذیل تلگراف نمره ۸۷ عرض شده جزو قوای مشارالیه بودند.»

رامهرمز مورخه ۱۵ قوس

فرمانده قوای اعزامی اصفهان - سرتیپ محمدحسین میرزا

نمر ۸۹

اشرار پراکنده شده، در دهات اطراف رامهرمز بنای قتل و غارت و اجرای نیات و عادات خود گذاشته بودند. چند تلگراف از کلانتران و کدخدایان آن نواحی رسید که تظلم و دادخواهی کرده بودند. جواب دادم خود را به پناه اردو بکشند و اشرار را بیرون بکنند.

به فرمانده قوای رامهرمز هم امر نمودم در جانبداری اهالی و رعایت حال کلانتران کمال سعی را نموده، نگذارند به هیچ کس آسیبی برسد و بقایای متمدین را کاملاً قلع و قمع نمایند.
خزل و مرتضی‌قلیخان شدیداً متوحش شدند که میباید آتش دیوانگی امیر مجاهد دامن آنها را بگیرد و من در صدد تنبیه آنها برآیم، و این اوضاع اخیر را از چشم آنها ببینم. رئیس کابینه را برای رفع سوءظن نزد من فرستادند و شفیع قرار دادند. به آنها اطمینان بخشیدم که تا مستقیماً برخلاف تسلیم و انقیادی که اظهار کرده‌اند رفتاری از آنها سر نزنند، در امان خواهند بود. به علاوه امیر مجاهد شخصی است دیوانه و بیمغز، البته اعمال او را نباید از همراهان سابقش مؤاخذه نمود. راپرتی که بعد رسید مشروحاً قضیه مصادمه اردوی رامهرمز را شرح داد. معلوم کرد طرفین، مصاف توپ و توپخانه داده و تجهیزات آنها از بهترین اسلحه سیستم جدید بوده است.

قوای انتظامی، استقامت رشیدانه به خرج داد. با وجود مشقت این راه خطیر که حفاً باید همه را خسته و ناتوان ساخته باشد، در حالت و روحیه آنها تزلزل و فتوری راه نیافته، طوری در مقابل دشمن استقامت ورزیده و غیورانه مبادرت به حملات نمودند، که بختیارها مجال درنگ در خود ندیده، هر دسته از یک طرف متواری و راه عبور قوای انتظامی را از هر طرف باز گذاردند.

امیر مجاهد یکی از خوانین بختیاری است، و همین شخص است که پارسال غفله در گردنه معروف به «شلیل» (خاک بختیاری)، به قوای نظامی اعزامی به خوزستان هجوم کرده، قریب به هشتاد نفر از آنها را با کمال بی‌غیرتی و عدم رشادت کشت.

این شخص در بین خوانین بختیاری از متمولین درجه اول و شخصی است فطرتاً دزد و لالایی و مراتب جنون او نیز ضرب‌المثل بختیاریهاست. با وجود تمول زیاد، گدامنش و پست‌فطرت است، و در عضویت کمیته قیام نیز تمام مهارت و زبردستی خود را به‌کار برده تا سوار و پیاده خود را از پول خزع‌ل تجهیز و آماده نماید. می‌شوم در گرفتن پول از خزع‌ل گاهی طوری رویه افراط را پیموده است که باعث رنجش خاطر رفیق خود شده، اگر پس از ورود من به این صفحه ملجاء و مضطر نمیشدند، ممکن بود که گزارشات بین آنها به‌مرحل باریکتری امتداد یابد. این شخص دارای علاقه و املاک وسیع و نقدینه گزاف و تمول فراوان است. لیکن عادتاً و فطرتاً طوری است که هنوز توقف در سر یک گدوک و گردنه و سرقت یکبار جو و یونجه را ترجیح میدهد بر عایداتی که شرافتمندانه از مستغلات خود دریافت نماید.

معروف است که اگر در داخله بختیاری و در تمام این ایل بزرگ الاغ و یا گوسفندی مفقود شود، صاحب مال بدون مزاحمت به اشخاص، یکسره به منزل همین خان رفته، گمگشته خود را از او استفسار مینماید، او هم اتفاقاً از زیر چشمهای سفید و موهای سرخ خود هنوز جواب منفی به کسی نداده است. فوق‌العاده مضحک است که چنین شخصی وسیله انعقاد کمیته قیام سعادت گشته، و از پرتو این اخلاق و این آزمایش میخوانند جامعه را به ترقی و تعالی و به سعادت ابدی سوق دهند. با وجود این احوال، من درجه حماقت و بلاهت و کج سلیقگی خزع‌ل را از این دزد معروف بالاتر میدانم، که حاضر شده است پول و نقدینه خود را با دست کسی به‌مصرف برساند که اساساً هنر او در جامعه ایران فقط و فقط بی‌بنائی و رهنی است.

امیر مجاهد، در نتیجه همین یک جنگ، متواری شد. همراهانش در کوهها و دهات فراری و در میان اهالی ذوب شدند. خود او از دهی بدهی گریزان گشت. گفتند قصدش ورود به خاک بین‌النهرین است.

حرکت به‌شوشتر

چون در اهواز کاری باقی نبود، لازم دانستم که شهرهای مهم خوزستان را نیز ببینم و اهالی را حساً آگاه سازم که مرکزی جاذب و قشونی منتقم و عدلی شامل و سرپرستی مراقب دارند. فریب اشرار نخورند و به‌دسایس آنان طوفان خرابی را به‌مولد و منشاء خود جلب نکنند. همیشه به‌قوای دولت مستظهر باشند و بدانند که جزء لاینجزای ایران هستند.

بدواً مایل شدم که به‌شوشتر بروم، نه از این حیث، که فقط مهمترین شهرهای خوزستان شمالی است و آثار قدیمه حیرت‌افزا و لذت‌بخش دارد، بلکه از آن روی که عده‌ای از نظامیان رشید و وفادار در این شهر مدتی محصور بوده‌اند، و با سختیهای محاصره مقاومت نموده و شرافت قشون ایران را حفظ کرده‌اند. می‌خواستم به‌این عده قلیل که از ساخلوی سابق خوزستان باقی مانده و از وعده و وعید خزع‌ل فریب نخورده و در قلعه «سلاسل» خود را محفوظ داشته و با تمام قوای خزع‌ل ایستادگی کرده بودند، سرکشی نموده، آنها را تبریک بگویم و پاداش دهم.

از اهواز به‌شوشتر دو راه است. یکی از آب و یکی از خشکی. از طریق اول که در کشتی بخار یا شراعی برخلاف مجرای رودخانه باید طی شود قریب ۲۷ فرسنگ مسافت است، و راه دوم که از خشکی و در کنار رودخانه سیر میکند و از پیچ و خمهای بسیار رود کارون احتراز می‌جوید قریب ۲۰ فرسنگ است و از هر حیث ترجیح دارد.

این راه تا «ویس» که قریب چهار فرسخ بالاتر از اهواز است، در امتداد لوله‌های نفت سیر میکند. رود کارون نیز، که هم در «ویس» و هم در اهواز با حواشی این راه مصادف است، در فاصله میان دو نقطه مزبور چند بار حلقه‌های اژدها‌آسای خود را تا نزدیکی جاده میرساند.

این لوله‌های قطور را که از کوهستان مسجدسلیمان تا آبادان در کنار خلیج فارس کشیده شده است، یکی از شاهکارهای تمدن باید محسوب داشت. در واقع این لوله‌ها که به‌امتداد شط کارون سیر میکند و همیشه نفت در آن جاری است، یک رودخانه کوچک و مفیدی است که با کارون رقابت و مسابقه دارد. در «ویس» خط فرعی لوله منشعب میشود و در مسافت کمی به‌چشمه‌ای میرسد که گویا امروز متروک است. لوله اصلی از «ویس» تا بند «قیر» در کنار جاده و به امتداد کارون که در این فاصله پیچ و خمش خیلی کم است تقریباً به‌خط مستقیم سیر مینماید. در نزدیکی بند «قیر» متدرجاً متمایل به‌مشرق شده و به‌میدان «نفتون» واصل میگردد. نظامیان محصور

بعد از عبور از شهر یکسر به قلعه «سلاسل» رفتیم، که نظامیان در آنجا بودند. دکتر سلطان سیداحمدخان پیش آمد و قضیه محاصره خود و این سیصد نفر را با بیانی مؤثر شرح داد، و راپرت ذیل را که خلاصه وقایع است به رئیس کابینه سپرد. عین آن را که جنبه تاریخی دارد در اینجا درج میکنیم:

راپرت

«در تاریخ ۲۳ سنبله سنة ماضیه در تحت ریاست سرهنگ باقرخان مویان عده ای قریب به سیصد نفر، حسب الامر حرکت نموده و در تاریخ ۱۸ میزان وارد شوشتر، حاکم نشین و مرکز خوزستان شدیم. سرهنگ باقرخان و سایر صاحبمنصبان و افراد کاملاً شروع به انجام وظایف مرجوعه نموده و همه نوع احترامات و شوؤنات نظامی و سیاست دولت را در آن نقطه حفظ نموده، پس از هشت ماه سرهنگ سابق قشونی رضاقلی خان، با درجه یاورى از قسمت غرب به ریاست امنیه خوزستان منصوب و وارد گردید. از همان بدو ورود بر عکس رویه سرهنگ باقرخان، با کلیه طرفداران شیخ خزعل در دزفول به اسم «سیاست امروزه دولت»، بنای دوستی و رفت و آمد را گذارده، و پس از جزئی توقف به توسط قطب السادات دزفولی نماینده خزعل در دزفول، به شیخ معرفی شد، و از آن به بعد با خزعل هم بنای دوستی و رفت و آمد را گذاشت. خزعل هم نظر به عملیات سرهنگ باقرخان که کلیتاً برخلاف آمال مشارالیه بود (مثلاً خلع سلاح آدمهای او و تبعیدشان از شوشتر)، شکایت از سرهنگ باقرخان، به رضاقلیخان نمود و از او تقاضای دفع ضديت و همراهی سرهنگ باقرخان با خود را کرد. سرهنگ رضاقلیخان در بدو ورود کاملاً با سرهنگ باقرخان طرح دوستی انداخته و با هم مکاتبات دوستانه داشتند. پس از آنکه رضاقلیخان، پیغام خزعل و مقاصد دوستی خود را به سرهنگ باقرخان میگوید، مشارالیه جواباً اشعار میدارد که من در حدود وظایف اداری و شرافت مقام و شغل با خزعل ضديتی ندارم، و چون دیده و میبینم که مشارالیه برخلاف مقاصد دولت رفتار مینماید، تا بتوانم جلوگیری نموده و راپرت میدهم. از آن به بعد میان سرهنگهای مذکور نقاری دست داده، و سرهنگ رضاقلیخان از همان تاریخ بنای بدرفتاری با سرهنگ باقرخان گذارده، از جمله تمام قضایای خوزستان را که به ترتیب آیین خدمت نظامی به امیر لشکر غرب راپرت میداد و امیر لشکر غرب هم رجوع به رضاقلیخان میکرد، او کاملاً برخلاف راپرت میداد و ضمناً مراتب امر و عملیات سرهنگ باقرخان را به شیخ خزعل اطلاع میداد. بالاخره در نتیجه تلگرافی که دولت در خصوص ضبط اراضی کارون، توسط اداره مالیه، به خزعل مخابره نمود، رضاقلیخان مجدداً این پیشامد را در نزد خزعل از وجود سرهنگ باقرخان ناشی دانست، و خزعل را وادار نمود که به دولت بگوید که من با عملیات دولت بهیچوجه مخالف نیستم، فقط با شخص سرهنگ باقرخان طرفیت و مخالفت دارم.

در همین موقع ثقة الملك، حکومت خوزستان، به همراهی ارفع الممالك نایب الحکومه که هر دو از طرفداران وثوق الدوله و کاملاً مخالف و بر ضد کابینه حضرت اشرف سردار سپه بودند، به اهواز وارد شدند. ثقة الملك پس از اخذ دوهزار لیره و معاون او هزار لیره، کاملاً بر ضد سرهنگ باقرخان قیام نموده و در حقیقت اساس خیانت و تمرد خزعل در مقابل اوامر دولت و مخالفت رضاقلیخان، نتیجه ورود و تحریک این دو نفر بود. در هر صورت سرهنگ باقرخان عزل، و سرهنگ رضاقلیخان به ریاست قوا منصوب، و روز بیستم برج سنبله به شوشتر وارد و پس از بازدید قشون چنین اظهار داشت:

«نظر به اینکه سرهنگ باقرخان نتوانست حفظ سیاست دولت را در این قسمت بنماید به مرکز احضار و من به ریاست شما منصوب گردیدم.»

بعد بلاواسطه به طرف اهواز حرکت و هنوز مراجعت ننموده، در آنجا با خزعل مشغول بعضی اقدامات شد. عملیات سرهنگ رضاقلیخان رفته رفته کاملاً مشهود گردید که علناً بر ضد سیاست دولت بوده و میباید بدین واسطه عموماً رأی دادیم که برخلاف احکام مشارالیه رفتار نموده و علناً علم مخالفت برافرازیم. این بود که قرار شد در تحت ریاست سلطان حسین آقاخان عظیمی شروع به تصرف کلیه شوشتر نموده، و طرفداران خزعل را نیز که در آنجا ضد دولت تبلیغ مینمودند، دستگیر نماییم. طرفداران خزعل از شوشتر فرار نموده و به اهواز رفته نزد رضاقلیخان شکایت نمودند. مشارالیه هم فوری سلطان حسین آقا را به اهواز احضار نموده که پس از چند روز مراجعت کرد. در مراجعت اظهار داشت که رضاقلیخان مدارکی به من ارائه داد که معلوم است عملیات مشارالیه، بدون اجازه و اطلاع دولت نیست و حکم نمود که شوشتر و مواقع متصرفه را تخلیه نمایم. بعد از چند روز دیگر، یعنی در روز ۸ میزان، مجدداً سلطان حسین آقا را احضار ولی این دفعه مراجعتش نداد.

در تاریخ ۹ میزان عموم صاحبمنصبان را در تلگرافخانه احضار و سؤال نمود، که آیا این اقدامات و تصرف شوشتر بدون اجازه من به چه علت بوده، در صورتیکه مسؤول قضایای اخیر خوزستان من هستم. از طرف عموم صاحبمنصبان توسط دکتر سلطان سیداحمدخان ابراز گردید که مقصود ما فقط حفظ شرافت نظام و حفظ درجه و مقام خود است. مشارالیه اظهار داشت که مسؤول حفظ شوؤنات و اسلحه و جان و مال شما و حتی حفظ مقام سلطنت و مملکت ایران، من هستم. در همین تاریخ طرفداران خزعل از اهواز به شوشتر مراجعت

نموده و عده‌ای تفنگچی، قریب سیصد الی چهارصد نفر، به‌شوشتر وارد، و جمعی از اهالی هم به‌کمک آنها مسلح شده شوشتر و نظامیان را محاصره نموده، یعنی نظامی را از خروج از دروازه شهر ممانعت مینمودند، و علناً اظهار میداشتند که با بایستی اسلحه خود را تسلیم نموده و خزعل را بشناسید، یا آنکه داخل جنگ شوید. اوایل وقوع این قضایا، غالب اهالی شوشتر طرفدار دولت و نظامیان بودند، ولی پس از مدتی که دیدند دولت توجهی ننمود و گویا قوای خوزستان را فراموش کرده بود، مردم هم از طرف دولت مأیوس شدند و دسته دسته بعضی از ترس خزعل و بعضی برای تملق و جمعی هم به‌طمع لیره‌های خزعل بنای بدرفتاری را نسبت به‌نظامیان گذاشتند. چنانچه در فوق اشاره شد، جمعی از اهالی به‌کمک خزعلیان، مسلح شده و مخالف نظامیان بودند. اما با آنکه نظامیان در قلعه «سلاسل» سخت محصور و قادر به‌بیرون آمدن نبودند، غیر از جمله «زنده باد نجات دهنده ملت و پدر قشون و محیی مملکت ایران»، کلمه‌ای از نظامیان شنیده نشده است. خلاصه از آن تاریخ تا ۱۰ قوس که درست سه ماه میشود این عده نظامی فداکار در این قلعه خود را حفظ کرده و شرافت نظامی را از دستبرد خائنان مصون داشته‌اند. تمام اطراف محاصره بود. هیچ‌وقت تلگراف یا مکتوبی نمیرسید. هر کاغذی که مهر سانسور رضاقلیخان را نداشت، اگر چه از خود خزعل بود، باز و تفتیش میشد. اهالی شهر نیز که رفته رفته ما را فراموش شده و بیچاره میدیدند، دست به‌شهرات برآورده بودند. وجه هم به‌یچوجه در میان نظامیان پیدا نمیشد. قریب پنج ماه بود که دیناری نگذاشته بودند به‌ما برسد. معذک افراد نظامیان ثابت قدم مانده و فریب تطمیع و تهدید فرستادگان شیخ را نخوردند. گاهی قاصدی را با هزار زحمت یافته و به «بهبهان» یا میان «چهارلنگ» میفرستادیم که شاید خبر ما را به‌مرکز برسانند و از حال ما اطلاع بدهند. اما اگر آن اخبار هم به‌مرکز مهمه رسیده باشد، ما از جواب و تصمیم مربوط به‌آن اطلاعی نمیتوانستیم حاصل کنیم. واقعاً در این قلعه و به آن وضع محاصره سه ماهه، این افراد معدود در میان آتش و دشمن، ثبات قدمی به‌خرج دادند، که فقط از ایرانیان قدیم و رومیان، معهود و مسموع است. چون بعد از مدتی سلطان حسین آقا مراجعت نکرد، از حال او به‌وسایلی استفسار کردیم، معلوم شد مشارالیه را هم در اهواز توقیف کرده و تحت‌الحفظ به‌محبس فیلیه (در محمره) برده‌اند و رضاقلیخان شب و روز در صدد است که راهی به‌قلعه «سلاسل» یافته و ما را تسلیم خزعل نماید، یا افراد را بتدریج بفریبد و از ما جدا کند. فقط پشت‌گرمی ما به‌این حصار منیع بود که فی‌الحقیقه لایق تعمیر و توجه کامل است. و هر وقت فکر میکردیم که این قلعه را چه مردمان با همت و پهلوانی ساخته‌اند و ما از نسل آنها و حافظ نام آنها هستیم خون در بدن همگی به‌جوش می‌آید. هر روز در مواقع مختلفه برای افراد نطق میکردیم و آنها را به‌صبر و ثبات تشویق و ترغیب مینمودیم. طرفداران خزعل روز به‌روز از جنگ «زیدون» اخبار موحش میدادند و ما را محزون میکردند. تا اینکه در روز ۱۰ قوس عده‌ای از ذرفول وارد شدند، و بعد از آنکه آنها را با اشرار و محاصرین در زد و خورد دیدیم هورا کشیده نام مبارک را بر زبان رانندیم، و از قلعه خارج شده از عقب سر بر آنها تاختیم و شهر را کاملاً تصرف کردیم. سرمنشاءهای فساد را بعضی مقتول و بعضی دستگیر نمودیم. جمعی هم متواری شدند. از جمله کاظم داود و اتباعش که از اشرار معروف بودند، هنوز دستگیر هستند و اهالی از این فتح نظامیان و مغلوبیت اشرار شادمانی و تشکر کردند و بر دولت و اقبال حضرت اشرف دامت عظمته دعاگو شدند.»

هر چند کیفیت این محاصره و مقاومت پهلوانانه را به‌اجمال شنیده بودم، لیکن اصغای آن از زبان شخصی که خود شاهد تمام وقایع بلکه عامل عمده این قضیه بود، هیجان و تأثیری فوق‌العاده در من ایجاد کرد. گویی خودم در تمام این مصائب با آن عده شریک بوده‌ام. پس دکتر را نوازش کردم و از این ابراز وطن‌پرستی و مردانگی تمجید گفتم و به‌طریق ذیل نظامیان را مخاطب ساختم:

سربازان فداکار،

من و ایرانیان، از شما خوشنود هستیم. شما مقدمه الحیش قوای ایران بودید در مرکز اشرار. شما نمونه قدرت ایران بودید در میان دسایس و تجهیزات دشمن. سه ماه تمام بی‌آذوقه، بی مونیسیون و بی مخارج، با اشرار مقاومت کردید. قلعه «سلاسل»، بعد از زمان ساسانیان، چنین سکنه و مستحفظین باشرفتی در خود ندیده بود. هزاروپانصد سال بر او گذشت و در و دیوارش از انعکاس فریادهای وطن‌پرستانه به‌اهتر از نیامد. پانزده قرن از عمر او سپری شد و یک عده سپاه جدی و جنگجوی وطن‌پرست را در آغوش نکشید. دیوارهای این حصار پرافتخار سالها بود که بیرق جنگی ایران را بر فراز خود نمیدید. شما در مقابل، علیرغم تمام قوای خصم، این بیرق را سه ماه تمام بر پای نگاهداشتید. در مدتی که از خیانت تباهاکاران، صفحه خوزستان برای سوختن شما و سوختن ایرانیت کانون فروزانی شده بود، شما در این قلعه، میخی در چشم دشمن بودید. شما فهماندید که هنوز جوانان ایران در عروق خود، خون همراهان شاپور و سپاهیان بهرام و قشون نادرشاه را ذخیره دارند. شما به‌خزعلیان خیانتکار، مبرهن کردید که ایرانی شرافت و استقلال و قدرت مملکت خود را به‌پول و نعمت سهل است، بر جان خود هم ترجیح میدهد. شما مرا بیش از پیش امیدوار کردید که زحمات چند ساله‌ام به‌هدر نرفته و چنانکه مفسدین میگویند، در زمین شوره تخم سنبل نکاشته‌ام.

شما قشون ایران را بهتر از هر لشکر عظیمی معرفی کردید. شما پشت دشمن را به لرزه در آوردید. اگر شجاعت، نخستین صفت سرباز است، ثبات و پایداری دومین صفت او محسوب میشود. اکنون مژده میدهم که برادران شما نیز در جبهه سلطان آباد و رامهرمز بر بقیه اشرا غلبه کردند و امیر مجاهد و همراهانش را به زمین فرو بردند. امروز خوزستان که زندان شما محسوب میشد، تفرجگاه قشون جوان است. مخصوصاً شما را به اهواز احضار میکنم که مرکز خصم خود را بی سپر نظامیان ببینید و به جبران سختیهای صدروزه از لذت فتح برخوردار شوید.

پس از آن به تماشای این قلعه منبع و محبوب که از عهد افتخار ایران حکایت میکند، و جان و شرافت نظامیان پهلوان ما را حفظ کرده است، پرداختم. عصر امر دادم ابلاغیه ذیل را برای آگاهی اهل شوشتر تهیه نمایند و چون چاپ نیست، چند نسخه خطی تدارک کنند.

ابلاغیه

عموم اهالی خوزستان، از وضع و شریف و عشایر، و مخصوصاً ساکنین شوشتر، باید بدانند که مقصود من از عزیمت از تهران به دورترین ایالات این مملکت برای تصفیه امور جاریه این حدود و رفع قضایای وارده بر آن نبوده و نیست، زیرا این موضوع اهمیت آن را نداشت که من به شخصه عزیمت این صفحه کرده، و کافی بود که یکی از صاحبمنصبان را مأمور تصفیه قضایای این خطه نموده و حل معضلات را به سرنیزه نظامیان فداکار حواله نمایم، بلکه یگانه منظور من از تحمل زحمات و متاعب و طی این مسافت بعید، فقط برای آن است که شخصاً به دادخواهی هموطنان خود و آن رعایای بیچاره که هر روز در معرض تجاوزات بيموضوع واقع میگرددند، قیام نموده باشم. در این موقع که لطف پروردگار و توجّهات ائمه اطهار سلام الله علیهم اجمعین زمام مقدرات این کشور را به دست من سپرده است، ناچارم که به نام مسوولیت مملکتی و مسوولیت وجدانی، هرگونه زحمت و مشقت را بر خود هموار کرده و شخصاً به اطراف و اکناف مملکت توجه نموده، مظلومین و ملهوفین را نوازش کرده، داد قلوب آنها را از دست ستمکاران بستانم.

همین اراده و همین عقیده است که اکنون مرا به جانب خوزستان رهبری کرده، و در تحت همین منظور و مطلوب است که به کلیه اهالی اجازه میدهم که هرگونه مطلب و شکایتی دارند به من مراجعه کرده، و ایفای حقوق از دست رفته خود را مطالبه نمایند. اگرچه در شوشتر جماعتی گرد آمده بودند که شرارت و فضولی را بر آسایش خلق ترجیح داده و به یک طریق بیرویه قدمهای شرارت آمیزی برداشتند، و حق آن بود که به نام حفظ مصالح جماعت تمام آنها را محو و نابود و نصیب چوبه دار نمایم، مع هذا چون این شرارتها را فرع عدم شعور مرتکبین آن دانسته و در این موقعی که همه، اوضاع کنونی را با ترتیبات سابق مقایسه کرده و فهمیدند که دولت از کمترین خطایی صرف نظر نخواهد کرد و برای مجازات متجاوزین تا آخرین حدود مملکت تصمیم خواهد گرفت، و در این موقعی که همه فهمیدند اوضاع سابق و از گونه شده و امروز، روز اطاعت و انقیاد است، من هم با توجهی که دولت همیشه نسبت به رعایا و اهالی میبذول داشته، به اهالی شهر عفو عمومی میدهم و مایلم که بدون خوف و خشیت در آرامگاه خود زیست نمایند. ولی در ضمن بدانند که این حس رأفت و عطوفت و عفو و اغماض برای گذشته است و تصور نکنند که باز میتوانند از عواطف دولت استفاده نمایند. صریحاً میگویم که از این به بعد هرکس برخلاف مصالح مملکتی قدمی بردارد، با شدیدترین اقسام، مجازات خواهد شد و از احدی صرف نظر نخواهم نمود. چون روزگار شرارت و تجاوز و جسارت سپری شده، مردم باید آزادانه به کار زراعت و فلاح خود پرداخته و در صدد ترقی تجارت و صنایع باشند، که هم خود به فیض دسترنج خود رسیده و هم مملکت آباد و از وجود آنها استفاده نماید.

اینک برای حفظ همین ترقی و تعالی و آسایش خیال مردم است که سوق مقداری قوای نظامی را به پشتیبانی اهالی امر میدهم، و همانطور که حفظ حدود اهالی به آنها توصیه شده و میشود، عموم اهالی نیز باید وجود آنها را مغتنم دانسته و بدانند که قشون برای حفظ رعیت و آبادانی مملکت و آسایش اهالی است. به پشتیبانی قشون تمام مردم میتوانند به فراغت خاطر به مصالح امور خود بپردازند، و با کمال اطمینان و امنیت در اماکن خویش بیارامند و نظر به اینکه قشون ایران برای ایران و برای رفاه حال ایرانی تأسیس یافته، بدیهی است وسایل آسایش اهالی به دست قشون فراهم خواهد گردید، و مردم هم باید در پرتو این امنیت و عدالت، پیوسته نظر خود را به مرکز مملکت دوخته، اوامر دولت را مطیع و منقاد باشند. برای تکمیل آسایش اهالی به همه مردم آزادی و اختیار میدهم، که مطالب خود را مربوط به هر کس و هر نقطه باشد، مستقیماً به خود من مراجعه نمایند، تا با وسایل لازمه موجبات ترفیه حال آنها، آن طوری که مقتضی حقانیت است، تمهید گردد.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

از جمله تلگرافات متعددی که در این دو شب اقامت شوشتر واصل گردید مشروحه ذیل است که حکومت نظامی تهران مخابره نموده است.

معلوم میشود وکلای خائن از شنیدن خبر تسلیم خزل و تصفیه کار خوزستان به هیجان آمده و خودنمایی و دست‌وپایی میکنند. قصد دارند افکار مرا به جانب مرکز متوجه سازند که کاملاً امر خوزستان تصفیه نیاید. این است خلاصه مذاکرات جلسه سری در عصر ۱۵ قوس:

«داور نطقی که پایه آن بر مخالفت بود ایراد کرد. از جمله گفت که بایستی کلیه عملیات خود را از صلح و جنگ در خوزستان به تصویب مجلس برسانند. اشخاص دیگر از قبیل میهن، سرکشیک‌زاده، و غیره مخالفت‌های شدیدی کردند. معلوم نیست خیال آنها چیست؟ ظاهراً جز مشوش کردن افکار حضرت اشرف منظوری ندارند. این اقدامات هم دنباله تحریک انگلیسیها است.»

حکومت نظامی تهران

نفت

رئیس کمپانی نفت ایران و انگلیس دعوت کرده بود که از معدن بازدید کنم. در سال ۱۹۰۱ (شهر صفر ۱۳۱۹)، امتیاز نفت تمام ولایات ایران به استثنای خراسان و استرآباد و مازندران و گیلان و آذربایجان، به مستر ویلیام ناکس داریسی داده شده است که تا شصت سال به استخراج مبادرت ورزد و از عواید، صدی شانزده به دولت ایران، سهم بدهد.

داریسی، بدو در قصر شیرین شروع به استخراج معدن کرد، ولی به واسطه دوری راه و مصارف لوله کشی، دست، باز داشت و در صدد فروش حق خود به سرمایه‌داران آلمانی برآمد. بحریه دولت انگلیس که کاملاً به اهمیت نفت ایران برای جهازات خود پیبرده بود، مانع از فروش شد و وسایل خرید سهام و تشکیل کمپانی را فراهم آورد، و دولت انگلیس خود نصف سهام را برداشت. سپس در خوزستان مشغول کار شدند. هنگامی که باز میرفتند نا امید شوند، یکی از چاهها فوران عجیبی کرد، و دریایی از نفت بیرون ریخت به قسمی که آلات و اشیاء غرق نفت و عملجات مشرف به هلاکت شدند. از آن وقت به بعد توسعه غریبی در کار داده‌اند. این امتیاز نیز از عجایب کارهای قاجاریه است. هیچ نکته جدی و عمیقی در امتیازنامه دیده نمیشود که دلالت بر تمق و تفکر درباریان ایران داشته باشد، مگر يك نکته که خنده‌آور است. شاه و وزرای ایران بعد از گم کردن مرکوب به فکر پالانش افتاده و به کمپانی گفته‌اند، چون دولت علیه از نفت «قصر شیرین» و «دالکی» و «شوشتر» سالی دوهزار تومان استفاده میکرده، و پس از این امتیاز، از آن محروم خواهد ماند، باید مبلغ مزبور را کمپانی جبران نماید. مسیو داریسی هم حاتم‌بخشی کرده، و دوهزار تومان را علاوه بر حق‌الشرکه، بر عهده گرفته است به‌خزانه عامره تقدیم دارد.

نفت این سرزمین به قدری زیاد و خوب است که نظیری برایش معلوم نیست. بعد از تماشای معدن، کثرت نفت ثابت میگردد. اغلب چاهها را مهر کرده و علامت زده و بسته بودند، زیرا که پس از فراهم آوردن مقدمات استخراج، معلوم کرده‌اند که میزان نفت به قدری است که صدور آن امکان پذیر نیست، و مجبور خواهند بود بالاخره آتش بزنند. پس مسدود بودن را بهتر دیده‌اند. چاههای این محوطه را باید به سه نوع تقسیم نمود:

اول - چاههایی که حفر شده و موجبات خروج نفت از آنها فراهم گردیده ولی عجالتاً ذخیره نگاهداشته‌اند.

دوم - چاههایی که نفتش در حالت خروج و مورد انتفاع کمپانی است.

سوم - نقاطی که هنوز حفرش تمام نشده و به کار آنها مشغول‌اند.

کمپانی تاکنون موفق به حفر ۴۳ حلقه چاه گردیده و یقین به وجود نفت آن نموده است، اما کلیه عایدات امروزه، فقط از سه چاه است و نفت همین سه چاه هم به قدری زیاد است که مجبور شده‌اند از قسمتی استفاده نمایند. رئیس کمپانی گفت:

«تا حال از يك چاه معروف به (ف هفت)، شش میلیون تن (تقریباً بیست میلیون خروار)، استفاده کرده‌ایم و هنوز هم نقصانی در آن دیده نمیشود.»

در ثلث فرسخ دورتر، چاه دیگری هست موسوم به (ب هفده)، که روزی ۵۶۷۰ خروار از آن استخراج میشود. این قبیل چاه، بسیار است که در نقاط دور و مختلف واقع‌اند و مخصوصاً آنها را بسته‌اند، زیرا که نه لوله کافی و نه کارخانه تصفیه و کشتی نقاله برای حمل آن موجود دارند. هر جا را حفر میکنند، همین‌طور به چاههای پرنفت مصادف میشوند.

اگر تمام چاهها را باز کرده و به کار بیندازند، میزان محصول در سال به ده میلیون تن (تقریباً ۳۵ میلیون خروار)، خواهد رسید و این، با وسایل موجوده، دور از عقل و اسباب اتلاف و به هم خوردن بازارهای نفت دنیا خواهد شد. بنابراین به همین میزان قناعت کرده و بتدریج پیشرفت میدهند.

عزیمت به دزفول

یکشنبه ۲۲ قوس

صبح اتوموبیلها را به وسیله قایق از کارون عبور دادند، و تقریباً سه ساعت به ظهر از ساحل یمین رودخانه به طرف شمال عازم گردیدیم.

دزفول شهر دورافتاده‌ای است که تا خط آهن کشیده نشود و راه خرم‌آباد کاملاً مفتوح و مأمون نگرده امید ترقی برای آن نیست.

در منزلی که مهیا شده بود، فرود آمدم. شب، ابر تیره آسمان را فرو پوشید. چون میدانستم که بارانهای این حدود چقدر زیاد و تند است و اراضی به واسطه نرمی چگونه در اثر باران بهیاتلاق مبدل میشود، عزم کردم حتی‌الامکان قبل از شروع باران حرکت نمایم، زیرا که اگر میبارید، دیگر اتومبیل‌رانی امکان نداشت و مجبور میشدیم چند روزی به انتظار خشکی زمین در دزفول بمانیم و این پیشامد هم با عجله‌ای که من به بازگشت به تهران داشتم، وفق نمیداد. پس برخلاف نقشه خود که میخواستیم یک روز دیگر در دزفول توقف کنم، شبانه به همراهان امر کردم حاضر شوند، که صبح زود حرکت کنیم. سرهنگ عبدالعلیخان اعتمادمقدم رئیس قشون، چون در نظر داشت جشنی در اردو بدهد، خیلی اصرار کرد که یک روز توقف کنم، ولی به جهات مذکور نپذیرفتم. به رئیس کابینه امر دادم بیانیته ذیل را تهیه نماید که بعد انتشار داده شود:

ابلاغیه ریاست وزرا و فرماندهی کل قوا

«چنانکه به همه تذکر داده شد، اهالی دزفول نیز باید بدانند که مقصود من از عزیمت از تهران به دورترین ایالت این مملکت، برای تصفیه امور جاریه و رفع قضایای وارده نبوده، و این موضوع اهمیت آن را نداشت که من شخصاً عزیمت در این صفحه نمایم، و کافی بود که یکی از صاحبمنصبان را مأمور تصفیه قضایای این خطه نموده و حل معضلات را به سرنیزه نظامیان فداکار حواله نمایم، بلکه یگانه منظور من از تحمل زحمات و متاعب، فقط برای آن بود که شخصاً به دادخواهی هموطنان خود، و آن رعایای بیچاره‌ای که هر روز در معرض تجاوزات بی‌موضوع واقع میگردند، قیام نموده باشم.

در این موقع که لطف خداوند، و توجهات ائمه اطهار سلام‌الله علیهم اجمعین، زمام مقدرات این کشور را به دست من سپرده است، ناچارم که به نام مسوولیت مملکتی و مسوولیت وجدانی، هرگونه زحمت و مشقت را بر خود هموار کرده و شخصاً به اطراف و اکناف مملکت توجه نموده، مظلومین را نوازش کرده و داد قلوب آنها را از دست ستمکاران بستانم. همین اراده و همین عقیده است که اکنون مرا به جانب خوزستان رهبری کرده، و در تحت همین منظور و مطلوب است که به کلیه اهالی اجازه میدهم هرگونه مطلب و شکایتی دارند، به من مراجعه کرده و ایفای حقوق از دست رفته خود را مطالبه نمایند.

اگرچه تجاوزاتی که اخیراً بر ضد امنیت و آسایش خلق شده بود، بایستی به شدیدترین مجازات محوّل و مفوض میگشت، لیکن چون بحرانهای مزبور غالباً فرع عدم شعور مرتکبین بوده، و در این موقع که عموم مردم، اوضاع کنونی را با ترتیبات سابق مقایسه کرده و فهمیدند که دولت از کمترین خطایی صرفنظر نخواهد کرد، و برای مجازات متجاوزین تا آخرین حدود مملکت تصمیم خواهد گرفت، و در این موقعی که همه، قویاً ادراک کردند وضعیات سابق واژگونه شده و امروز روز اطاعت و انقیاد است، من هم با توجهی که دولت همیشه نسبت به رعایا و اهالی مبذول داشته، از گذشته‌ها صرفنظر میکنم و میل دارم همه بدون خوف و وحشت در آرامگاه خود زیست نمایند.

در ضمن، شدیداً به همه تذکر میدهم که این حس رأفت و عطف و عفو و اغماض برای تقصیرات گذشته است، و تصور نکنند که باز میتوانند از عواطف دولت استفاده نمایند.

صریحاً میگویم که از این به بعد، از ابتدای خوزستان گرفته تا انتهای لرستان، هر کس، در تحت هر عنوان، قدمی بر ضد مصالح مملکتی بردارد، بلا تردید تعقیب و دستگیر و با شدیدترین اقسام مجازات خواهد شد، و از احدی صرفنظر نخواهم نمود. چون روزگار شرارت و فضولی و تجاوز و جسارت سپری شده، لهذا مردم باید آزادانه به کار زراعت و فلاح و کسب و کار خود پرداخته و در صدد ترقی تجارت باشند، که هم خود مستقیض شده و هم مملکت از وجود آنها استفاده نماید و آباد گردد.

در این موقع، زاید نمیدانم عطف توجهی به جانب ساکنین لرستان کرده، اعم از طوایفی که در حوالی دزفول سکنی دارند، و یا عشایر و قبایلی که در دوردست متوقف هستند، و در ضمن نصیحت و اندرز، به همه آنها عموماً خطاب میکنم که قشون دولت، نه تنها آنها را رعایای این مملکت و جزو این مملکت دانسته و با هیچیک از آنها طرفیت ندارد، بلکه باید چشم و گوش خود را باز کرده، بدانند و بفهمند و دقت کنند که مقصود من و تمام زحمتی که در این راه میکنم، و تمام مقاومتی که در انتظام لرستان به عمل میآورم صرفه آن عاید خود آنهاست، و برای آن است که آنها بهر مند شده لذت امنیت و عدالت را چشیده، و از این زندگی وحشیانه و این اسلوب زشت و نامطبوع خلاصی و رهایی یابند.

اگر لرها به این طرز و اسلوب بی موضوع خو گرفته و نفهمند که در چه مرحله زشتی امرار حیات میکنند، من با نهایت دلسوختگی مجبورم که آنها را از این سرگردانی همیشگی خلاص کنم و برادران خود را به طرف تمدن و انسانیت سوق دهم. همین قدر که مختصر آسایش و سکونی برای آنها حاصل شد، آن وقت همه خواهند فهمید که من همیشه با نظر پدرا نه به آنها نگاه کرده و همه آنها را از خود و بسته خود دانسته‌ام. دزدی و ولگردی و غارت و چپاول و بیابان پیمایی، کار انسان نیست. لرستانیها عموماً، از اول تا آخر باید رویه انسانها را پیش بگیرند. باید بتدریج قراء و قصباتی از خود درست کرده باکمال فراغت خاطر و آسایش خیال با عیالات خود به کار زندگی و تعالی و ترقی پردازند. این رویه حالیه، همه آنها را نابود خواهد ساخت. به همین لحاظ و از روی کمال دلسوزی مجبور از افتتاح راه خرم‌آباد به خوزستان شدم، و تمام طوایف باید از موقعیت خود استفاده کرده در عوض سرگردانی در بیابانها، شروع به مرادده با خوزستان و بروجرد و اطراف نموده از راه تجارت و مرادده، قدر زندگانی را بفهمند.

چون این نظریه در وجود من تردید پذیر خواهد بود و مجبور از حفاظت و امنیت هستم، این نکته را نیز به ناچار خاطر نشان عموم مینمایم، که همان طور که حس رأفت دولت متوجه اهالی است، همان طور هم از این به بعد اگر از کسی اقدام بی رویه‌ای ناشی شود، یا يك طایفه و عشیره‌ای در مقام تجاوز نسبت به هم برآیند، امر خواهم داد که آن طایفه را از صغیر و کبیر محو و نابود ساخته، و همه را به سزای اعمال خود برسانند. از این به بعد گناه احدی عفو و اغماض نخواهد شد، و این آخرین عفو است که به متجاوزین خوزستان و اشرار لرستان داده میشود. همه باید بدانند قشون به هر طرفی اعزام میشود، برای آسایش اهالی است. اهالی باید به وجود قشون دلگرم باشند و با کمال اطمینان در اماکن خویش بیارامند.

برای تکمیل توجه دولت، به همه مردم و ساکنین این حدود، آزادی و اختیار میدهم که حقوق حقه خویش را تشخیص داده، قدر آن را بدانند و نگاهداری کنند، و اگر تجاوزی از طرف هر کس شد به من اطلاع بدهند، تا وسائل آسایش آنها به طوری که مقتضی حقانیت و عدالت است تهیه گردد.

نظر به اینکه موقع اقامت در دزفول به واسطه گرفتاری و اشتغالات مهمه مجال انتشار این بیانیه نشد، این است که برای تذکر اهالی و عموم طوایف تلگرافاً از اهواز ابلاغ و اعلام میگردد.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا
۲۳ قوس - نمره ۷۱۳۱

صبح زود به راه افتادیم. در محاذات خرابه‌های شوش، بارانی که پیش‌بینی کرده بودم، شروع به باریدن کرد و با کمال اشتیاقی که بار دیگر بعدیدن آثار شوش داشتم، مرا از پیاده شدن در آن مکان تاریخی مانع آمد. در این نواحی با جزیی بارندگی رودخانه‌ها میجوشند و دشتهای به‌ریای گل مبدل میگردند، به قسمی که برای اتومبیل، دیگر حرکت سریع امکان ندارد.

ظهر در کلبه یکی از افراد، که علی‌الظاهر مباشر خزع بود، ولی از ظلم و شقاوت او ناله و زاری داشت، پیاده شدم. با کمال میل گوسفندی قربانی کرد. از پذیرایی صمیمانه‌ای که در خور حوصله و استطاعت خود نمود، بسیار محظوظ شدم. واقعاً از بذل مقدور مضایقه نکرد.

در این حدود، هیچ اثری از تمدن دیده نمیشود. طرز زندگی اهالی به‌بهایم بیشتر شباهت دارد تا انسان. محض اینکه انعامی به او داده باشم، به رئیس کابینه امر کردم هفت تیری را که با خود دارد به او بدهد. بعد از صرف ناهار حرکت کردیم. حوالی غروب به اهواز رسیدیم.

اسناد مهم

شب ۲۴ قوس، دوسیه مهمی، مشتمل بر چند سند مختلف، از طرف يك نفر از علاقه‌مندان به وطن برای من فرستاده شد. در حقیقت با سوابقی که داشتم این اسناد چیز تازه‌ای بر اطلاعات من نیفزود، ولی مورث حیرت و تلخکامی و تأسف فوق‌العاده شده، به قسمی که آن شب تا نزدیک صبح به خواب نرفتم. راپرتهایی که در همین زمینه‌ها سابقاً میرسید، مرا از نیات خارجیان و احوال عشایر داخلی کاملاً مستحضر میگردانید. لیکن دیدن خطوط و امضاهایی که حقیقتاً و عمداً برای خرابی ایران و تزلزل افکندن به‌اساس قدرت مملکت، و تجزیه ایالات و برانگیختن عشایر آن، بر کاغذ رسم شده، مرا مبهوت و بار دیگر ثابت کرد که «شنیدن مانند دیدن نیست.»

بهت من از این بود که يك ایل قدیمی و نجیبی، مثل بختیاری، که در مرکز ایران قرونه‌است بساط تنعمش گسترده بود، و حقیقتاً از نظر تاریخ و از لحاظ موقعیت جغرافیایی، ایرانی حقیقی باید تصورش کرد، با

خارجیان قرارداد داشته، از آنها پول و تفنگ می‌گرفته و برای در هم شکستن قوای ایران، مانند چرخ‌های چرخهای معدن نفت، متحرک بلاراده بوده است.

تأسیس از این بود که يك دولت معظم و ثروتمند و متمدنی مثل انگلیس، با وجود محبت همیشگی ملت ایران، و با وجود سیاست متین و موافق و ملایم دولت من، مأمورینی به‌نقاط مهمه ایران فرستاده است که شب و روز کارشان طرح نقشه برانگیختن قبایل، وارد کردن قشون، تادیه وجه، تسلیم اسلحه به‌طوایف، منع جریانهای اداری ایران، ضعیف ساختن قوای دولتی و وارد کردن خسارت و تلفات به‌خزانه مملکت و به‌قشون مملکت است.

این مأمورین فی‌الحقیقه سپاه و قدرت دولت خود را، مهرة شطرنج، و سرزمین ایران را صفحه شطرنج محسوب داشته، و برای سرگرمی یا شهرت خود، کودکانه در صدد پیش آوردن بازیهای هستند که ابداً لزومی نداشته، و بدون مبادرت به‌آنها هم همیشه اوضاع به‌این حال باقی میمانده، بلکه بهبودی و حسن جریان مییافته است.

عجب این است که در هر مورد، نفت و حفظ معادن نفت را دستاویز کرده به‌آن بهانه مایل‌اند قشونی و پولی به‌اختیار خود در آورند. در صورتیکه اگر يك سال مأمورین انگلیس از دسایس و تحریکات خودداری مینمودند، و می‌گذاشتند بدون کشمکش و اتلاف قوا، دولت ایران درخوزستان و لرستان ادارات خود را دائر کند، و به‌جزئیات کارها مسلط شود، و اشرار و قبایل را خلع سلاح نماید، و قشونش در نقاط لازمه مستقر گردد، معدن نفت از آفات موهومی و خطرات مصنوعی محفوظ میماند. نمایندگان انگلیس برای اینکه پولی به‌اختیارشان گذاشته شود، که هر طور میل دارند بپاشند و صرف کنند، و قشونی به‌ایران وارد کرده که قدرت آنها بیمناک و استبدادشان بیعیق باشد، علی‌الاصح به‌مراکز مهمه خود راپرتهایی داده، و اوضاع را قابل ورود قشون و مستلزم صرف وجه و بذل اسلحه جلوه‌گر ساخته‌اند، و برای اینکه به‌هوش و لیاقت آنها تحسین بگویند، گره دست را به‌دندان میاندازند. اگر تلخکامی مانع نبود، از خواندن این تلگراف رمز و این مراسلات مختلفه جای آن بود که مدتی بخندم.

این نمایندگان کار کرده و با علم و اطلاع مثل اینکه در مملکت دشمن ایلچی هستند، و سرنوشت حیاتی مملکتشان به‌پیشرفت فلان ستون قشون، یا تصرف فلان قلعه منوط است، بدو اساسی موهوم طرح ریخته‌اند، سپس روی آن بنیان، قصر خیالی ساخته و در جزئیاتش بحثها کرده‌اند.

در ابتدا این قضیه باطله را، مسلم گرفته‌اند که دولت ایران خیال دارد معادن نفت خود را خراب کند، یا اگر دولت در این نواحی قوی باشد، معدن نفت منافی نخواهد داشت و دچار خساراتی خواهد شد، و شاید چیزهای دیگر، که خدا و مغزهای بیعمق و بیرحم خود آن مأمورین از آن آگاه است. بعد از طرح‌ریزی این اساس، آن وقت در صدد برآمده‌اند که چگونه جلوگیری از این آفت و خسارت نمایند. گاهی بختیاری را مهمترین عامل جلوگیری از قشون ایران شمرده، وقتی، خزعل را مناسبترین مسحفظ معادن نفت خوانده، و موقعی ورود قشون را به اهواز و مسجدسلیمان لازم دانسته‌اند.

تمام این زحمات و این راپرتهای برای چه؟

برای اینکه دولت انگلیس مضطرب و نسبت به‌ایران عصبانی شود، و عده‌ای را بگمارد که با دست‌عشایر و قبایل ایران شطخونی در این مملکت راه انداخته، و جمعی بیگناه را در طوفان انقلابات مستاصل و نابود سازند.

دولت انگلیس خرجی را متحمل شود، و مملکت ایران ضررهای جانی و مالی هنگفتی بنماید، و در نتیجه خودشان در محافل سیاسی لندن و بغداد و کلکته يك ناپلئون کوچکی خوانده شوند، و به از پیش بردن نقشه‌های جنگی و سیاسی خود مباحثات کنند!

واقعاً در این باب چه بنویسم که هیچ منطقی در کار نیست و اساساً موجبی نمیبینم که در رد آن بحثی بکنم. تمام از غرور و بیانصافی و شهرت‌طلبی است و بس.

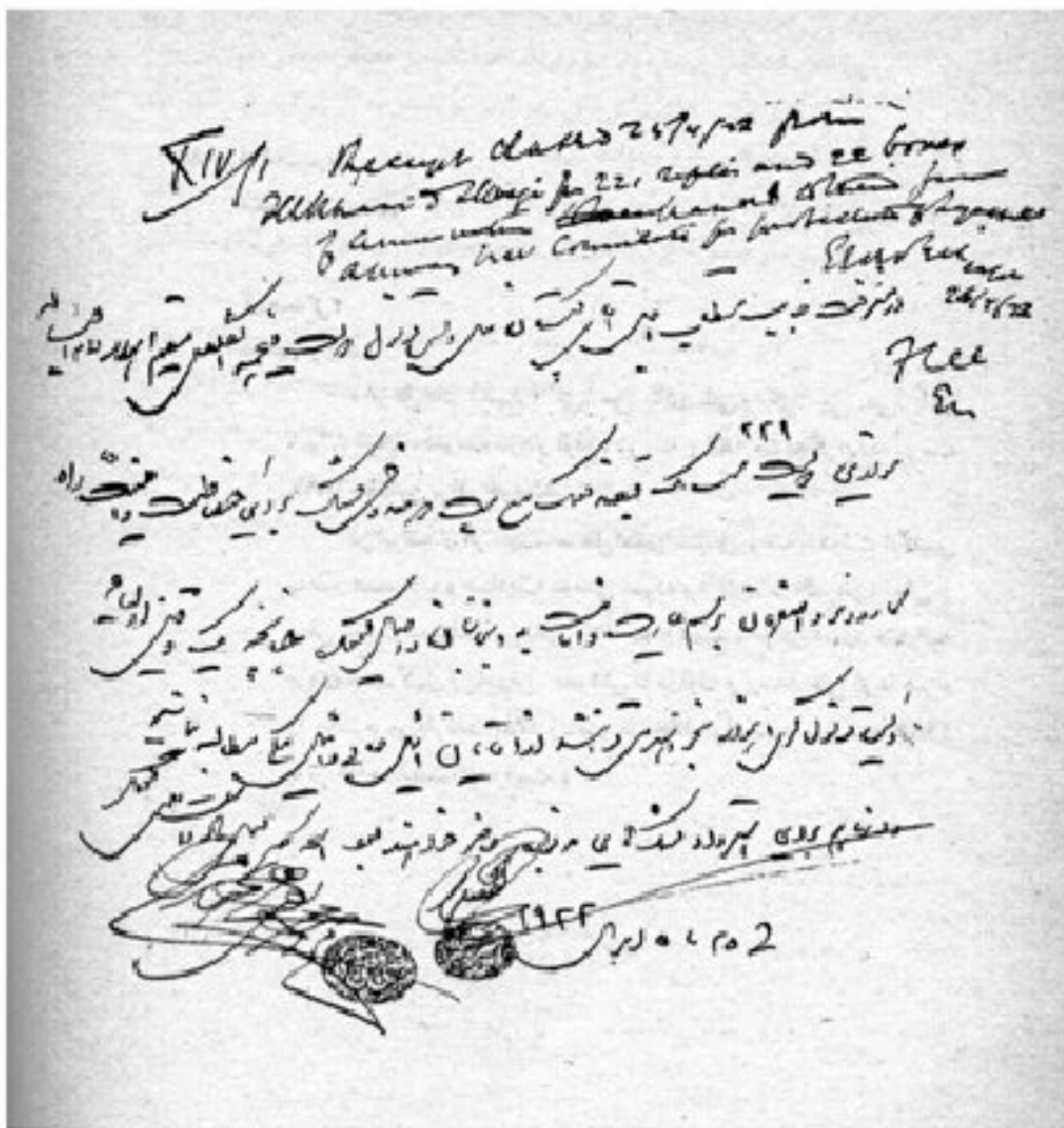
بهتر این است که عین اسناد را که با امضای نمایندگان رسمی و خوانین بختیاری و شیخ‌خزعل در دست است، درج نمایم، و ترجمه تحت‌اللفظی آنها را هم اضافه کنم، تا ثابت شود که چه دسایس درکار بوده و من در این سفر با چه عوائقی مقابله کرده‌ام، و از آن طرف چند نفر خائن و دربار قجر، چگونه فداکاریهای مرا به‌عکس جلوه دادند و در تهران چه شایعه‌های بیمغزی منتشر ساختند؟

متنفذین در ایران

«خزعل خان (شیخ) کی. سی. آی. ئی و کی. جی. سی. آی. ئی*، شیخ محمره، «سردار ارفع» در سنه ۱۸۶۱ متولد گردیده، در سنه ۱۸۹۷ جانشین برادر خود شد.

در ایران از هر حیث مستقل مطلق است و پیوسته با دولت انگلیس بهطور صمیمانه و صادقانه دوستی نموده و اکنون در کبر سن، بیش از پیش نسبت به دولت بریتانیا علاقه‌مند و مطیع و موافق است. مشارالیه مردی است لایق و باهوش. نفوذش تا دزفول میرسد، حتی لرها هم او را محترم میدانند. املاک زیادی در خاک ترك دارد. در سنه ۱۹۱۵ با تركها مخالفت کرده است.»

* علائم اختصاری نشانهای: «شوالیه امپراطوری هند» و «فرماندهی امپراطوری هند» که بترتیب در ۱۵ اکتبر ۱۹۱۰ و ۱۰ دسامبر ۱۹۱۷ از طرف دولت انگلستان به شیخ خزعل داده شد.

تلگراف محرمانه

«اخيراً فيمابين وزير جنگ و خوانين بختياري مشاجره و بحراني حادث شده که مبداء آن قضيه «شليل» است که سال گذشته واقع گرديد. وزير جنگ مشغول تهيه و اعزام قواست بهبختياري، زيرا که خوانين ايل مزبور در ادای مبلغ غرامت اظهار عدم استطاعت و بيميلي ميکنند. من، شاه و رئيس الوزرا و خوانين را از مخاطره جدی، که به علت تصادف قواي مسلحة بختياري و قشون دولت ايران ظهور خواهد کرد، آگاه ساختهام و خاطر نشان کردهام که دولت انگليس نمیتواند خطرات و تهديداتي را که متوجه معادن نفت خواهد شد، با بياعتنایی بنگرد. هر سه طرف مذکور بهوخامت اوضاع و سختی موقع برخورد، و تصديق دارند، ليکن وزير جنگ هنوز اصرار و ابرام خود را ترك نگفته است.

اميدوارم نفوذی که من مجهز و مجري کردهام، قضيه را حل کند و مداخله قوايي را ايجاب ننماید. خوانين را متقاعد کردهام که اختلافات داخلی خود را تصفيه نمایند. البته موقعيت آنها، بهواسطه انتصاب حکومت طایفگی جدیدی، بلا تأخير استحکام خواهد گرفت.»

قونسولگری دولت بریتانیا در خوزستان
اهواز مورخه ۱۸ اپریل ۱۹۲۳

سواد جهت اطلاع نایب قونسول محمّره ارسال میشود.
امضاء: ئی جی پيپیل - قونسول خوزستان مقيم اهواز

SECRET

Telegram. Cypher.

No. 27 / 123.

Date 2-5-1923.

From Peel, Ahaz.

To Lorraine, Tehran No. 27.
Knox, Bushire No. 123.

VERY CONFIDENTIAL

Please refer to Tehran telegram No. 72 dated 4-5-1923.

All my information points to penetration of Persian troops into Azerbaijan by way of Bakhshali if at all. British reports state that 400 troops have left Qazvin for Bakhshali ultimate destination being Hamurza. Presumably the intention of the Minister of War is to rest from Bakhtiari those territories formerly administered by the Persian Government and not administered by Bakhtiari namely Chahar Mahal, Jandak and Hamurza with troops at Bakhshali. Further advance towards the Gilfields of Ahaz would be simple. In these circumstances early initiation of our attitude towards letter of guarantee referred to in your telegram No. 106 dated 10-4-1923 seems essential. British will regard despatch of any of the following into his territory as "encroachment" - (1) Troops, (2) Police, (3) Deputy Governor, (4) Allyah and (5) Collector of Import Revenue.

The Persian Government has already announced their intention of sending (2), (3) and (5). The question is whether we are to apply the same interpretation as the British and if so what steps if any should be taken to oppose the Persian Government.

The British of Mole-worth naturally desire that presence of Persian troops on his borders as they would constitute continued threat unless their non-interference were guaranteed by us.

Would it be possible to arrive at some binding arrangements with the Persian Government regarding the British territories with or without mail pro quo.

Address: Knox to Bushire Postal.
repeated to Tehran No. 27.

No. 27 / 123. N. S. H. Consulate for Azerbaijan, Ahaz dated the 6th day 1923.

The foregoing copy forwarded with compliments for information to :-

1. The Secretary to H. H. The High Commissioner for Iraq, Baghdad.
2. H. H. The Vice-Consul at Bushire.
3. The Special Service Officer, Bushire.

E. Peel

N. S. H. Consulate for Azerbaijan,
Ahaz.

سرّی است
تلگراف رمز نمره ۱۲۳ / ۲۷ مورخه ۸ می ۱۹۲۳
از طرف پیل در اهواز
به لرن در تهران تحت نمره ۲۷ و ناکس در بوشهر تحت نمره ۱۲۳

خیلی محرمانه

«خواهشمندم به تلگراف تهران نمره ۷۲ مورخه ۴ می ۱۹۲۳ مراجعه فرمایید.
کلیه اطلاعات واصله حاکی است، که قشون ایران از خط بهبهان وارد خوزستان گردیده است. از منابع موثقه راپرت رسیده که ۴۵۰ نفر نظامی از قمشه به امتداد بهبهان حرکت کرده و مقصد نهایی آنها رامهرمز است. علیالظاهر، مقصود وزیر جنگ این است که با اعزام این قشون به رامهرمز، اراضی و بلوکی را از قبیل چهارمحال، جانکی و رامهرمز که سابقاً تحت اداره دولت ایران بوده و در این اواخر بختیاریه‌ها به آن دست انداخته‌اند، منتزع نماید، و سپس پیش آمدن به جانب میادین نفت و اهواز سهل خواهد بود.
در این موارد لازم و اصلی به نظر می‌رسد، که بدو نسبت به مراسله ضمانت‌نامه که در تلگراف نمره ۱۰۸ مورخه ۱۸ اپریل ۱۹۲۲ به آن اشاره فرمودید تصمیم قطعی اتخاذ شود.
شیخ اعزام هر یک از قوای ذیل را به منزله تجاوز به منطقه و اراضی خود خواهد نگریست:

- ۱- قشون.
  - ۲- پلیس.
  - ۳- حاکم.
  - ۴- مأمور عدلیه.
  - ۵- تحصیلدار مالیاتهای غیرمستقیم.
- دولت ایران چندی است که قصد خود را راجع به اعزام (۲)، (۳) و (۵) ابراز داشته است. موضوع بحث این است که آیا ما هم باید مثل شیخ تعبیر و تأویل کنیم، و اگر بکنیم با دولت ایران چه معامله باید نمود؟ طبعاً شیخ محمّر از حضور قشون ایران در حدود منطقه خود بیم دارد، زیرا اگر ما ضمانت ننماییم که از طرف آنها مداخله نخواهد شد، این قوا برای شیخ، يك تهدید دائمی خواهد بود.
ممکن است راجع به اراضی و قلمرو شیخ با دولت ایران وارد عقد قراردادهای الزام‌آوری شد، و یا بدون تعریضاتی ترتیب صحیحی برقرار نمود.»

به عنوان بوشهر تحت نمره ۱۲۳
سواد به تهران تحت نمره ۲۷
قونسولگری دولت فحیمه انگلیس در خوزستان اهواز
مورخه ۱۸ می ۱۹۲۳ - نمره ۴۶ S- ۲۲/۸
با کمال احترام سواد تلگراف فوق جهت اشخاص ذیل ارسال می‌گردد:
۱- منشی کمیسر عالی بریتانیا در عراق - بغداد.
۲- نایب قونسول بریتانیا در:
- محمره.
- بصره.
۳- صاحب‌منصب سرویس اطلاعاتی.

تلگراف رمز نمره ۲۹/۱۲۶ مورخه ۴ می ۱۹۲۳

خیلی محرمانه

از طرف کاپیتان پیل - اهواز

به سرپرسی لرن در تهران ۲۹ و ناکس در بوشهر ۱۲۶

«خواهشمندم به تلگراف نمره ۲۵ خودتان رجوع کنید.

به عقیده من وارد نمودن قشون منوط به وقت و فرصت خواهد بود، و اطمینانات وزیر جنگ که در آخرین قسمت تلگراف خود به آن اشاره فرموده‌اید، با اساس و قابل تصدیق است. نقشه‌های وزیر جنگ در نهایت خوبی طرح شده و در عین حال هیچ موجب و بهانه رضایت‌بخشی در مداخله ما برای کمک به خوانین بختیاری به دست نمی‌دهد. همچنین من گمان نمی‌کنم خوانین مزبور مستحق و شایسته بیش از این محبت باشند. امروز من قوای بختیاری را از اثر سه پیشامد ذیل در هم شکسته و ضعیف می‌بینم:

۱- وضعیت حاضر آنها به مناسبت گروهائی که در تهران دارند.

۲- مواقع مستحکم که قوای دولت در چهارمحال اشغال نموده است.

۳- اختلاف و تباعد نظر عشایر چهارلنگ و کهگیلویه.

در صورتی هم که خوانین غرامت مطلوبه را بپردازند بهیچوجه قابل قبول نیست که قشون از چهارمحال عودت نماید، زیرا که قشون همه قسم حقی برای توقف در این نواحی دارد. پس، خوانین بایستی از دو کار، یکی را اختیار کنند، یا به دولت ایران تسلیم شوند، یا فاشافاش طغیان نمایند. در صورت اول، قشون ایران عاقبت وارد معادن نفت خواهد شد و گمان نمی‌کنم بدتر از این موقعیتی برای کمپانی باشد. در صورت اجرای شق ثانی، به اعتقاد من نظر به علل فوق خوانین مغلوب خواهند گردید. عاقبت الامر خود آنها حاضر میشوند که خسارت عمده به معادن نفت وارد آوردند تا ما را مجبور به مداخله علنی و جدی نمایند.

چون فقط از طرف طوایف بختیاری ممکن است خساراتی به اراضی نفت‌خیز وارد آید، من پیشنهاد می‌کنم که در ابتدای ظهور مقدمات اغتشاش، یک دسته از قشون ما وارد میداین نفت شود. این دسته قشون، دارایی کمپانی را حفظ مینماید و حضور آنها را میتوان هم برای مساعدت بختیارها و هم برای امداد قشون ایران، به حساب آورد.

این عده را میتوان به منزله یک قوه میانجی قرار داد که از طرف دولت فخریه بریتانیا شیخ محمّر را در مقابل دولت ایران صیانت نماید. اگر بهانه برای اعزام قشون به دست نیاید، و سپاهیان دولت ایران برای اشغال اراضی و قلمرو شیخ ابراز عزم راسخ نمایند آن وقت ما بایستی شورش در میانه هواداران خزل تولید کنیم تا از طغیان آنها خطراتی برای لوله‌های نفت پیش بینی بشود. سپس با پیاده کردن قشونی در اهواز، نقشه وزیر جنگ را باطل نموده و بر او سبقت بجوییم.»

به تهران تحت نمره ۲۹

سواد به بوشهر تحت نمره ۱۲۶

قونسولگری خوزستان در اهواز

مورخه ۱۴ می ۱۹۲۳ - نمره ۵۱ - ۲۲/۸

سواد تلگراف فوق با کمال احترام تقدیم اشخاص ذیل میشود:

۱- منشی کمیسر عالی بریتانیا در عراق - بغداد

۲- نایب قونسول دولت فخریه در:

- محمّره.

- بصره.

۳- صاحب منصب سرویس اطلاعاتی.

امضاء: ئیجیبیل

قونسول دولت فخریه بریتانیا در خوزستان مقیم اهواز

I believe however that in the event of trouble we should have to reckon with a very considerable force of hostile Arabs and for this reason I have advocated the supply of arms, ammunition and money to friendly chiefs and tribes rather than a display of the distinctly limited force which AIP Headquarters in Iraq is able to guarantee.

1. If my reasoning is correct it follows that the establishment of a reserve force at Basrah of something from 8,000 to 10,000 rifles and corresponding supply of ammunition for issue to the Sheikh of Bushayrah in any serious emergency is of vital importance. I understand that possibly 8,000 rifles are available at the moment.

I have the honor to be,
Sir,
Your most obedient servant,

George B. ...
S. B. ...
Iraq.

Copies of this above are forwarded with compliments to:

- 1. H.H. The High Commissioner for Iraq, Baghdad.
- 2. H.H. Minister and Army High Commissioner at ...

*****

VERY CONFIDENTIAL

British Consulate,
Baghdad.

No. 118.
S.M.I.P.

Dated June 22nd, 1931.

Defense of the South Persian
Oilfields.

Sir,
I have the honor to refer to a reference to General ...
No. 20-928 dated 20th May 1931 and enclosures (Nos. 1, 2, 3, 4, 5) the High Commissioner, Baghdad by Field-Marshal ...
on the subject of the defense of the South Persian Oilfields.

2. During the visit of Group Captain ...
I prepared at his request a memorandum describing the circumstances in which an operation might be made by ...
and I now enclose a copy of this memorandum for your information.

3. It is true that in my telegram No. 10 dated 15th May 1931 to H.H. Minister, ...
I suggested the use of ...
to deal with certain emergencies but I had not then realized the limited nature of the support which the Air Headquarters in Iraq were able to provide. It is possible that I have now underestimated the value of the military support immediately available for the protection of the oilfields and pipelines but in this connection I would refer to a reference to ...
dated 19th May 1931 to H.H. Minister, ...
in the former ...
of ...
of ...
to ...
referred the officer that a ...
of ...
the ...

Yours faithfully,
S. B. ...
Iraq.

یادداشت قونسول اهواز در خصوص موجباتی که باعث میشود مشارالیه اعزام قوایی را تقاضا کند.

«کلیات ۱- کاملاً موافق عقل و احتیاط است که حضور يك قشون انگلیسی را در خوزستان یا در بختیاری نه تنها موجب آرامش و سکون ندانیم، بلکه اسباب تهییج بشناسیم. مگر اینکه قشون مزبور به قدری قوی باشد که کاملاً بتواند پیشرفت سیاسی را تأمین نماید که محض تقویت آن اعزام گردیده است.

۲- قوه‌ای که در طرح (الف) پیش‌بینی شده، به عقیده من برای حصول کامیابی کافی نیست و در نتیجه، حفظ دارایی و اعضای کمپانی نفت ایران و انگلیس چه در سر معادن و چه روی خط لوله‌ها بهتر میسر میشود، هرگاه، اسلحه و مهمات و وجوه به‌رؤسا و قبایل متفق و دوست خودمان برسانیم. در صورتیکه این دو طریقه به‌کلی ببنیجه و بلاثر شود، هیچ چاره به‌نظر نمی‌رسد، جز اینکه اهالی و جمعیت غیرنظامی را خارج کرده، و به جای آنها در صورت لزوم قشونی را که در طرح نمره (الف) پیش‌بینی شده بگنجانیم.

۳- معادن نفت - گمان نمی‌رود که حفظ اراضی نفت‌خیز در مقابل تهاجم قوای متخاصم بختیاری به‌خوبی میسر شود، مگر اینکه لااقل يك دیویزیون از همه قسم قوایی به‌انضمام دستجاتی که برای خطوط ارتباطیه لازم است، اعزام گردد و چون تهیه چنین قوه‌ای در عراق انتظار نمی‌رود، پس طریقه‌ای را که در قسمت (۲) فوق مذکور شد، بایستی به‌مقام عمل گذاشت، از این قرار طرح نمره (ب) هم بایستی کنار گذاشته شود، زیرا هر خسارتی که باید به‌معادن نفت وارد شود، قبل از آنکه تمرکز قوای مصرحه در طرح (ب) انجام بگیرد، بالطبع واقع خواهد گردید.

۴- يك پیشامد دیگر نیز ممکن است واقع شود که با اوضاع مذکوره در قسمت (۳) فوق مباین و مختلف باشد، و آن چنین است که ممکن است بختیاریهای هفت لنگ، یا در تحت فشار قشون ایران که از طرف اصفهان بر آنها فشار خواهد آورد، یا در تحت تأثیر عشایر چهارلنگ، که قشون ایران از بهبهان و طرف جنوب شرقی به‌آنها مساعدت و کمک خواهد کرد، سوق داده شوند و خود را به‌معادن نفت رسانده و آن مؤسسه را تهدید به‌خرابی و خسارت نمایند، تا شاید دولت انگلیس مداخله نموده و عملاً به‌مساعدت آنها برخیزد.

در این وقت اعزام يك عده کوچکی که ابداً مهیا و آماده جنگ نباشند، تهدیدات مزبوره را مرتفع و برطرف خواهد ساخت، مشروط بر اینکه خود بختیاریها تقاضای اعزام عده مذکور را بنمایند. اما از طرف قونسول اهواز ارسال این عده تقاضا نمیشود مگر آنکه قبلاً وزیر مختار انگلیس در تهران آن را تصویب نموده باشد، زیرا که ایشان فقط میتوانند بگویند که آیا ممکن است به‌واسطه فشار بر دولت مرکزی تهران، رفع غائله را نمود یا نه؟

۵- لوله و نقاط کشیدن نفت - تنها خطری که توجه به‌آن لازم است، هرچ‌ومرج است. این هرچ‌ومرج از یکی از سه علت ذیل ممکن الحدوث خواهد بود:

(الف) وفات شیخ محمّره.

(ب) يك قیام و شورش بر ضد شیخ محمّره.

(ج) مناقشه و منازعه قشون دولت ایران و قوای شیخ محمّره.

اینک راجع به‌علل مذکوره، یکان یکان سخن میرانم:

(الف) هیچ تهدید نزدیکی به‌لوله‌ها و به‌نقاطی که نفت را با تلمبه میکشند نزدیکتر از این تهدید نخواهد بود. در این موقع باید به‌طوری که در قسمت (۲) فوق اشاره گشت شروع به اقدام شود، و اگر لازم باشد قضیه تخلیه افراد نیز عملی گردد.

باید به‌خاطر آورد که مداخله قشون انگلیسی به‌کمک شیخ، يك جنبه تعصبی هم به‌قضیه خواهد افزود و موجب تکثیر عده و افزایش حس مقاومت مخالفین خواهدگردید.

(ب) متمنی است به‌ضمیمه نمره ثانی مراجعه فرمایید.

(ج) از مخاطرات لوله‌های نفت و نقاطی که نفت کشیده میگردد، لازم نیست پیشگیری قبل‌الوقوع بشود. علل بسیار مهم سیاسی برخلاف دخالت قشون انگلیس پیش خواهد آمد و مسأله حفظ دارایی کمپانی در واقع، فرع قضیه بزرگتری خواهد شد و آن این است که تا چه درجه دولت بریتانیا حاضر است از عهده تعهدات خود برآمده و هنگام تجاوز دولت ایران نسبت به‌شیخ، مشارالیه را حفاظت و تقویت کند.

۶- آبادان - اما راجع به‌صیانت دستگاههای تصفیه کمپانی آبادان، اگر مقتضیات نظامی فقط ایجاب نماید، به‌هر عامل و وسیله پلنتیکی میشود دست زد.»

تئجیبی پیل

قونسول دولت فحیمه بریتانیا در خوزستان - اهواز

مورخه ۱۱ جون ۱۹۲۳

11/11/23
SHE W

Charge to 1871 in Revenue
Public

Sir

I have the honor to report
that the Report of the
from the for Arbitration Committee
Constitutional Committee of the 1st Division are
as follows:-

1. Parliament and Revenue Department
2. Revenue Department and Public Works
3. Public Works and Revenue Department
4. Public Works and Revenue Department

Revenue Department
was under the head of the
Revenue Department in Arbitration.
The Report of the Committee of the
of Arbitration and
representing the latter as
the Revenue Department. The
the Revenue Department and he can be
the Revenue Department.

Revenue Department
has been a member of the

11 - 11 - 23

قونسولگری بریتانیا مقیم اهواز
نمره ۱۱۶ - ۲۲/۴
به تاریخ ۲۰ جون ۱۹۲۳

خیلی محرمانه

بهکمیسر سیاسی محترم دولت فخریه مقیم بوشهر
دفاع از معادن نفت جنوب

«۱- افتخاراً توجهات حضرتت را بهمدلول مراسله نمره ۹۱۸ . ۵ . ۰ مورخه ۳۰ ماه می ۱۹۲۳ و ملفوفات کمیسر بغداد بهعنوان وزیر مختار انگلیس مقیم تهران، مشعر بر حفاظت معادن نفت جنوب ایران معطوف میدارد.

۲- در موقع ملاقات گروپ کاپیتان بریکس در اهواز، بر حسب تقاضای مشارالیه، راپرتی تهیه نمودم راجع بهوضعیاتی که باعث گردد قونسولگری اهواز تقاضایی راجع بهاعزام قشون بهخوزستان نماید. اینک محض استحضار خاطر مبارک سواد راپرت مزبور را ایفا میدارم.

۳- راست است که در تلگرام نمره ۲۹ مورخه ۱۵ می ۱۹۲۳ که بهوزیر مختار دولت انگلیس مقیم تهران مخابره کرده‌ام شمه‌ای از طرق اعمال و فوائد اعزام قشون را در بعضی مواقع و حوادث شرح داده‌ام، اما آن وقت، من محدودیت قوای هوایی را که ارکان حرب عراق میتواند گسیل نماید، در نظر نگرفته بودم. ممکن است اکنون میزان قوایی را که فوراً برای حفظ معادن و لوله‌های نفت لازم خواهد بود کمتر از اندازه برآورد کرده باشم، اما در این مورد توجه جناب‌عالی را بهتلگراف نمره ۱۱/۸ مورخه ۲۸ اکتبر ۱۹۲۰ سر آرنولد ویلسن از بوشهر، و تلگراف خودتان، نمره ۴۳۸ مورخه ۱۳ می ۱۹۲۳ خطاب بهوزیر مختار تهران جلب مینمایم.

در تلگراف اول سر آرنولد ویلسن میگوید:

«به نظر من یک بریگاد پیاده نظام و یک رژیمان سوار و یک باطری توپ کوهستانی برای اعزام بهخوزستان در مواقع اغتشاش کفایت خواهد کرد.»

در تلگراف دوم، شما چنین اظهار عقیده کرده‌اید که یک باتالیون در اهواز و یک باتالیون در میدان «نفتون» کافی است، در صورتی که بختیارها و مشایخ عشایر نیز بهما کمک نمایند. اما من معتقدم که در مواقع سخت ما با قوای معتدله‌ای از مشایخ عشایر مخالف سروکار خواهیم داشت، بهاین لحاظ من طرفدار این عقیده هستم که بایستی ذخیره کافی از اسلحه و مهمات و جوه بهرؤسای قیایل موافق خود بدهیم تا بهاعمال هوایی که ارکان حرب عراق میتواند بهاختیار ما بگذارد و از محدودیت آن نیز مطلعیم، محتاج نشویم.

۴- اگر ادله من صحیح باشد، در نتیجه لازم بلکه حیاتی بهنظر می‌آید که معادل ۵۰۰۰ الی ۱۰۰۰۰ تفنگ و مقدار متناسبی مهمات در بصره ذخیره نماییم، تا در موقع ظهور حوادث مهمه بهاختیار شیخ محمّره گذارده شود. بهنظر من اکنون ۵۰۰۰ تفنگ حاضراست.»

با کمال افتخار ملازم بسیار مطیع شما

ئیجیبی پیل

قونسول دولت بریتانیا در خوزستان مقیم اهواز

سواد مراسله فوق با عرض ارادت:

۱- بهحضرت اجل کمیسر عالی عراق (بغداد)

۲- بهوزیر مختار و ایلچی فخیمه انگلیس در تهران تقدیم میگردد.

America Department in Fars.
 Nothing is known of his antecedents
 here

It is probable that the
 object for his entrance into
 the Beni Fungy will be to induce
 them to be favourable to
 Great Britain and to induce
 the removal of the throne of
 Muhammad.

Yours truly
 G. A. S.

پیام تلگرافی وزیر مختار انگلیس به شیخ خزعل

خیلی محرمانه

تلگراف رمز نمره ۱۳۰۱ مورخه ۲۳ جولای ۱۹۲۲

از طرف ترور از بوشهر به عنوان والیس - اهواز

«در تعقیب تلگراف نمره ۱۲۹۰ حسب الامر تلگرافی وزیر مختار، مورخه ۲۲ جولای ۱۹۲۲ خیلی فوری پیغام محرمانه ذیل را به شیخ محمّرہ ابلاغ نمایید:

«میل دائمی این جانب به شرافت و سلامتی آن حضرت از پیغام ذیل مستفاد میگردد. چندی پیش با نهایت تعجب و تألم گسیل شدن قشون ایران را از اصفهان از طریق بختیاری به عزم خوزستان استماع کردم. از قرار راپرت، عده آنها پانصد نفر و دارای چند توپ میباشند. رئیس الوزرا تاکنون اطمینان میدهد که فقط ۲۰۰ نفر نظامی اعزام شده. بدواً به وزیر جنگ و رئیس الوزرا اعتراضات جدی نموده اظهار داشتیم، ارسال قشون به خوزستان غیر لازم بلکه خطرناک است. خاصه که امنیت کامل در خوزستان حکمفرماست و قشون به جهت اطفای اغتشاش و هرج و مرج آذربایجان و گیلان و لرستان و سرکوبی دستجات سارقین که سر راههای تجارتی را گرفته اند واجب تر میباشد، در نتیجه دولت ایران اظهار موافقت نمود که از پیشرفت قشون ممانعت به عمل آورد. رئیس الوزرا دیروز شخصاً مرا ملاقات و خواست که در..... خود تجدیدنظری بکنم، ولی من استنکاف ورزیدم. مشار الیه بیان داشت، چنانچه مستحضر بودیم که اعزام قشون موجب اعتراض شما میشود، اقدام نمینمودیم. فعلاً هم رجعت آن اشکال دارد، زیرا که حیثیات دولت کاسته میشود و در مجلس مشکلاتی

تولید خواهد گشت. من پاسخ دادم هرگاه نخست با من مشورت میکردید، نظریات مرا درك مینمودید. تقریباً دو ماه قبل نظریات خود را وضوحاً به سردار سپه گفته بودم. در این مورد هم اضافه کردم که من با این نقشه کاملاً مخالف و از آن منتفرم، و میترسم دخول قوای جدید در ولایتی که انتظام و امنیت در آن برقرار بوده فقط مورث و موجد اغتشاشات و مشکلات شود، و مایلیم که این نقشه متروک بماند. حضرت اشرف گفتند که خودشان و وزیر جنگ حاضرند رسماً به جناب عالی (سردار اقدس) اطمینان بدهند که این دستجات فقط محض خدمت و نگاهبانی حکومت شوشتر اعزام شده‌اند، و ابداً مداخله در کارهای شما و منطقه شما نخواهند نمود. گویا در همین زمینه مشارالیه به جناب عالی تلگرافی خواهند کرد، و جناب عالی نیز بلاشبهه به نحوی که مطابق مصالح خودتان باشد جواب خواهید داد.

در این باب من و صمصام السلطنه و سردار جنگ کاملاً مذاکره کرده و در این نکته اتفاق کرده‌ایم که شما و ایشان باید به دولت ایران فشار وارد آورید، تا بدانند که اعزام قشون خطرناک و از لحاظ اوضاع محل غیر لازم و بیهوده است، و تمام وسایل ممکنه را بایستی به کار برد که دولت ایران این تصمیم را ترک بگوید، و شما و خوانین سابق‌الذکر دنباله اقداماتی را که من کرده‌ام و کاملاً به منافع شماست گرفته، مجری آن بشوید. خوانین میتوانند به قوه قهریه، قشون را مانع شوند، اما اگر ما و شما و آنها بالاتفاق کار بکنیم این اقدام لزومی نخواهد داشت.

امید است مزاج جناب عالی خوب باشد مرا از طرف خودتان بیاطلاع نگذارید. «خواهشمندم پیغام محرمانه فوق را به شیخ محمّره بدهید. اگر خودتان بدون استعانت منشی نمیتوانید به خوبی از عهده ترجمه برآید ممکن است این نسخه را به خط انگلیسی ماشین کرده و به حاجی مشیر بدهید که برای شیخ ترجمه نماید.»

وزیر مختار دولت فخریه انگلیس - تهران

«احتراماً اطلاع میدهد وکلایی که در ایالت خوزستان انتخاب شده‌اند از قرار ذیل است:

۱- شوشتر و اهواز - میرزا سیدحسین‌خان.

۲- دزفول - حاجی عزالممالک.

۳- محمّره - انتخابات به‌اتمام نرسیده.

۴- بنیطرف - انتخابات به‌اتمام نرسیده.

میرزا سیدحسین‌خان اخیراً رئیس مالیه خوزستان بوده و در اسرار شیخ همه قسم دخالت داشته، و فعلاً هم عامل مخصوص شیخ در تهران است. نظریات او سالم و او را نسبت به خودمان قابل اعتماد میدانیم. حاج عزالممالک، عضو مالیه فارس بوده است، از سوابق او اطلاعاتی در دست نیست. محتمل است که مشارالدوله، حکومت اخیر خوزستان، از طرف محمّره وکیل شود، و سردار اجل پسر دومی سردار اقدس از طرف بنیطرف منتخب گردد.»

امضاء كُ ثَبِيبِي پیل

۲۲ اکتبر ۱۹۲۳

مفتخرگشته، و در آن وقت بهدولت ایران ابلاغ شد که ما مناسبات خصوصی با مشارالیه داریم، و در موقعی که نسبت به او دست‌درازی شود، اٹکاء او بر ما خواهد بود، و او را حمایت خواهیم کرد.

در سنه ۱۹۱۵ بهتوسط حضرت اجل فرمانفرمای هندوستان در محمّره، بهرتبّه K.G.C.I.E سرافراز شد. شیخ خزعل بهترین شرایط دوستی و اتحاد را با شیخ مبارک کویت داشت و از قبل از ۱۸۹۰ شیخین، بهسیدطالب نصرای مساعدت و کمک نقدیکردند. Q-V مشایخ گردنگش که در طول دجله واقع اند که مشهور آنها غضبان ابنیه از بنیلام و فالج ابنیهود از آل بومحمد عادت کرده بودند بهپناه بردن بهطور موقت در خاک ایشان. شیخ خزعل نفوذ طایفگی زیادی در جایی که ملک ترک بود و فعلاً متصرفی بریتانیا میباشد، دارد. بهواسطه کثرت طوایف که در طول شطالعرب واقع‌اند و در همه مهمات بهمشارالیه متوجه هستند و املاک وسیعی که در ولایت بصره داراست، از زمان بروز جنگ نسبت بهحال خودش همه گونه مساعدت‌های ممکنه کرده، معزّی الیه عمارت عالی بر حسب دستور خودمان در نزدیکی بصره جهت مریضخانه بنا نموده‌است که بهما واگذار کرده.

در بهار ۱۹۱۵ طوایفی که در خاک او هستند بهتحریک ترکها و بهذریعه واعظین جهاد، فتنه و شورشی برپا ساخته بهترکها حمایت مینمودند که بهفتشون ساخلوی اهواز ما حمله آورند و خط لوله‌های نفت را قطع کنند، ولی از ثبوت قدم و اعتقاد تغییرناپذیر که بهما دارد، با کامیابی ما در شعیبیه متفق گردیده از بسیاری از انقلابات جلوگیری نمود و در تسریع اعاده انتظام و اعتبار نظارت ما در خوزستان کمک کرده، بهطوری که بهزودی ترکها بهوسیله دیویزیون قسمت ۱۲ ما از رود کرخه رانده شدند.

تا کنون در حفظ انتظام، اتفاق ایشان با ما باقی است. اما بنیطرف گاهگاهی خود را جوابده و مطلق‌العنان نسبت بهاقتدار او معرفی کرده و انتظام شمال خوزستان محتمل‌التهدید است. از آنجایی که شیخ رئیس بزرگی است، در نزد همه طوایف جنوب عراق محترم میباشد. او در سنه ۱۸۶۴ متولد گردیده، شخصی است طویل‌القامه، صاحب‌مرتبه، ولیکن احتمال دارد مزاج خوشی نداشته باشد. در تمام امورات مملکتی با وزیر مستقل خویش حاجی محمدعلی بهبهانی رئیس‌التجّار مشورت مینماید. پسر بزرگش جاسب در سنه ۱۸۹۱ متولد شده، مشارالیه ناپسند است، و در نزد طوایف وجهه‌جانشینی او خوش‌نما به‌نظر نمیرسد. اولاد جوانترش در مدرسه امریکایی بصره تحصیل کرده است. بزرگتر آنها عبدالحمید در سنه ۱۹۰۱ متولد شده، پسری است باهوش و خوش‌مزاج. شیخ‌خزعل در فیلیه زندگانی میکند، و در محلی که در دومیلی محمّره است قصر ممتازی بنا نموده است.»

انتظام امور

بعد از رفع خستگی، لازم دانستم هرچه زودتر ترتیبی در امور این صفحه داده، و مأمور جدی و عاقلی بگمارم که اهالی را بعد از آنهمه صدمات و اجحافات شیخ خزعل، چندی به‌نعمت آسایش متنعم دارد. پس سرتیپ فضل‌الله‌خان رئیس اولین اردوی اعزامی را که در شکست دادن هواداران خزعل و گرفتن مواقع مهمه آنان ابراز کمال رشادت و فداکاری کرده بود، خواستم و در تعقیب امری که قبل از رفتن به‌شوشتر داده بودم، حکومت‌نظامی خوزستان را بهطور قطع بهوی مفوظ نمودم. این تیری بود بهچشم خزعل. شنیدم پسر خزعل که نامزد حکمرانی اهواز بود از اصغای این خبر مریض شده بود. بهفرماندهان قشونی نیز امر کردم که درمورد این ایالت دستور سرتیپ فضل‌الله‌خان را بپذیرند و اطاعت کنند. بهحاکم نیز احکام لازم دادم، که بهچه نقاطی لازم است نماینده نظامی اعزام دارد، و در چه محل‌هایی ساخلو بگمارد، و چگونه رفتار و اطوار خود را کاملاً مطابق میل من قرار دهد، و این ایالت را بر وفق آرزوی من نیکبخت سازد، و قوایی که در تحت فرماندهی اوست تدریجاً در اهواز متمرکز کند، و حکام نظامی به‌بنادر و شهرهای خوزستان اعزام دارد. بهسرهنگ عبدالعلیخان نیز تلگراف کردم که با قوای ابواب‌جمعی خود در دزفول برای خلع‌سلاح عمومی آن حدود بماند.

بهسرتیپ محمدحسین‌میرزا نیز امر دادم که قوای خود را حدود کهکیلویه و بختیاری نگاه دارد، تا دستور ثانوی برسد و در این ضمن امنیت و انتظام را کاملاً برقرار سازد.

بهسرتیپ ابوالحسن‌خان نیز امر دادم که تا وصول من بهخاک کرمانشاهان، قوای خود را در مقابل والی پشتکوه کماکان نگاه داشته و متوقف باشد.

سپس قدغن کردم که ابلاغیه ذیل را صادر و بهتهران مخابره نمودند:

ابلاغیه

«۱- امروز که روز دوشنبه ۲۳ است از بازدید قوای اعزامی عموماً، و معاینه شهرها و معادن نفت و دیدن طوایف و عشایر فراغت حاصل کرده، مجدداً به‌اهواز مراجعت و بحمدالله تعالی کار خوزستان را خاتمه یافته میبینم.

۲- تحکیم انتظامات آتیه خوزستان را به طریق ذیل امر دادم:

تا زمانی که انتظامات عمومی اساساً استوار گردد، قوای اعزامی مأموریت خود را در این صفحه ادامه دهد. سر تپ فضل‌الله‌خان به حکومت کل خوزستان منصوب و حکومت‌های نظامی از طرف مشارالیه به شهرها تعیین و حکومت عشایری نیز از جانب او معین و منصوب خواهند شد.

۳- راه خرم‌آباد به خوزستان مطابق مشهوداتی که شخصاً به عمل آورده‌ام، افتتاح قطعی یافته و قوافل از طریق شروع به عبور و مرور نموده‌اند.

۴- چون در این صفحه دیگر کاری ندارم و انتظامات کامله مقرر گشته به شکرانه آسایش و رفاهیت تامه که برای عموم اهالی تحصیل شده است، پس فردا روز چهارشنبه ۲۵ قوس، از طریق عتبات عالیات عرش درجات، عزیمت تهران خواهم نمود. فقط يك هفته در آنجا به زیارت مشاهد متبرکه و اقناع آمال دیرینه خود پرداخته و بعد عزیمت مرکز مینمایم.

بدیهی است مسافرت از راه بین‌النهرین به کلی غیر رسمی خواهد بود.»

رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوا

تلگرافات تبریک

در مدت مسافرت به زفول، و شب مراجعت به اهواز، تلگرافات بسیار از نقاط مختلفه ایران، خاصه نمایندگان مجلس رسید، که جواب دادن به آنها خود مدتی وقت مرا مشغول داشت. وکلای مذبذب مجلس نیز تلگرافات بالابلند و با حرارت کرده و بعد از آن که خزل را بر زمین افتاده دیدند، از لگد کوفتن بر سر او هیچ مضایقه ننموده بودند. واقعاً این دورویی و خیانت که سیاسیون خودروی تهران آنرا پلتیک میگویند، از جمله زشت‌ترین کارهای انسان است و بهیچوجه شایسته يك نفر ایرانی نیست. ایرانی، که در دنیا معروف است دروغگویی را معصیت کبیر و ذنب لایغفر می‌شمرده و حتی از خیال دروغ هم اجتناب میکرد، البته از این‌قسم اشخاصی که فکراً و قولاً و فعلاً دروغ میگویند و فریب میدهند بیزار و متنفر است.

در نظر من این مردمان پلتیکی یا سیاسیون دروغی پست‌ترین افراد انسان‌یاند، زیرا که به اسم سیاست و تعقیب نظریات عمیق پلتیکی مثل شریرت‌ترین و دزدترین مردم دروغ میگویند و دزدی میکنند. دزدی در اعتماد و حسن نظر مردم خیلی خطرناکتر از سرقت مال خلق است. کسی که دوست و رفیق خود را بدون هیچ‌گناهی به چاه‌سار بلا افکنده و خنده زنان پشت به او کرده و پیش میرود و چون از او پرسند میگوید پلتیک پدر و مادر ندارد، یا سیاست برادری و رفاقت نمیفهمد، از حیوان هم پست‌تر است. این بدبختها حتی به خودشان هم بدی میکنند، زیرا که بعد از مدتی نه دوست و نه دشمن، به قول آنها اعتماد نمیکند و هیچ نقشه‌ای را تا آخر نمیتوانند پیشرفت بدهند. این پناه بردن به پلتیک و دروغ و خیانت را سیاست نام‌گذاران از ضعف نفس است، کسی که جرئت ندارد در مقابل دشمن یا در برابر خطر بایستد، و بگوید این است عقیده من، این است تکلیف تو، همیشه به این قسم دورویی و خیانت مبادرت میورزد و زود است که خداوند راستی و پروردگار درستی، او را به کبیر خیاناتش میرساند.

از جمله تلگرافات تهران خلاصه مذاکرات مجلس بود. در حالی که من با مشت پولادین خود گردن اشرار را نرم کرده و خوزستان را قرین امن و آسایش نموده‌ام، باز وکلای مجلس امید دارند که کار را به مجرای مجلس انداخته، و کمسیونها بکنند و موضوع را مثل نفت شمال يك دوسالی به این طرف و آن طرف بکشند و طول بدهند و استفاده‌هایی بکنند، و عاقبت يك رأی سست و علیلی بدهند که نه تکلیف دولت معلوم باشد و نه وظیفه اشرار. نمایندگان صالح ساکت نمانده، مدافعه کرده‌اند. مذاکرات آنها مختصراً از این تلگراف مفهوم میشود:

مقام منیع بندگان حضرت اشرف رئیس‌الوزرا و وزیر جنگ دامت عظمته

«محترماً معروض میدارد در تاریخ ۲۱ برج قوس جاری، مجلس دو ساعت به غروب مانده به‌طور سرری تشکیل، از قرار اطلاع حاصله تلگرافی از خزل رسیده مبنی بر اینکه مفسدین مرا محرك شده بودند که مبادرت به این اقدام خلاف کرده و حالیه که حضرت اشرف تشریف آوردند و مرا عفو فرمودند، من از گناهان گذشته خود معذرت می‌خواهم. پس از قرائت تلگراف مزبور مدتی وکلا سکوت نموده سپس شیخ محمدعلی پشت تریبون رفته اظهار داشت:

از آنجایی که عادت مشرق‌زمین بر عفو و اغماض و جلوگیری از خونریزی است، ما هم این معذرت را میپذیریم. کازرونی در این موقع اظهار داشت که همچو اختیاری از طرف مجلس به رئیس دولت داده نشده بود. بعضی از وکلا، به‌خصوص اقلیت گفتند صحیح است.

طهرانی اظهار داشت روزی که تلگراف رئیس دولت در صورت تسلیم قطعی آمد و شما هم موافقت کردید، همان اختیار بوده است. جواب تلگراف را هم که آقای رئیس مجلس بنویسد و یا جلب نظر دولت در این باب بشود، مسکوت مانده است.»

حکومت نظامی تهران و توابع - سرتیپ مرتضی
مورخه ۲۲ برج ۱۳۰۳ - نمره ۴۴

در این چندروزه اوضاع اهواز تغییرات کلی یافته بود. رؤسای قبایل که به واسطه تسلط شیخ از این شهر جداً بیزاری داشتند، همگی جمع شده و نزد من آمده بودند. از آنها دلجویی نمودم و به سرپرستی خود امیدواری دادم. شکایات مختلف نیز از شیخ خزل میرسید و اعمال گذشته یادآوری میشد لیکن نظر به قولی که داده بودم، سزاوار نمیدیدم فوراً این شخص را به محاکمه جلب کرده، پاداش کلیه خیانات و اجحافات او را به کنارش بگذارم. همه را به سرپرستی حاکم جدید مستظهر ساختم و دلداری دادم.

ناصر لشکر کازرونی را که با جمعیت خود همراه اردوی ما شده و همه جا ابراز خدمت و وطن پرستی کرده بود، تمجید و به توجه دولت امیدوار گردانیدم.

خیلی مسرور شدم که در مراجعت دزفول دیگر صدای نامطبوع موزیک خزل را نمی شنوم. در روزهای اول توقف در اهواز، هر صبح و عصر يك دسته موزیک با لباس مخصوص میدیدم که آمده در مقابل عمارت خزل مترنم میشدند. در موقع حرکت به شوشتر امر دادم این موزیک را پراکنده کنند، زیرا که برای من ناگوار بود يك نفر رعیت ایران دسته موزیک با لباس مخصوص داشته باشد. این جلال خاص دولت است و شیخ خزل در موقعی که سلطنت موهوم خوزستان را از آن خود میدانست به تهیه این دسته موزیک مبادرت کرده بود.

از اهواز به محمّره

سه شنبه ۲۴ قوس
صبح به کشتی سوار شدیم. این کشتی کوچک بخاری است دارای اطاقهای پاکیزه و اثاثیه نو، خزل و پسرانش نیز در کشتی دیگر همراه بودند.

چهارشنبه ۲۵ قوس
شب در کشتی توقف کردیم. فردا هنگام عصر به نواحی محمّره رسیدیم. کشتیها و قایقهای بسیار پر از جمعیت که اغلب بیرقهای الوان در دست داشتند به ما رسیدند صدای «هورا» هوا را به تموج انداخته بود.

خزل و بستگانش هم برای آنکه از دیگران عقب نمانند تصنعاً ابراز مسرت کرده و با دیگران شرکت میجستند.

فیلیه

اهالی محمّره در ساحل رودخانه اجتماع کرده و از هر طرف بانگ شادی بلند بود. فیلیه قدری بالاتر از شهر واقع شده و از بناهای شیخ جابر و محل خوشگذرانی و جنایات خزل است، چندی قبل نظامیان و مأمورینی را که از شوشتر و اهواز گرفته و تحت الحفظ به محمّره آورد، در این عمارت محبوس کرده بود.

در میان اظهار شادمانی و غوغای تیریک و تهنیت قدم به ساحل گذاریم. جمعیت فراوان در سر راه ایستاده و از دحام میگردند. بعدها معلوم شد که در تمام این خط چند نفر تروریست به ریاست جلیل الملک شیبانی برادر وحیدالملک وزیر سابق معارف، با لباس مبدل از دنبال ما میآمده اند. این جانپان را اقلیت مجلس به پول دربار مجهز و عازم ساخته بود که در موقع فرصت، مقصود آنها را به عمل آورند.

این مردمان خائن که هیچ وقت نمیخواهند مملکت را امن و متمرکز ببینند و مرکز را قوی و آباد ببینند، دائماً به این فکر هستند که با هر قوه تازه که برای مملکت حیاتبخش باشد مقاومت و مخالفت نمایند. زیرا که میدانند رئیس الوزرای نیرومند و دولت بیاحتیاج و بیترلز به حرف آنها گوش نداده و به توصیه و نقشه آنها رفتار نخواهد کرد، میخواهند دولت ضعیف و افتاده باشد، تا هر موقع، معالجه مزاج خود را از این اطبای خبیث طلب کنند، و آنها هم فقط به سد رمق او مبادرت ورزند، و از تقویت کاملش مضایقه کنند، تا همیشه مریض در مطب آنها مقیم باشد، و از نسخه و تجویزشان سرپیچی نکند. البته نمیتوانستند ببینند که من ریشه ملوک الطوائفی را که بازیچه یا معدن طلای آنهاست از میان برداشته، و هر قوه را در مقابل قوه مرکزی خاضع ساختم. چون مشاهده کردند که از تهدیدات اجانب، لشکرکشی خزل و بختیاری و انسداد راه لرستان در عزم من ترزلی رخ نداده، این چند نفر بیمایه و جانی را فرستادند، تا مرا در خوزستان به قتل رسانند و نتیجه کار را

معکوس سازند. دورویی و خیانتکاری این مردم را از این مثل میتوان دریافت. هنگام قشون‌کشی بهصورت‌الدوله تلگراف کردم، قوای خود را حاضر کرده به‌کمک اردوی بهبهان بفرستد. شنیدم فوراً اطاعت کرد و عده‌ای گرد آورد. اما در نقاط معینه و معابر صعب‌العبور گذاشت که پس از شکست خوردن اردو، سر راه بر آنها گرفته، بقیة السیف را معدوم سازند. این هم يك عشیره قدیم و نجیب که محبت من نسبت به رئیس آن معروف و اسباب رنجش رقبای او گردیده بود!

خلاصه هر وقت بهصفای قلب و خلوص نیت خود مینگریم، که با چه روح مطمئن و عشق بی‌آلایشی به این صفحه آمده‌ام و دیگران تا چه پایه در صدد ایزای من و تخریب کارهای من هستند متأثر میشوم. در حالتی که من از احساسات مردم در بحبوحه شادمانی مسرور بودم و لذت میبردم، چند نفر هم در میان تماشاگران جای داشتند که برای انجام مأموریت خود انتظار فرصت میکشیدند، فی‌الحقیقه شخص چقدر غافل و دست‌نپاکان تا کجا گسترده است؟

خزعل هر چه در قوه داشت پذیرایی نمود، و در آیین بندی شهر و منازل شخصی خود و آتشبازی کامل و تهیه اطاق و مستخدم جداگانه چیزی فروگذار نکرده بود.

عمارت او شکل عجیبی است. با اسلوب ابنیه تهران شباهتی ندارد هر چه در آیین‌کاری و شیشه‌گذاری مصارف زیاد شده است، و یا اینکه درهای اطاق به‌روی صفحه بینظیر شط باز میشود، معهداً به‌واسطه قدمت بنا چندان جالب‌نظر نشد. دیوارهای بلند و فضای تنگ حیاطها و اطاقها، این عمارت را به «لابی رینت» (سردابه و دهلیز)های قدیم بیشتر شبیه کرده است تا به‌قصر يك متمول درجه اولی که نسبت به ایران در دروازه اروپا جای دارد.

اطاقهای این عمارت به‌حیاطهای متعدد باز میشود. از قرار مسموع، در این عمارت خزعل شصت زن دارد، و برای هر يك از آنها دستگاهی فراهم کرده است، با وجود این همه عیال و جلال و عمارات مختلف، خزعل شبها را عموماً از ترس در کشتی و میان شط بسر میبرد. می‌تواند که بستگان یا اولاد خودش، در خشکی موفق شده صدمه به او برسانند و در سرنوشت برادر مقتول خود شریکش سازند. امشب نیز رویه معمولی را از دست نداد و هنگام خواب به‌کشتی رفت.

واقعاً اگر من می‌خواستم، به‌هجوم متظلمین اعتنایی کرده و یکی از هزاران جرائم و جنایات او را مورد توجه و محاکمه قرار دهم، از ساعت اول باید این مرد به‌کیفر میرسید. اما مصلحت نبود و من خیالات دیگر در سر داشتم و مسالمت و اغماض را بهتر میدانستم.

معلوم شد، کار این شخص روزها کشیدن تریاک، و شبها تعیش و معاشرت با مطربهایی است که از مصر و شامات و بین‌النهرین با مبالغ گزاف می‌طلبند. به‌قسمی که این حالت، طبیعت ثانویه او شده و هیچ شنی را و روزی را بدون این مکیفیات آسوده نیست. چون مضار این نوع زندگانی برای من روشن است هر وقت فکر میکنم، خنده بر من مستولی میشود که دست تحریک خارجی چقدر نیرومند بوده، که چنین عنصر خموده عیاش را بلند کرده به‌میدان آورده است!

خنجر مرصع

امروز صبح چهار نفر از رؤسای طوایف ساوجبلاغ مکری آذربایجان، نزد من آمدند. این خوانین راه دور آذربایجان تا بوشهر را طی کرده و از آنجا با کشتی خود را به‌محمره رسانیده بودند. در موقعی که خزعل و پسرانش در مقابل من ایستاده بودند، این چهار نفر وارد شده و خنجر مرصعی را که به‌عنوان قدرشناسی از زحمات من در انتظام صفحه پر آشوب آذربایجان تهیه کرده بودند به‌من دادند. درجه مسرت من از این قدردانی، درست به‌اندازه تحیر و تلخکامی خزعل بود، که این قبیل احساسات را از عشایر ایران باور نداشت.

دخول این اشخاص با لباس مخصوص خود که تا حال اهالی محمره نظیرش را ندیده بودند، و تقدیم خنجر جواهر نشانی که علامت کمال قدردانی این عشایر جنگجو و شجاع است، در دماغ خزعل اثر عمیقی کرد. تحیر و اضطراب او در چهره‌اش خوانده میشد. فهمید که کارهای من منحصر به‌خوزستان نیست. در آذربایجان و سایر ایالات نیز خزعلهایی بوده‌اند که مدتی با سازوسرنای اجانب رقصیده و امروز بر زمین سرد نشسته‌اند.

چون دید من به‌جانب او مینگریم، سر پیش انداخت و فوراً تجلدی کرد و تبریک گویان جلو آمد، و به‌قدری اظهار مسرت و شادمانی نمود که مجلس به‌طور طبیعی خاتمه یافت.

من نیز از خوانین دلجویی و نوازش کردم. واقعاً این تحفه که برای من آورده بودند، خیلی مناسب و مؤثر بود. عشایر آن صفحه خنجر را حربه عزیز و منتخب خود ساخته‌اند. در بکار بردن آن مهارت و در حمل و نگاهداری آن اصرار و احترام به‌خرج میدهند. غالب جنگهای سابق آنها با این حربه بوده است، و امروز هم که سلاح آتشین دارند از این حربه قدیم و عزیز صرف‌نظر نکرده‌اند. خنجر یعنی کلید عشایر کردستان و

آذربایجان. من عملاً این کلید را سال گذشته به دست آورده بودم و امروز این خنجر را به علامت آن میپذیرم و به یادگار نگاه میدارم.

خزعل فوراً به پذیرایی واردین پرداخت و وسایل راحتی آنها را فراهم ساخت. علما و کسبه و تجار و اصناف بدین آمدند و پذیرایی شدند. شاگردان مدارس با خطب مبسوط در زیر بیرقهای ایران آمدند و گذشتند. سرودهایی که میخواندند، در بیان اوضاع گذشته ایران و فجایع قاجار و اعمال این چند ساله من خاصه اوضاع این صفحه بود که در دهان این اطفال معصوم و نسل مظلوم آهنگ مؤثری به خود میگرفت.

برای استظهار و دلگرمی عموم اهالی ابلاغیه‌ای به مضمون لوايح منتشره در شوشتر و دزفول صادر و امر به الصاق به دیوار شهر نمودم.

پس از غائله خوزستان

بصره

حکمران نظامی را خواستم، و آخرین دستور قطعی راجع به اوضاع این صفحه و حوادث آینده آن را داده و امر نمودم که تدارك حرکت به بصره را ببیند.

کشتی خزعل با زینت و آرایش کامل به حرکت آمد. شیخ نیز تا بصره مشایعت کرد، شطالعرب تقریباً منظره روز پیش را تجدید نمود. جز اینکه این بار تیر باران باران بر صفحه آب دیده نمیشد و شط با طمأنینه و وقاری که از توانگران و بازرگانان عراق قدیم معهود است، امواج بزرگ و سریع خود را به سوی خوابگاه ابدی پیش میراند. کشتیها و قایقهای فراوان به بدرقه و استقبال ما آمده، یا مسیر تجارتي خود را طی میکردند. هر چه به بصره نزدیک میشدیم در کنار شط جداول و نهرهای فرعی زیادتر دیده میشد. بلمها با سرعت و چابکی در روی آب پرواز میکردند.

منظره بصره با سفاین بیشماری که در میان شط لنگر انداخته و به بارگیری یا باراندازی اشتغال داشتند، بسیار با شکوه بود. جنگلی از دکل در کنار شط گسترده و گروهی عظیم از حمالان و دلالان و عمال و تجار در کنار ایستاده و با چشمی حریص و با چهره دژم به این ذخایر و نفایس که بر سینه شط قرار دارند نگرسته، و با اضطراب تمام انتظار داشتند که بالاخره طعمه خود را دریابند. کشتی تا نقطه مناسبی پیش رفت و لنگر انداخت. هر چند قونسولخانه از طرف تجار و اتباع ایران با تکلفی تمام تزیین شده و مهیای ورود ما گشته بود، ولی من عزم داشتم در این نقاط پیاده نشده و حتی المقدور به خاک خارج قدم نگذارم به این لحاظ از رفتن به شهر خودداری نمودم وزیر پست و تلگراف را با چند نفر از همراهان به شهر فرستادم که در قونسولخانه از تجار و اتباع اظهار رضایت و قدردانی کنند.

میرزا حسین خان موقرالملك، که از اعیان محرمه است، يك کشتی جنگی کوچکی به من تقدیم نمود. من نیز آن را به قشون جنوب سپردم و از موقرالملك قدردانی کردم.

وزیر پست و تلگراف و اشخاص دیگر که به شهر رفته بودند مراجعت نمودند، و از کوچه‌های شهر چندان تمجید نمیکردند.

در قونسولخانه ایران از آنها پذیرایی شایان به عمل آورده و لایحه‌ای قرائت کرده بودند که عین آن درج میشود:

لایحه

آقای سردار سپه،

«از تشریف فرمایی حضرت اشرف بك روح جدیدی در قالب افسرده ایالت خوزستان دمیده شده، امروز روح کیخسرو و داریوش بزرگ از شما شادمان است که بذل توجهی به پایتخت تاریخی آنها شوش فرموده‌اید. همان پایتخت با افتخاری که آثار نفیسه آن، موزمخانه‌های پاریس را زینت و آرایش داده و تمدن و عظمت این مملکت باستانی را به زبان بیزبانی بیان میکند. ورود حضرت اشرف به این ایالت به منزله فرج بعد از شدت بود.

ای قهرمان ایران

دوره زمامداری حضرت اشرف صفحات مشعشعی بر تاریخ نهضت ایران افزوده و سفر مبارك حضرتت به خوزستان، مبداء تاریخ تجدد و ترقی این ایالت خواهد بود. هیچ وقت خاطره‌های فرحبخش آن از لوح خاطرها سترده نخواهد شد. عموم اهالی خوزستان از تشریف فرمایی حضرت اشرف امروز مفتخر و شادکام هستند، و ما ایرانیان بصره با مسرت و سعادت برادران خوزستانی خود شريك و با قلبی سرشار از شعف و افتخار عرض تبریک و تهنیت و ابراز علاقه‌مندی به ترقی و تعالی ایران نموده و مزید موفقیت و نصرت حضرت اشرف را از صمیم قلب از خداوند خواهانیم.

فرزند رشید ایران،

همه ایرانیان عراق عرب، و علیالخصوص قسمتی که در بصره هستند، عملیات برجسته و خدمات نمایان حضرت اشرف را به نظام و قشون مظفر ایران که روح حیات و استقلال مملکت است تقدیر و تمجید مینماییم. چون به شهادت تاریخ، ایران همیشه يك دولت نظامی بوده و در سایه برق شمشیر فرزندان دلیر خود به اوج ترقی و سعادت رسیده، مجسمه مبارکت را از طلا تهیه نموده که هنگام تشرّف به حضور مبارك، آن را به دست اخلاص و احترام تقدیم نماییم، ولی چون به واسطه ضیق وقت و فقدان وسایل، تهیه مجسمه ممکن نشد، نظر به مفاد «مالایدرک کله لایترک کله»، عکس مبارك را در قاب طلا گرفته آن را به عنوان یادگار سفر مبارك خوزستان با کمال فروتنی و تعظیم تقدیم میکنیم.

چون مراتب معارف پروری و دانش‌پژوهی حضرت اشرف مشهود و مبرهن و مساعدتهای مادی و معنوی که در ترقی و تربیت روحی نوباوگان وطن مبذول فرموده‌اید ملحوظ خاص و عام است، ما ایرانیان مقیمین بصره نیز به نوبت خود انتظار داریم مشمول عواطف عرفان‌خواهی آن ذات مقدس واقع و مکرمی دربارہ معارف ما نیز مبذول، و مقرر فرمایند به کمک دولت يك باب مدرسه ایرانی در بصره مفتوح شود. متأسفانه به واسطه فقدان مدرسه ملی که بتواند زبان فارسی را ترویج و مفاخرات اسلاف را تذکار، و عرق ملیّت را تولید نماید گروه گروه از ما دارند در میان اعراب مستهکک میشوند.

به انتظار بذل توجه در این مسأله و به پاس احترام موفقیت‌های مشعشع آن زنده‌کننده ایران از صمیم قلب متفقاً میسر اییم:

زنده باد سردار سپه.

پاینده باد ایران.

پاینده باد نظام ایران.

از طرف عموم ایرانیان مقیمین بصره

بصره - ۲۵ برج قوس سیچقان نیل سنه ۱۳۰۳

حرکت به کربلا

یکشنبه ۲۹ قوس

اول طلوع از کشتی پیاده و به قطار سوار شدیم. معمولاً قطار در سه‌فرسخی میماند و به‌ساحل آب نمیرسد، ولی محض سهولت مسافرت ما استثنائاً قطار مخصوص را به کنار شط فرستاده بودند.

کربلا

دوشنبه ۳۰ قوس

ساعت هشت صبح قطار ما به ایستگاه کربلا رسید. جمعی کثیر از آقایان علما و تجّار و اصناف ایرانی مقیم کربلا در نزدیک ایستگاه چادر زده بودند. حکمران و رؤسای دوایر محلی و اعیان و اشراف و شاگردان مدارس نیز انتظار ما را داشتند. شاگردان مدارس در جلو، صف کشیده بودند به محض پیاده‌شدن ما خطابه قرائت کردند.

قونسول کربلا مستقبلین را یک‌یکان معرفی نمود. بدواً به چادر علما رفته و صرف چای شد سپس به چادر تجّار و اصناف رفته، لایحه ذیل را خواندند:

پس از عرض مراتب احترام و تعظیم، با يك جهان شادمانی و سرور در پیشگاه حشمت و جلالت اکتناه بندگان عظیم‌الشان، حضرت اشرف آقای رئیس‌الوزرا دامت‌عظمته، برای تأدیه و تقدیم تشکرات نهایی و تبریکات صمیمانه حاضر، و مراسم خلوص و فدویت را معروض حضور مبارك میداریم. بزرگترین آرزو و آمال فدویان هیأت تجّار و کسبه و اصناف ایرانی که در این آستان قدس، مجاور و همواره به دعای ازدیاد شوکت و عظمت دولت علیّه متبوعه خود اشتغال دارند، همانا زیارت جمال محبوب و طلعت محمود آن یگانه نجات دهنده کعبه آمال ما ایران بود، که بحمدالله تعالی با نهایت ظفر و فیروزی موکب شرافت بخش، چون شمس تابناک از افق سعادت و اقبال طالع و این محیط را به فروغ میمنت و جلال، منور و درخشان فرمود. امروزه عموم ایرانیان سرافتخار بلند نموده به وجود مبارك مسعود يك رادمرد بزرگواری، چون ذات اشرف دامت‌عظمته که وجودش مایه نجات وطن و تحکیم استقلال و ترقیّات مملکت ما ایران گردیده فخر و مباهات بر عموم عالمیان مینمایند.

و اینک به مناسبت این فتح و فیروزی عظیم که قوای نیرومند نظامیان ایرانی در مقابل اشرار و متمرّدین احراز کرده‌اند، مراسم تبریک را عرضه داشته، و همچنین موکب سعادت نمود را به‌این دیار قدسیت آثار خیرمقدم گفته، و دوام تأییدات و توفیقات روزافزون را از حضرت یزدان مسألت و خواستاریم. زنده‌یاد یگانه نجات‌دهنده وطن و حیاتبخش ایران حضرت سردار سپه. پاینده باد حضرت اشرف رئیس‌الوزرا و وزیر جنگ و فرمانده کل قوای نظامی.

فدویان، هیأت تجّار و کسبه و اصناف ایرانی کربلای معلی.

بعد از ادای این مراسم به‌اتومبیل نشسته، و وارد شهر شده، در مقابل در قبله پیاده گشتیم. دکانهای این قسمت را آذین بسته، و زمین را مفروش ساخته بودند. بعد از ورود به حرم درهای صحن را بستند و زوآر را به‌من و همراهان مختصر ساختند. این خلوت، هر چند محض احترام بود، اما برای من این فایده فوق‌العاده را داشت که با حضور قلب و فراغت بال زیارت کامل کردم و آرزوی دیرینه خود را در تقبیل ضریح مطهر برآوردم. در این وقت شخصی از جانب آقایان علما آمد و تقاضا کرد که قبل از خروج از صحن مطهره، به‌مقبره مرحوم میرزای شیرازی که در زاویه صحن واقع و علما در آنجا اجتماع دارند رفته، و فاتحه بخوانم. با کمال میل پذیرفتم. آقایان بیاناتی راجع به تشکر و قدردانی از اقدامات من عموماً، و ختم غائله خوزستان خصوصاً، نمودند. آقای سیدحسین مجتهد قزوینی از طرف سایرین به طریق ذیل پیشنهاد کردند:

در این فتح نمایان (خوزستان) خاطر عاطر عالی حضرت اشرف دامت شوکته را حسب‌التکلیفی که جماعتی از علمای اعلام این عتبه مقدسه به این ضعیف کرده‌اند، مسبوق میدارد. در این اوقات که اجانب از هر جهت مشغول کشمکشهای داخلی و خارجی هستند و تا اندازه‌ای دولت علیه صانهاالله عن کلّ بلیّه به واسطه اقدامات جدیه اسلامیّه آن وجود مقدس، آب و خاک ایران مینوشتان را تا این درجه و مرتبه رونق بخشوده چنین پیشنهاد مینمایند:

اولاً - بعد از تقرّر و تمرکز قوای دولتی در صفحه خوزستان، مبادرت به بستن سدّ اهواز نمایند و قبل از هر اصلاحی از این منبع ثروت، دولت را استفاده بخشند.

ثانیاً - برای قوّت و سطوت دولت، تا آنکه بتواند حقوق داخله و خارجه خود را از تعرضات بیگانگان محافظت نماید، مبادرت به خریدن دو دستگاه بزرگ از کشتیهای دریایی، در جنوب برای خلیج فارس، و در شمال برای بحر خزر کنند.

تهیّه وجه ابتیاع، اگر چه با بودجه کنونی دولت علیه موافقت ندارد، ولی ممکن است که این وجه را به طریق اعانه از اهالی داخله به‌طور معقول و بدون تحمیل اجباری مهیا نمود. بدین طریق که هیأت دولت علیه با نمایندگان محترم، متفقاً هیأتی مرکب از علما و صاحبمنصبان نظامی و تجّار و جمعی از نمایندگان، به مصارف دولت از مرکز به ایالات ایران مسافرت نموده، از هر ایالتی از ایالات دوازده‌گانه، مبلغ یک میلیون لیره طلا اعانه بخواهند. اگر چه در مدت یک سال یا دوسال یا سه‌سال جمع‌آوری شود، و نوعی قرار دهند که در عرض آن مدت مزبوره که به‌منظر قراردندگان است این مبلغ متدرجاً دریافت شود و متدرجاً به‌اقساط به خارجه برای خریدن دو دستگاه کشتی دریایی پرداخته آید. آنچه به نظر این دعاگویان میرسد این است که برای این مهمه جلیله، حضرت آیه‌الله‌خالصی، که خدمات جلیله‌اش در محو انانیت، خود معروف عالمیان است، بهترین نمایندگان است. باقی منوط به رأی منیر حضرت اشرف است.

والسّلام علیکم و رحمة‌الله وبرکاته

در جواب اظهار داشتیم:

نهایت تشکر را دارم از اینکه آقایان علمای محترم به این قبیل مسائل عطف توجهی فرموده، و از راههای جدید اقتصادی و تجاری و جنگی برای مساعدت به‌دولت حاضر گشته‌اند. البته تأثیر این توجه آقایان به حکم نفوذ و رسوخی که در قلوب ملت دارند، بسیار مهم و مفید است. اما راجع به عملی کردن آن، همیشه در نظر داشته و دارم و پس از فراهم آمدن مقدمات، وزارت‌تجنگ و مالیه و فواید عامه البته به موقع اجرا خواهند گذارد.

بعد از چند دقیقه توقف به بازار بین‌الحرمین آمدم. این راسته بازاری طولانی است که حرم امام حسین «ع» را به حرم حضرت عباس «ع» متصل میکند. این مسافت دور را با قالی مفروش کرده و تمام دکانهای جنبین را آیین‌بندی و تزیین نموده بودند. در مدت عبور، غریو هلهله و شادی و صدای کف زدن اهالی و باران دسته‌های گل قطع نمیشد. در پنجاه نقطه گوسفند قربانی کردند. در وسط بازار یک نفر عطار ایرانی پسر و دختر خود را خوابانده و فریاد میزد:

چون احیا کننده ملت ایران هستید هرکس باید از بذل موجود مضایقه نکند، چون من جز این دو فرزند، چیز قابلی ندارم، باید آنها را تصدّق کنم.

این شخص در جوش حرارتی که داشت، کاردی برآورده و بر گلوی یکی از اطفال نهاد و من عجله کردم و او را مانع شده، طفل را از جای بلند کردم و بوسیدم و نوازش نمودم و عطار مزبور را پرشی گرم کردم. ضریح حضرت عباس را با خلوص و توجهی فوق‌العاده طواف کردم. فداکاری و شجاعت این بزرگوار، با وضوحی تمام در برابرم تجسم یافت و مرا زایدالوصف متأثر کرد.

بعد از ختم زیارت از در قبله خارج شدیم و در اتومبیلهایی که مهیا کرده بودند سوار گشته به‌بلدیه رفتیم. حکمران و رؤسای دوایر و اعیان و اشراف در آنجا وسایل پذیرایی فراهم کرده و برای اظهار تبریک اجتماع نموده بودند.

در ضمن صرف چای و شیرینی، از رئیس بلدیه تقاضا کردم متحدالمالی طبع نموده و از جانب من به اهالی کربلا از پذیرایی مفرط و شایانی که کرده‌اند اظهار امتنان نماید. این تقاضا را فوراً انجام دادند، ولی قدرانی که در قلب من ثبت است هزاربار مفصلتر و عمیقتر از عبارات آن اعلان است. زیرا که این قسم پذیرایی نسبت به هیچ ایرانی، حتی پادشاهان سلف، به عمل نیامده بود. بر من مسلم شد که ایرانیان مقیم بین‌النهرین، که بیشتر از اوضاع اخیر خوزستان و جریانهای سیاسی آنجا مستحضرند، بهتر از ساکنین خاک ایران قدر زحمات و قیمت این مسافرت مرا دانسته‌اند.

از بلدیه، به قونسولخانه ایران رفتم. این محل را که خانه نسبتاً مجلی است، تزیین و آماده پذیرایی من و همراهان کرده بودند. عموم ملتزمین که عده‌شان به هشتاد نفر میرسید در همین عمارت منزل گرفتند، و در نهایت آسایش بودند. امیر اقتدار و امیر لشکر جنوب، در عمارت ملحق به قونسولخانه که متعلق به یکی از محترمین استرآبادی است، منزل گزیدند. ناهار را در اطاقی که مخصوص استراحت من ساخته بودند، صرف کردم. عصر به سالون بزرگ آمدم. شاگردان مدرسه حسینی در خیابان جلو عمارت صف کشیده، سرود و خطابه ذیل را خواندند:

ای پدر عظمت‌مدار ما،

امروز ذات شوکت و جلالت سمات حضرت اشرف که به منزله قبله آمال پانزده میلیونی ایرانی است، نه تنها مایه فخر و مباهات ما، بلکه باید به مقام ولینعمت حقیقی کلیه طبقات جامعه ایرانی شناخته شود، زیرا وجود حضرت اشرف به‌مثابه آفتاب جهانتابی است که پس از یک قرن از افق سعادت، جلوه نورانی خود را به عالمیان ظاهر و موطن کیخسرو و اردشیر بابکان را شعشعه پاش گردانید.

ای پدر عظمت‌مدار ما،

امروز جهانگیری دارا و عدل نوشیروان و کوبه شاه‌عباس ماضی و رشادت و جلالت شهریار افشار، که فقط در صحایف تاریخ عرض اندام مینمود، تجدید، و بر جهانیان مدلل شد که تربت پاک ایران که در آن واحد دارای این همه اولاد رشید است، علاوه بر آنان میتواند در این قرن بیستم برای تجدید نام شریف خود، وجود معظم حضرت اشرف سردار سپه رئیس‌الوزرا و وزیر جنگ و فرمانده کل قوای کشور هخامنشیان را به میدان شهود جلوه‌گر سازد.

عجالتاً ما شاگردان مدرسه مبارکه حسینی ایرانیان که خود را از فدویان صمیمی حضرت اشرف میشماریم، در پیشگاه محضر باجلال سامی برای تبریک هموطنان خود به‌داشتن یک چنین سردار عظمت دثار حاضر شده‌ایم، و از صمیم قلب موفقیت‌های درخشان حضرت اشرف را تبریک گفته و در تحت قبه این بزرگوار ادعیه معصومانه را نثار وجود فایض‌الجود سامی میسازیم و توجهات عالیه را به این مناسبت درباره مدرسه حسینی جلب مینماییم.

پاینده باد کشور ایران.

زندهباد رئیس‌الوزرا و فرمانده کل قوای کشور ایران.

از آنها اظهار امتنان کردم.

جمعی از اعیان و اشراف و اتباع عراق آمدند. اول شب، با وجود باران شدیدی که میبارید پیاده به‌زیارت حرمین رفتم. در تمام کوچه‌ها و بازار بین‌الحرمین، چراغان و تزیینات برجای بود. شام نیز در قونسولخانه صرف شد.

فردا صبح زود، چهارده اتومبیل کوچک و بزرگ تهیه شده بود. سوار شده به جانب نجف‌اشرف رهسپار گردیدیم.

در خارج شهر مستقبلین چادر زده بودند، و چون اهل نجف و شاگردان مدارس در آنجا انتظار داشتند، پیاده شده، به تبریک و سرود و خطابه آنها گوش دادم و اظهار امتنان نمودم.

بازار را آیین بسته، چندین گوسفند قربانی کرده بودند. مستقیماً به حرم مطهر رفتم.

بعد از زیارت به منزلی که در خانه یکی از خدام ترتیب داده شده بود، وارد شدم. ایرانیان مقیم نجف، نهایت شادمانی ابراز داشتند. بعد از صرف ناهار به زیارت مسجد کوفه رفتیم، این مسجد از آثار قدیم و مخصوص اسلام است. در همان نظر اول که شخص بر صحن پرریگ و دیوارهای کوتاه آن میافکند، به یاد سادگی بدوی

اسلام میافتد، و مخصوصاً به خاطرش میآید که در این مقام مبارک، چه مرد بزرگواری به‌نماز میایستاده، و در صقه‌های این مسجد چه وجود مقدسی به‌حل و عقد امور میپرداخته است، و در همین محراب ساده، چه دست جنایتکاری اسلام را از وجودی که عدیل کتاب و کَنَدَه در خیبر بود، محروم گذارد.

در تمام مدت، حاکم کوفه همراه بود و پذیرایی و رهنمایی میکرد. سایر نقاط طوافگاه و مناظر دیدنی کوفه را، خاصه ساحل رودخانه و جسر و غیره را مختصر تماشایی نموده و به‌نجف مراجعت کردیم. مقارن غروب مجدداً به صحن مطهر رفتیم. آقایان علمای اعلام آقای سیدابوالحسن اصفهانی، آقای عراقی، آقای فیروزآبادی، آقای نائینی و سایر اجلة مجتهدین و علما را در صحن ملاقات نمودم. بالاتفاق به حرم مطهر رفتیم. در آنجا مدتی راجع به مهام مملکتی مذاکره به عمل آمد. بسیار مشغول شدم که عقاید علمای اعلام را با نظریات خود موافق و مطابق یافتم. سپس مشغول زیارت شدم. در موقعی که با حضور قلب کامل به خواندن زیارتنامه مشغول بودم، ناگاه احساس کردم شخصی در پای ضریح به‌پای من افتاد. متوجه شده، شناختم که سردار رشید کردستانی است. قرآنی در دست گرفته و استغاثه مینماید. این شخص بعد از آنهمه یغماگری و تاخت و تاز و طرفیت با قشون و منکوب شدن و فرار به بین‌النهرین، چون خزعل و والی پشتکوه را در این حالت دید، به نجف آمده و علمای اعلام را شفیع قرار داده، و در این مقام مقدس طلب عفو مینمود. هر چند قصه جنایات و غارتگریهای این شخص نیز داستانی مفصل دارد، و کمترین مجازات او اعدام است، البته درین مقام شریف بایستی بخشیده میشد. پس در حضور آقایان علما به او تذکر دادم که او را میبخشم و اگر من بعد مصدر شرارتی بشود، قطعاً خود را بر دار خواهد دید.

بعد به تماشای اثاثیه و جواهر و اشیای گرانبهایی که از ایران و هند به خزانه حضرت تقدیم شده، پرداختم. قالبها و شمشیرها و قندیلهایی که در این نقطه گرد آمده است، به قول قدما، هر يك خراج مملکتی است.

تا پاسی از شب گذشته صدای سازوسرنا در اغلب کوچه‌ها شنیده میشد. این پیشامد در نجف از وقایع برجسته و نادر به‌شمار میرفت. زیرا که وقار و ادب اهل شهر، فرسودگی مردم از گرما و بیآبی، مجاورت با قبرستانی که وسعتش از شهر هم بیشتر است و وجود علمای اعلام که کاملاً مراقب رفتار مردم هستند، و عده کثیر طلاب که جز به تحصیل، به‌فکر دیگر نمیافتنند، نجف اشرف را متین‌ترین و بیصداترین شهرها ساخته است. غالباً ساعات روز در کوچه‌ها جز فریاد مردی که آب فرات میفروشد، و صدای خفیف پای مردمی که عبا بر سر کشیده در کمال آهستگی عبور میکنند، شنیده نمیشود.

محض ابراز احساسات، خود شهر نجف از سکوت همیشگی بیرون آمده، و غوغایی در آن برپا بود. ایرانیان به انواع و طرق مختلفه اظهار شادمانی میکردند.

هر چند لوايح مفصل نیز در تیریک ورود به‌من رسید، ولی محض اختصار و برای نمودن نمونه، مختصرترین آنها را درج میکنم:

هلاشخص وطن خواه،

«در این موقع که موکب یگانه محبوب ما ایرانیان، حضرت اشرف آقای سردار سپه که در حقیقت يك جهان جان است و از قهرمانیش بساط عدل در تمام کشور ایران گسترده شده است، قدم به این آستان ملك پاسبان علوی، که در معنی برتر است از عرش برین، گذارده‌اند، تمام ایرانیان این سامان از وضع و شریف، خاصه تجار محترم، مقدم حضرتت را محترم و مغتنم میشمارند و در ختام به لسان حال و مقال فریاد میزنند:

زنده باد محیی مملکت ایران.

پاینده باد حضرت اشرف آقای سردار سپه.»

ایرانیان مقیم نجف

در مدرسه علوی جشن باشکوهی گرفته و مرا دعوت کردند. فرط خستگی مجال نداد. دبیر اعظم را مأمور کردم که از طرف من به مدرسه رفته و اظهار امتنان نماید. او نیز نطق مبسوطی کرد. موضوع کلامش تصویر من بود که اخیراً منتشر ساخته بودند.

در این صورت، به یاد خدماتی که من به مملکت کرده‌ام، مادر وطن را رسم نموده‌اند که بر من تکیه دارد و از شمشیر من استعانت میجوید.

از قرار مسموع، حکومت بین‌النهرین امر داده بود، که این صورت را هر جا بیابند جمع‌آوری کنند و داشتن آنرا اکیداً منع نموده بود. اما ایرانیان نجف نسخه‌ای از آن را به دست آورده و در مدرسه آویخته و به این ترتیب ابراز وطن‌پرستی نموده بودند. دبیر اعظم همین تصویر ممنوع و مفهوم آن را موضوع سخن قرار داده، و مدتی برای این جمعیت پنج‌هزار نفری نطق کرده بود. برای من نقل کردند که حضار از تذکر مفاخر وطن خود، و بیانات دبیر اعظم چنان متأثر شدند که اغلب گریستن آغاز نهاده بودند. در ضمن نطق تکلیف هر ایرانی را خواه در داخل و خواه در خارج خاطر نشان کرده و ثابت کرده بود، که وطن، اولاد خود را هر جا باشند به

يك نظر نگرسته و دوست دارد، و اولاد او هم هر جا هستند بايد روز برای وطن کار بکنند و شب رو بهسوی وطن بخوابند.
شب را بهسر آوردیم. فردا صبح عازم کربلا شدیم.

مراجعت از نجف

سرماي راه به درجات شديدتر از روز گذشته بود به حدی که تمام همراهان از حس و حرکت افتاده بودند. پسر خزعل که تمام عمر را در گرمای خوزستان گذرانیده و شاید تا این وقت سرمای ندیده بود، یکمرتبه دچار سختترین سرماها شد. دیدم بالای لباسهای زیاد پشمین خود دو پوستین هم پیچیده بود. چهره اش سیاه شد و از شدت سرما نزدیک به زبان بستن بود.
در نزدیکی کربلا، تگرگ شدیدی بارید. پسر خزعل اولین باری بود که تگرگ میدید. شنیدم به آدم خود گفته بود مقدار جمع کند و از همراهان میبرسید آیا برفی که میگویند همین است.
اهالی کربلا مجدداً در ابراز شادمانی و مسرت بر یکدیگر سبقت میجستند. من خدا را شکر میکردم که به واسطه خدمات مخلصانه که به وطن خود و این مردمان نموده ام، در خور این تهنیتها و مسرتها شده ام.
خیلی میل داشتم باز هم در کربلا که به واسطه نهرها و جدولهای منشعبه از فرات که اعظم آنها نهر حسینیه است، و نخلستانهای بسیار که در عین غمناکی زیبا و قشنگ است توقف نمایم. اما از طرفی لازم میدانستم که زودتر به تهران مراجعت کنم، تا در جریان امور وفقه رخ ندهد. پس بار دیگر به زیارت رفتم و بعد از ناهار به طرف قطاری که مخصوص حرکت ما معین بود، حرکت نمودم.

پنجشنبه ۳ جدی

صبح حرکت کردیم. بعد از ظهر به ایستگاه بغداد وارد گشتیم. بغداد اینک پایتخت عراق است و در سنوات اخیر اهل عراق امیر فیصل را به سلطنت پذیرفتند. اکنون مشارالیه در موصل است. چون من کاملاً غیررسمی حرکت میکنم مایلم زودتر عبور نمایم که برای ملاقات وزرا و اعیان بغداد تأخیری در مسافرت رخ ندهد.
شاگردان مدرسه ایرانیان و عده کثیری از کسبه و اصناف حاضر بودند.
بعد از پیاده شدن، شاگردان خطبه ذیل را قرائت کردند:

حضرت اشرفا،

یگانه فرزند شرافتمند ایران،

ای خادم پاکدامن اسلام،

ای حافظ آب و خاک ساسان،

ای زنده کننده نام نیک نیاکان،

ای مایه افتخار و امیدواری ایرانیان،

نوباوگان مدرسه شرافت ایرانیان، با عموم برادران ایرانی هم آواز، ورود مسعود و مقدم مبارکت را گرمی دانسته، از صمیم قلب تبریکات خالصانه خود را تقدیم و خداوند را شکر گزارند که به زیارت آن سردار نامی موفق شده اند. این روز فیروز برای ایرانیان بین النهرین بزرگترین عید مقدسی است که سالهای سال به یادگار چنین روزی مسرور خواهند بود.

حضرت اشرفا،

ما ایرانیان به مقتضای قومیت و دیانت، در جوار عرش آثار ائمه اطهار علیهم الصلوٰه والسلام، دعاگوی فتح و فیروزیّت بوده و خواهیم بود. حضرت اشرفا، ای یگانه دلیر ایرانی پاك نژاد و ای فرزند رشید ایران! بشارتهای مظفریت و پیشرفت و نصرتت همواره فرحبخش قلوب دعاگویان فدائیت بوده و موجب سربلندی و افتخار عموم هموطنان عزیز است و نه تنها ما، بل مسلمین دنیا را روسفید نموده است. از درگاه حضرت یزدان مسألت نموده، خواهانیم که روز به روز بر طول عمر و دوام شوکت و اقبال افزوده، همیشه به تأیید و نصرتش مؤید و منصورت داشته اعدایت را پیوسته دلیل و منکوب گرداند، و نیز امیدواریم، در این موقع که از پرتو مساعی عالیه در تحت حمایت شخص حضرت اشرف، سرتاسر ایران را عدل و نعمت امن فراگرفته فارغ البال به اصلاح معایب و نواقص مملکت و ترقی معارف کوشیده، بذل توجهی به این فداییان فرموده مخصوصاً نسبت به مدارس و مؤسسات ایرانی در خارجه، بالاخص در بین النهرین، توجهات کامله خود را معطوف فرمایند، که برخلاف سابق، با داشتن وسائل، کارکنان آن بتوانند تمام حواس خود را صرف ترقی مدارس نموده، نتایج مطلوبه در ترویج زبان فارسی به دست آید.

از ایستگاه خط کربلا مستقیماً به ابتدای راه‌آهن سامره رفتیم، که نزدیک شهر کاظمین است. از اینجا خط آهن آلمانها تا ولایت موصل امتداد دارد. خطی وسیع و محکم است. شب در ماشین ماندیم. صبح زود در ایستگاه سامره پیاده شدیم. این نقطه ایست که در يك فرسخی مغرب شهر بنا شده و قرارگاه متعدد برای فرود آمدن زوآر دارد، و از اینجا تا کنار شط باید به وسایل مختلفه از قبیل اتومبیل و الاغ و ارابه و غیره حرکت کرد. بعد از زیارت حرم مطهر عسگریین (ع) و سردابی که محل غیبت حضرت قائم است در سال ۲۶۴ هجری قمری، و تماشای اطراف شهر و کنار شط و تزیینات و آیین‌بندی که کرده بودند، چای در منزل یکی از آقایان علما صرف شد، و قبل از ظهر مجدداً به راه‌آهن مراجعت نمودیم.

کاظمین

جمعه ۵ جدی

عصر وارد کاظمین شدیم. بعد از زیارت و يكربع توقف در منزل یکی از ایرانیان مقیم کاظمین، که مصارفی کرده و تکلفی نموده بود، و ملاقات با محترمی که در آنجا جمع بودند، با اتومبیل به بغداد حرکت نمودم. اهالی کاظمین نیز در ابراز شادمانی و تزیینات خیلی اهتمام کرده بودند. غروب، وارد ژنرال قونسولگری ایران در بغداد شدیم. چون مایل بودم هر چه زودتر به خاک ایران برسم، امر دادم قطاری را که مخصوص حرکت ماست حاضر کنند، که بعد از صرف شام بدون معطلی حرکت نمایم. از غروب تا سه از شب که غذایی صرف شد و حرکت کردیم، وقت به‌پذیریایی بعضی از محترمین و تماشای جسر و شط گذشت. بیشتر مذاکرات، تبریک ورود و تهنیت فتح بود. همه میگفتند ایرانیان بغداد در مدت قیام خزل سرشکسته بودند، و به واسطه اقدامات سابقه دولت و سلطنت ایران روی تکذیب شایعات خزل را در عراق نداشتند. حمد خدای را که بر عالمیان ثابت گشت که هیچ‌یک از رعایای ایران نمیتواند قسمتی از آن خاک مقدس را مال خود دانسته، و بر جان و مال مردم فرمانروایی کند، و با دول بیگانه مستقلاً عهد و پیمان ببندد. سپس شرح مفصل از تبلیغات خزل در عراق و نزد علمای اعلام و موفق نشدن او بیان میکردند. اطراف ژنرال قونسولگری ایران را آیین بسته بودند. این خیابان که محل قونسولخانه است، ظاهراً بهترین معابر بغداد میباشد. همراهان از سایر خیابانها شکایت و مذمت میکردند. ایرانیان مقیم بغداد به دیدن آمدن، پذیرفتیم. آقا سید عبدالحسین (حجت) با یکی از پسران والی پشتکوه در بغداد منتظر ما بود. در این شب نزد من آمده و شفاعت کرده، تأمین برای والی خواست. توسط او مراسله‌ای به والی فرستادم و اطاعت او را پذیرفتیم.

سردار رشید کردستانی که در نجف اشرف عفو شده بود، اجازه خواست که به ایران بازگردد. او را رخصت دادم، ولی به آن شرط که از غارتگری و شرارت دست برداشته مطیع و منقاد باشد، و مجدداً به او خاطر نشان کردم که اگر تجدید شرارت کند کمترین مجازاتش اعدام خواهد بود.

چون کاملاً غیررسمی حرکت میکردم، هیچ يك از سیاستمداران بین‌النهرین را ملاقات ننمودم. یکی از آقایان وزرای عراق را هم که تقاضا کرده بود از من دیدن کند، نپذیرفتم. خود امیر فیصل نیز در این موقع به‌موصول رفته بود که راجع به الحاق آن ولایت به بین‌النهرین تبلیغاتی نموده و اهالی را با خود همدستان نماید. شب را تمام به حرکت گذرانیدیم. از مناظر میان بغداد و سرحد، جز شهرهای یعقوبه (یعقوبیه) و شهربان و قزل رباط و خانقین، که ترن در کنار آنها مختصر توقی میکند، سایر نقاطش صحرا بی است مسطح و بی تغییر، چیزی نوشته نمیشود.

شنبه ۶ جدی

صبح به خانقین رسیده بودیم. فوراً امر دادم اتومبیلها را از ترن باز کرده راه ببندازند، اما شدت سرما به حدی بود که اتومبیلها مشتعل نمیکشند شوفرها مدتی مشغول این کار بیحاصل شدند. من چون عجله داشتم که زودتر قدم به خاک ایران گذارم، گفتم بروند اتومبیل کرایه‌ای تهیه کنند. اما هیچ ماشینی قادر به حرکت نبود. ناچار درشکه کرایه‌ای یافته و با يك نفر پیشخدمت راه را پیش گرفته همراهان را به جای گذاردم. در سرحد به قشله رسیدیم. این برجهایی است که عثمانیها در فاصله‌های مختلف به‌طول سرحد ساخته بودند. از حدود پشتکوه تا ثغور کردستان هشت برج برپای است. اهالی این نقاط آنها را قله رومی نیز میگویند. در این وقت مأمورین گمرک عراق در قشله بودند. چون درشکه ما نزدیک شد، پیش آمده و تذکره خواستند. اما تذکره همراه نداشتیم. آنها هم چون نمیشناختند به سختی و ابرام افزوده ما را از رفتن مانع گشتند. من هم شناسایی ندادم و به‌موجب تقاضای آنها به گمرکخانه رفته، نشستم و پیشخدمت را با درشکه بازگردانیدم که به خانقین رفته تذکره را از رئیس کابینه گرفته بیاورد.

مدتی طول کشید تا درشکه بازگشت و تذکره به دست مأمورین رسید. بعد از خواندن، چون مرا شناختند، فوق العاده اظهار معذرت کردند و گفتند تکلیف و وظیفه ما این بود و گناهی نداریم. من هم ابراز رضایت کرده و تصدیق نمودم که مطابق وظیفه خودشان رفتار نموده‌اند و بر آنها بحثی نیست، بلکه مستوجب تحسین هستند. همراهان در این وقت رسیدند و از قشله حرکت کردیم. بعد از یک ربع ساعت طی طریق، به مقدمات قشون سرحدی رسیدیم که برای استقبال به آخر خاک ایران آمده بودند، و از شنیدن خبر توقف من در گمرکخانه به هیجان آمده و در صدد تجاوز از سرحد افتاده بودند. خوشبختانه، زودتر مانع رفع گردید و الا از تجاوز آنها ممکن بود اسباب زحمت فراهم شود.

خاک ایران

جبال برف‌آلود ایران مدتی بود که نمایش داشت، و افق بیتغییر عراق را چون دیواری جلیل و مزین به آسمان مربوط میساخت، اما درشکه در رسانیدن ما به خاک وطن، مثل این بود که تعللی دارد یا شدت شوق، حرکت او را در چشم من کند و تعلق‌آمیز جلوه‌گر میساخت. مدتی هم که در گمرکخانه تلف شد بیشتر آتش اشتیاق مرا شعله‌ور گردانید. عاقبت به خاک ایران رسیدیم. چنان شور و سروری در من ایجاد گردید که بیاختیار از درشکه فرود آمده بر خاک افتادم و بر زمین بوسه دادم. در هیچ واقعه این قدر رقت نکرده بودم. خاک این سرزمین مقدس، گویی توتیایی بود که چشم انتظار کشیده ما را، روشنی بخشید. تمام همراهان در این اظهار شادمانی با من شریک بودند. به آنها گفتم که شخص هر قدر در خاک خارج میماند و طنش را بیشتر دوست دارد، و پس از مدتی توقف در ملک بیگانه، چنان حالی در خود میبندد که ساعتی سکوت در زیر آسمان وطن خود را بر سلطنت دنیا ترجیح میدهد. از حب وطن راسخ‌تر، هیچ ریشه‌ی محبتی در قلب انسان فرو نرفته است. فرزند و اقوام و تمام چیزهای عزیز را در راه وطن فداکردن، از ساده‌ترین و طبیعتی‌ترین کارهای بشری است. اشخاصی که اقامت در خارجه را بر وطن خود ترجیح میدهند، و به لطایف‌الحیل و وسایل مختلفه خود را به دامن اراضی بیگانه میاندازند، نمیدانم به چه وسیله ریشه‌ی این محبت را از دل خود میکنند؟ در نظر من ترجیح اقامت در خارجه بر سکونت در وطن، یک نوع خیانت و وطن‌فروشی است، که چون در عرف خلاق، سیاست و تنبیهی ندارد معاف مانده است، و الا در خور هر سیاست و ملامتی است. در شهرهای خارجه شاید نعمت و راحتی، بیش از ایران است، اما به مرد وطنخواه، اگر بهشت خارجی را وعده بدهند نباید دل از مهرخاک خود بردارد.

بهبه از این نسیم سرد و برنده که از کوهسار ایران به دشت عراق میگذرد! بهبه از این اتلال و تپه و ماهورهای پراکنده که مرتع عشایر ایران را در سینه و دامن خود نشو و نما میدهند! بهبه از این رود حلوان «الوند»، که دره‌های «قصر شیرین» و «قلعه سبزی» را میبوسد! فی‌الحقیقه هر چیز کوچک و بیهامیتی که در موقع عادی ابداً نظر را جلب نمیکند، این هنگام چنان در برابرم چهره‌نمایی مینمود که مثل عزیزترین یادگارها همواره در نظرم مجسم خواهد ماند. در عراق نهایت پذیرایی از جانب ایرانیان و دولت بین‌النهرین به عمل آمد، و زیارت اماکن متبرکه مرا خورسند و کامیاب ساخت. اما در تمام مدت توقف، مثل این بود که در قفس محبوسم. گمرکخانه سرحد، درست نمونه‌ی محبس بزرگ صحرای بین‌النهرین بود. اکنون خاک فرحبخش پرافتخار ایران به روی من میخندد. خانه‌ی خودم و همراهانم بر رویم گشاده است. با خودگفتم: خدا عمر بدهد که این وطن جذاب و عزیز را به قدری آباد کنم، که حتی خائنان راحت‌طلب سست عنصر عیاش هم آن را ترک نگویند و خارجه را بر آن ترجیح ندهند.

امیرلشکر غرب و حاکم کرمانشاهان به استقبال آمده بودند. احوالپرسی کردم و به طرف قصر شیرین راندم. راه در چین و شکنج دامنه کوه «آق‌داغ»، که تپه‌های بلندی است در میان ایران و بین‌النهرین، به «قصر شیرین» می‌رود. از «قلعه سبزی» که ده کوچکی است، تا قصبه «قصر شیرین» دو فرسخونیم راه است. هوا به درجه‌ای سرد بود که مزیدی بر آن متصور نیست. برف در خیلی نقاط زمین دیده میشد و مجدداً شروع به باریدن کرد. در صورتیکه این نواحی گرمسیر است، چنین برودتی را از عجایب باید شمرد. سیاهچادرهای بسیار از ایل سنجابی که این نواحی جزء مراتع آنهاست، دیده شد. زندگانی ساده و اشتغالشان به تربیت گوسفند و سایر حیوانات، مدتی نظر ما را جلب کرد.

شب را در «قصر شیرین» بیتوته کردیم و صبح قبل از طلوع، امر دادم اتموبیلها را گرم کرده به راه بیندازند. از «سرپل زهاب» و «سرخه دژ» و «سه پل» گذشتیم و به «کرد» رسیدیم. از صنایع مهمه «کرد» آهنگری است، که به آن ظرافت و اتقان در سایر نقاط ایران کمتر یافت میشود. علاوه بر آلات و ادوات کوچک که مایحتاج منازل است، اسلحه نیز ساخته میشود. نمونه تفنگهای طرز قدیم و سیستم جدید را سابقاً دیده‌ام. به امیرلشکر امر دادم از استادان کردنی تشویق نماید که در تکمیل کار خود بکوشند. شب را در کرد ماندیم.

کرمانشاه

دوشنبه ۸ جدی

صبح قصبه قشنگ «کردند» را ترك گفته، وارد جاده شدید و به قصد کرمانشاه حرکت کردیم. شهر کرمانشاه را آیین بسته بودند. اهالی، زایدالوصف ابراز شادمانی میکردند. چراغان بسیار مفصل در تمام شوارع و میدان توپخانه و ادارات دولتی شده بود. در این شب، تلگرافات بسیار از بعضی اعیان و وکلای تهران رسید، که تقاضا داشتند تا کرمانشاه به استقبال بیایند. ولی نظر به اینکه من خیال توقف نداشتم و هوا نیز بسیار سرد بود اجازه ندادم. نظر به اینکه کرمانشاه عشایر شجاع و گاهی سرکش دارد و به سرحد خاک کردستان و کرمانشاه نزدیک است، در نظر دارم که مرکز قشون غرب را از همدان به این شهر انتقال دهم.

سه‌شنبه ۹ جدی

صبح کرمانشاه را به‌قصد همدان ترك گفتیم. سر راه از آثار تاریخی «ببستون» و «طاق بستان» دیدار کردیم و پس از عبور از «خمسه» و «کنگاور» و پشت سر گذاشتن گردنه سخت «اسدآباد» وارد شهر همدان شدیم. در این شهر احساسات مردم به درجه‌ای رسیده بود که آن را وجد و جذبه عمومی باید نام نهاد. مسافتی بعید به شهر مانده، طاقهای نصرت زده بودند. در یکی از عمارات خارج شهر، وجوه مردم همدان از تجار و علما و اعیان اجتماع داشتند. برای دلجویی از مردم پیاده شدم. میرزا اسمعیل نویری نطقی میسوط ایراد نمود، که چون مربوط به خدمات خارق العاده من در ایران است، وارد جزئیات آن نمی‌شوم. این نطق خیلی جالب توجه و پسندیده بود، زیرا که دیدم از تملق و گزافه‌گویی عاری و به ذکر حقایق مختص است. انجمن خیریه همدان يك قطعه قالی که دختران یتیم بافته بودند، به‌عنوان تقدیمی فتح، آوردند. از آنجا به شهر آمدیم، کوچه‌ها را به‌قدری چراغ آویخته بودند که شب، روز مینمود.

در همدان تلگرافهایی از اغلب طبقات و حکمران نظامی مرکز رسید، که تقاضا نموده بودند ساعت ورود به تهران را در موقع روز قرار بدهم، زیرا که اهالی شهر را آیین بسته‌اند و تقاضا دارند که زحمتشان به هدر نرود.

به واسطه تکدر مفرضی که از اخلاق بعضیها داشتم، میخواستم بیخبر و شبانه وارد شوم. زیرا که با وجود انجام کار مهم خوزستان، ابدأ میل خودنمایی نداشتم و راضی نبودم که مردم متحمل ضرری بشوند. پس به هیأت وزرا و حاکم نظامی جواب دادم که شب وارد خواهم شد. کسی حق آیین بستن و زحمت کشیدن ندارد. معلوم شد در عموم طبقات یأس تولید گشته، و به تمام همراهان جداگانه تلگراف کرده و آنها را شفیع قرار داده بودند، که مرا از این تصمیم منصرف سازند، و تذکر داده بودند که اهالی زحمت و مخارج را تحمل نموده‌اند، و چنین جشن و آیین‌بندی در تاریخ تهران بیسابقه است. مردم ناامید میشوند، هر طور است باید ورود در روز قرار داده شود. به واسطه ابرام همراهان و تلگرافهای پیدری تهران، تقریباً مجبور شدم که درخواست آنها را بپذیرم. پس وقت را روز قرار داده، و به آنها جوابی برطبق انتظار مخابره کردم.

قزوین

از همدان به قزوین راه دو مرحله دارد. یکی از همدان به گردنه «آوج»، دیگر از گردنه به‌قزوین. در قریه «رزان» که واقع است در ابتدای گردنه، توقفی شد. سپس بالا رفتیم. در «سلطان‌بلاغ» که درست در مرتفع‌ترین نقاط راه است پیاده شدیم، و ناهار صرف کردیم. از آنجا سرازیر شده، پس از پیچ‌وخم بسیار وارد صحرای قزوین گردیدیم. حوالی غروب به این شهر رسیدیم. تزیینات و آیین بندی قزوین از شهرهای سابق کمتر نبود. شب برهان‌الدوله حاکم، از همراهان من پذیرایی خیلی گرمی نمود. اینجا را در حقیقت دروازه تهران پنداشتیم، زیرا که عده کثیری از همه طبقات به‌استقبال آمده بودند. دیدار اشخاصی که چند ماه آنها را ندیده بودم تأثیر خوشی کرد. نسبت به همه مهربانی نمودم.

حاج شیخ عبدالنبی که از مجتهدین فاضل تهران است، به خیال اینکه بعد از توطئه آخوندها بر ضد جمهوریت و برخلاف من، و پس از اقدامات شرم‌آوری که غالب آقایان از راه منفعت‌طلبی، یا از فرط بیفکری و بیمغزی مرتکب شده بودند، مبادا هنگام ورود به تهران، درصدد تدمیر و تنبیه آنها برآیم، تلگرافی به‌من نموده و خواهش کرده بود، که نسبت به علمای تهران طریق موافقت پیموده، ملاطفت خود را دریغ ندارم، و در ورود به مرکز، که علما دیدن خواهند آمد، ایشان را بپذیرم. من که به سبکسری و نفع‌خواهی این طایفه از قدیم و جدید آشنایی کامل دارم، و همیشه نسبت به اقدامات آنها بیاعتنا بوده‌ام، این‌بار دعوت شیخ را که شخصی

بیغرض بود و لیاقت داشت که لفظ روحانی در حقیقت اطلاق گردد پذیرفته، و تلگراف مساعد مخابره کردم. این جواب مکتب ایدال آنها شد. تصور نمیکردند با وجود آن مشکلات که تولید کرده بودند، باز من مدارا کنم. در قزوین خوش گذشت. فیالواقع به منزل رسیده بودیم. فتح نمایان و خدمت کامل انجام گرفته و خستگی سفر بر طرف میشد، و به تهران که تنها جای قابل توقف و سکونت ایران است نزدیک گردیده بودیم. امرای لشکر و صاحبمنصبان و مردمان با اهمیت تهران عموماً به قزوین آمده بودند. در سنوات اخیر، قزوین در معرض تطاول و قشون‌کشی روسها واقع بود. تقریباً هر سال عده‌ای وارد و خارج میشدند.

در تابستان ۱۳۲۷ روسها عده‌ای قشون وارد قزوین کردند. در بهار ۱۳۲۹ هزار نفر از این عده را مراجعت دادند. اما در پاییز همان سال دوهزاروپانصد نفر به این شهر آوردند، که مجری التیماتوم باشند. نصف این عده در بهار ۱۳۳۰ مراجعت داده شد و سال بعد ۱۶۲۵ نفر دیگر به آن اضافه گردید. تا موقع انقلاب روسیه، قشون روس کمابیش در قزوین بودند و این شهر را مرکز اقدامات جنگی خود میساختند. هنگام انقلاب، از ایران رفتند. مدتی هم قشون انگلیس در این شهر اقامت داشت. قزوین نقطه نظامی مهمی است، زیرا که بر خطوط تهران و همدان و رشت و زنجان و آذربایجان مسلط است و راه مهم منجیل را تهدید میکند.

عزیمت به تهران

پنجشنبه ۱۱ جدی

صبح در میان صدها اتومبیل به‌جانب مرکز رهسپار گردیدم. هر قدر به تهران نزدیکتر میشدیم، بر عده اتومبیلها افزوده میگشت. در حوالی کرج به‌قدری اتومبیل زیاد شده بود که عبور و مرور اشکال داشت. هر طرف تا نظر کار میکرد از این مراکب بیجان پوشیده بود. واقعاً جای تعجب است که این اتومبیلها با وجود نداشتن شوفر ماهر، کمترین تصادمی نمیکردند، و حادثه‌ای رخ نداد.

در آسمان کرج ایروپلانهای نظامی نمایان شده، و تا ورود به تهران علیالاقبال دسته‌های گل و اوراق رنگین و یادداشتهای شوق بر سر مسافریین پراکنده میکردند. گاهی صفحه زمین از کثرت صفحات ملون به‌رنگهای مختلف جلوه میکرد. طیارات، نمایشهای غریب میدادند. در هوا، کبوتروار معلق میزدند و در سطح جاده به‌ارتفاع قلیلی پرواز میکردند. به این ترتیب از دروازه حضرت عبدالعظیم، بر حسب تقاضای اهالی، وارد تهران شدیم. با اینکه خط سیر من بایستی از دروازه باغشاه باشد، دورترین مدخلهای شهر را اختیار کردیم، تا از زحمات مردم قدردانی شده باشد. تهران به کلی منقلب بود. آیین‌بندی و تزئینات شهر نظیری نداشت. در هیچ‌جا و در هیچ‌وقت چنین جشن و پذیرایی ندیده و نشنیده بودم. اهالی به‌قدری ابراز شادمانی و شغف میکردند، که هر خادم مایوس را به‌خدمات خود امیدوار و در تعقیب اقدامات خویش تشویق مینمود. هیچ‌چیز به قدر قدردانی و حقیقت‌سناسی، مهیج و محرک نیست. انسان هر قدر قصدش خالص و نیتش لله یا للوطن باشد، باز منتظر است، ببیندگان و شنوندگان قیمت زحماتش را بدانند. قدرشناسان نیز، هر قدر بیناتر و آگاهتر باشند، اظهاراتشان گرانبهارتر و مؤثرتر خواهد بود. از این روی، احساسات و نمایشهای اهالی تهران، بیش از هر چیز مرا مسرور ساخت و از خدمات و مشقات خود خشنود گردانید.

امر دادم، اتومبیل را در نهایت آهستگی حرکت بدهند، تا به دقت، نمایش احساسات مردم را مشاهده کرده و اظهار امتنان نمایم.

از خیابان چراغ‌برق وارد میدان سپه گردیدم. گارد پهلوی و سایر قسمتهای مرکز که در طول خیابانها و ساحات میدان صف بسته بودند، منظره جالب توجهی داشت.

در میدان سپه از دحام فوق‌العاده بود. حرکت ابدأ مقدور و میسر نمیشد، از اتومبیل پیاده و بر اسب سوار گردیدم. این هنگام، مهمه مبهمی در میان مردم پیدا شد. هر چند درست مفهوم نمیگشت ولی بعد از پرسش معلوم گردید، که طبقات منورالفکر تهران به پاداش فتح خوزستان و سایر خدمات من، و برای جبران مذلت صدوپنجاه سال سلطه قاجاریه، عهد کرده‌اند که چون من به میدان سپه رسیدم اتومبیل را به دوش کشیده، یکسر به عمارات سلطنتی ببرند، و همان روز تاج و تخت را به من تفویض کنند. این اقدام را که ناشی از احساسات طوفانی ملت بود غیرمعقول دیده، امر قطعی دادم که هر کس به چنین کاری مبادرت کند، به تنبیه و سیاست سخت دچار خواهد شد. بعد از این فرمان، مهمه مردم به تدریج خاموش گردید و کم‌کم آهنگ ناامیدی و حرمان به خود گرفت.

مجدداً متوجه آیین‌بندی میدان سپه شدم که نسبت به باقی قسمتهای شهر امتیاز داشت. در اینجا مقتضی است از سرتیپ مرتضی‌خان حاکم شهر تهران و فرمانده لشکر مرکز اظهار قدرشناسی کنم. این جوان از بدو ورود به خدمت نظام، مستقیماً زیر دست من کار کرده و در هر مورد ابراز لیاقت و اهلیت نموده، خدمات مرجوعه را با کمال سرعت انجام داده است. در ایام غیبت من، هم انتظامات قشونی را بروفق انتظار ایفا کرده، و هم امور سیاسی و مدنی شهر را مراقبت و اداره نموده و کاملاً رضایت خاطر مرا جلب کرده است.

سر هنگ محمدخان رئیس نظمیة نیز، که از صاحبمنصبان صمیمی است، علاوه بر خدمات سابقه خود، در مدت غیبت من اوضاع را کاملاً تحت نظر گرفته و هیچ قسم مراقبت و مواظبتی را فروگذار ننموده است. سر هنگ کریم‌آقا بوذرجمهر، کفیل بلدیة، نیز در مدت کفالت خود ابراز کمال لیاقت کرده و در ترفیة حال مردم و تسطیح و تعمیر خیابانها و حفظ میزان ارزاق و سایر امور مهمه بلدی سعی بلیغ نموده است. از خدمات او جزاً و کلاً رضایت دارم. بعد از ورود به منزل حکم ذیل را به‌عموم صاحبمنصبان ابلاغ کردم:

«به یمن تأییدات حضرت باری‌تعالی، با ارادة تزلزل ناپذیری که برای عظمت مملکت و مرکزیت دولت، از اولین روز، مرکوز ذهن من است، در این موقع که قدرت و سلطه دولت را در صفحات جنوب مستقر و به مرکز مراجعت نمودم، لازم میدانم مراتب رضایت تام و خورسندی خاطر خود را، از فدارکاری و صمیمیت مافوق انتظاری که از طرف صاحبمنصبان و افراد قشون ابراز گردیده اظهار، و پایداری و استقامت آنان را در انجام خدمات مهم دیگری که در راه ابهت و استقلال وطن مقدس به عهده گرفته‌اند خواستار شوم.»

وزیر جنگ و فرمانده کل قوا، سردار سپه - رضا
تهران مورخه ۱۱ جدی ۱۳۰۳

خاتمه

پس از ورود به تهران و فراغت از کار خوزستان، نغمه دیگری آغاز شد. فراكسیون اقلیت بدون هیچ شرم و خجالتی بنا بر دستور محرمانه شاه، تبلیغات شدیدی در میان تراکمه کرده و آنها را بر علیه دولت برانگیختند. ناگاه راه خراسان مغشوش شد، و عده کثیری زوآر گرفتار اشرار ترکمن گردیدند، که دارایی آنها را به‌غارت برده و سپس به دهات و قصبات اطراف راه، دست‌درازی کردند. راه مشهد مسدود شد و پستهای نظامی مورد هجوم و حمله قرار گرفتند. از استماع این اخبار واقعاً متأثر گردیدم، زیرا معلوم شد سیاست خارجی و داخلی در مقابل کارهایی که از من دیده میشود تا هیچ حدی متوقف نبوده، به هر شکل و هر وسیله هست در اختلال اوضاع میکوشند. در این وقت بعضی از تلگرافهای رمزی که قبل از سفر خوزستان، از طرف ولیعهد به شاه مخابره میشد، و جوابهایی که میرسید به دست من افتاد. این اسناد که دلالت بر پستی طبع و خفت عقل و اراده این بازماندگان دودمان قاجار دارد، عیناً در این یادداشت ثبت میشود، تا تاریخ تاریخ نماند.

تلگراف ولیعهد به شاه
به تاریخ ۱۶ اسد (۱۷ اوت)
از تهران به اویان هتل رویال
به شاه ایران

«حتماً به دولت فرانسه بگویید و همچنین در لندن، که قونسول امریکا را سربازها به‌دستور صاحبمنصبان کشتند، و نه توده ملت تهران، شما خودتان میدانید که محرك واقعه کیست. (آنجا که عیان است چه حاجت به بیان است.) اوضاع روزبه‌روز سخت‌تر میشود. از یک طرف ترس حکومت نظامی، تبعید و توقیف، و از طرف دیگر، دادن پول و اقداماتی که در بازار و بین علما به‌عمل می‌آید، زمینه را برای دشمن خیلی مساعد میکند. او هم به مجلس فشار سختی می‌آورد، و از این فقره، باید شما دول اروپا را مستحضر بدارید که عدم اعتبار قوانین و اقداماتی را که او به عمل می‌آورد به‌خوبی بدانند. این اقدام، مخصوصاً لازم است، برای اینکه اقدامات راجع به چهار ایالت و استقراض، عقیم بماند. اگر اقدامات فوری به عمل نیاید و شدیدترین مراقبت منظور نشود و اگر از لندن فشار وارد نیاید، اوضاع به کلی خراب خواهد شد. عقیده نصرت‌الدوله و مستوفی‌الممالک و آن وزیر سابق که شما بدان اشاره کردید، که تمام آنها برای من مجذانه کار میکنند، این است. به‌طوری که عرض شده بود، شما فوراً توسط تلگراف، اولا سیهزار تومان و بعد بیست هزار تومان دیگر، برات نمایید. بیپول، اقداماتمان در مقابل وسائلی که در دست دشمن است، هیچ فایده ندارد. نصرت‌الدوله، عجاله به‌دوستانمان یک مبلغ مختصری داده است. اما شما میدانید که در چنین کارها، منت‌کشیدن خوب نیست. به‌علاوه تحکیم روابط با آن وزیر سابق همچنین، پول لازم دارد. عجاله ما پافشاری میکنیم و اقدامات لازمه به عمل می‌آوریم، اما لازم است که شما آنجا خارجیا را، و مخصوصاً امریکاییها و انگلیسیها را، متقاعد بکنید که تمام این قضیه، نتیجه تحریک است از طرف همین شخص، برای به‌دست آوردن بهانه، و برای ظلم نمودن به اشخاص صالح و صادق و اشخاصی که نسبت به اعلیحضرت صمیمی هستند. شما باید بگویید به خارجیا، تا وقتی حکومت که مورد تنفر عامه گردیده است، ساقط نشود، برای سیاست امریکاییها و انگلیسیها هیچ ضمانتی

در میان نخواهد بود. نتیجه مذاکرات مفصل اخیر با نصرت‌الدوله و آدم آن وزیر سابق این است که اگر من و مدرس پولی دریافت نکنیم، زمینه برای ماها بدتر خواهد بود، از آنچه در ماه حمل بوده. به‌طوریکه عرض شد مبلغ مختصر فایده ندارد، مبلغ کثیر بفرستید. به عقیده مدرس، آخرین وسیله برای ماها تحصن در شاهزاده‌عبدالعظیم است. پول خیلی لازم است. روابط جنوبی با این شخص غیرروشن شده است. ما اینجا مشغول عملیاتی هستیم که آنها خیلی خطرناک هستند. در صورت پیشرفت، ماها را و مملکت را، به کلی از دست این شخص مهیب خلاص خواهد کرد. شما را به خدا به پاریس مراجعت کنید و با جناب آقا مذاکره نمایید. من و نصرت‌الدوله، ادامه مذاکرات پارساله اعزاز السلطنه با لرن را، خیلی لازم میدانیم. مطابق نصایح تمام دوستان اینجایی ما، باید زودتر صالح را به انگلستان بفرستید، که آنجا لرن را به طرف خود جلب بکند، بر طبق قراری که مابین ما، سابق‌گذشته شد، هر چه بخواهند وعده بدهید. بعد تمام آن را به موقع اجرا میگذاریم. در هر صورت روابط با او را محکم بکنید، برای اینکه از لندن به اینجا اشاره‌ای داده شود، و آن اشاره متضمن آن خواهد بود که بتوانیم به کلی، کار آن شخص را تمام بکنیم. من موافقم که در چنین کارها نباید پابند قانون بشویم. والله اگر شما عمل نکنید، ماها به کلی از این سیاست تلف میشویم. ماها را غارت میکنند و میکشند، جان من به لب آمده است. مزاج و روح خسته، و من معالجه میکنم. خواهش میکنم ماشین برای نوشتن بخرید، زیرا منتهای تلگراف همیشه با اغلاط میرسد. مستوفی‌الممالک خواهش میکند که توسط من اتومبیل فیات برای او فرستاده شود. فوراً اجازه بدهید به‌من، این اتومبیل را از طرف اعلیحضرت، ولی به عنوان اینکه از طرف اعزاز السلطنه است، به او بدهم. منتظر اجازه هستم. اگر خدا بخواهد، من هم بعد از ترتیب دادن به کارها و برداشتن این شخص ملعون، خواهش خواهم کرد که برای من هم، با خود یک اتومبیل بیاورید.»

محمدحسن ولیعهد

تلگراف به شاه
از تهران به پاریس
به شاه ایران
۷ اوت ۱۶ اسد
هتل مازستیک

«توسط صاحب اختیار جواب تلگراف طبقات را بفرمایید، با وعده‌ای که بعد از رفع کسالت، مراجعت میکنید، و همچنین اظهار مهربانی بفرمایید. راجع به سالارالدوله من با خود رضاخان مذاکره کردم و او را متقاعد ساختم، که خودش به سالارالدوله تلگراف کند، که او با همراهی اعلیحضرت برگردد. تمام دوستانمان مفید میدانند که سالارالدوله و ناصرالملک و وثوق‌الدوله و قوام‌السلطنه و سیدضیاءالدین، قبل از اعلیحضرت مراجعت کنند، و بیایند به جای نزدیک، برای اینکه در موقع لازمی بتوانند بیایند و وظیفه خود را در پیشگاه اعلیحضرت و تمام خانواده ما اجرا بکنند.»

محمد حسن ولیعهد

جواب
از اوپان به تهران
به تاریخ ۴ سنبله ۲۷ اوت
«عملیات شما را میبندم. در روزنامه‌ها خواندم، امریکا در نظر دارد که روابط با دولت ایران را قطع نماید. از این فقره استفاده بکنید و يك نفر را پیش سفیر امریکا بفرستید و باو بگویید، که اگر در دولت و در قشون ترتیب دیگری بود، چنین قضیه‌ای هیچ رخ نمیداد. خودشان میدانند چه باید کرد. اخیراً مستقیماً با انگلیسیها مذاکره کردم. تصور نمیکنم که الان از طرف آنها کمک زیادی نسبت به ما بر ضد آن طرف داده شود. با این همه باز به مذاکرات ادامه خواهیم داد. مذاکرات مستقیم با امریکاییها را در اینجا، اگر چه خیلی مهم میدانم، باز مشکل است، حکماً راجع به این مسأله با سفارت در تهران مذاکره بکنید. در هر صورت اگر باز لازم باشد شاید من هم بتوانم به این کار ترتیبی بدهم. اتومبیل را بدهید (اینجا چهار کلمه است که در تلگراف کشف نشده) نه از طرف (اینجا هم شش کلمه کشف نشده) حرکت میکنم به پاریس. يك مبلغ اعانه میفرستم کار بکنید.»

امضاء: غلام

از تهران به اوپان

به شاه ایران

۲۸ اوت ۶ سنبله

نمره ۹۲۴

«الحمد لله كسالت من رفع شده است. مطابق خط مشی که در زدو خورد با رضاخان اتخاذ شده است، يك نفر را پیش سفیر امریکا فرستادم، و نظر به منافع عمومی و صلاح عمومی خواهش کردم که پافشاری بکند و به محرك تمکین نکند. امر کردم که به همراهی شارژدافر انگلیس در تقاضاهای تحمل ناپذیر اصراری بشود، و مخصوصاً قشون را که برای همه کس تهدید است، متهم بکنند. سفیر امریک جواب را به تأخیر میاندازد ولی شارژدافر اطلاع میدهد که جواب دولت امریک همیشه ملّین است، و صحبت قطع روابط هیچ در میان نیست و بر ضد اینکه قطع روابط بشود، مخصوصاً این سفیر ملعون کار میکند.

مدرّس وعده‌های خود را اجرا میکند، و بر ضد حکومت نظامی شروع کرد کار بکند، و از دولت راجع به حکومت نظامی و مطالب دیگر استیضاحی کرد. مدیران روزنامه‌های اقلیت پرتست خود را شروع کردند، و در مجلس متحصّن شدند. دوستانمان نصیحت میکنند که اقلیت در صورت عدم پیشرفت کار استیضاح، از آنها پیروی بکنند و در یکی از سفارتخانه‌ها متحصّن بشوند.

اعلیحضرت مخفیانه و فوراً باید اقداماتی به عمل بیاورید که سفارت فرانسه، در صورت لزوم، آنها را قبول نماید و بدون این اقدام، سفیر فرانسه مثل این است که پیروی نماید از روس‌ها.

سعی بکنید به سفارت دستورات لازمه داده شود. برای مخارج اینجا پولی به دست می‌آوریم برای اینکه بتوانیم در سفارت سفرة سبز را بگستریم. این کار باید به کلی مخفی باشد.»

محمد حسن

از تهران به پاریس

تاریخ ۸ سپتامبر ۱۶ سنبله

ماژستیک به شاه ایران

«علت عدم فعالیت نه این است که من و دوستانمان هیچ کار نمیکنیم. بر عکس قبل از رفتن او به (بم) اطلاعی داده شد، که مقصود او انجام نگیرد. ولی اگر کارها طوری است که من عرض کردم، ما تقصیر نداریم، زیرا که وسایل برای جلب مردم نداریم. در صورتیکه دشمن پولهای هنگفتی خرج میکند، به این جهت نصایح ما نتیجه نمیدهد، و کار بجایی رسیده است که حتی طرفداران سابق مدرّس، که دشمن، آنها را در نتیجه نرسیدن پول به مدرّس به طرف خود جلب کرده است، در موقع حرکت دشمن از مجلس، زنده باد میگفتند و نمایش محبت‌آمیزی نسبت به او دادند، و مدرّس و حایری زاده و کازرونی را در خیابان کتک زدند.

(بیچاره مدرّس از ترس اینکه مبادا باز او را کتک بزنند با درشکه حرکت میکند. همچنین مراجعت شما حالا خوب نیست. اگر چه این شخص ریاکار بعضی وعده‌ها میدهد اما به حرف او نمیتوان اعتماد نمود).

حالیه رضاخان برای سان دیدن راهزنان خود به (بم) حرکت کرده و دوستان میگویند که اگر وسایلی در دست بود، حالا بهترین موقعی بود برای تمام کردن آن شخص.

(در اینجا ولیعهد شکایت از خستگی میکند. اولاً راجع به بدی حاصل املاک اعلیحضرت، و ثانیاً از نداشتن پول.) حتی مبلغ پنج هزار تومان که اعلیحضرت حواله فرمودید، و مطابق قراری که مابین ما بود به توسط مدرّس به اشخاص توقیف شده (از بابت قتل قونسول) پرداخته شد، که آن مبلغ باید به مدرّس مسترد شود، اما تا حالا به او استرداد نشده و فقط به این جهت من نمیتوانم حکم اعلیحضرت را در مساعدت به همه، مخصوصاً به خانواده آن اشخاص که علناً بر ضد دشمن ما کار میکنند، اجرا نمایم. عقیده من همین است که باید به خانواده اشخاص توقیف شده و تبعید شده مساعدتهای زیادی بشود. برای اینکه در زدو خورد خستگی ناپذیر با دشمن تقویت شده باشند. شمالیها گویا از تغییرات در هیأت دولت ناراضی هستند. مطابق دستورات اعلیحضرت، سعی خواهیم کرد که از این فقره استفاده بنمایم (یک کلمه کشف نشده) اظهار داشت که بصیرالدوله با سردار سپه نهایت نزدیکی را دارد و الله اعلم بالصواب.»

محمد حسن

از تهران به پاریس

به شاه ایران

به تاریخ ۲۰ اکتبر ۲۸ میزان
نمره ۶

«دستخط مقتّدس دریافت شد. دستورات اعلیحضرت مجرا گردید. دادن جواب به‌شیخ خیلی مشکل است. بهتر است قدری خاموش باشیم. اما برای اینکه او مأیوس نشود لازم است فوراً به وسیله حاجی مشیر یا شخص دیگر من غیرمستقیم او را امیدوار ساخت، و او را با اظهار مهربانی اعلیحضرت قوی ساخت. راجع به سالارالدوله، شما چیزی نفرمودید، اما آنچه راجع است به ظهیرالاسلام باید به او چیزی از آن عسری که امیر (یک کلمه کشف نشده) جمع کرده داده شود، والا اشکالاتی متصور خواهد بود. (گربه موشها را برای عبادت نمیگیرد بلکه برای شکم خودش است.)

آنچه راجع است به مرتضی قلیخان خیلی لازم است. دوستان خیلی اصرار میکنند عباس میرزای مدیر روزنامه سیاست (یک کلمه کشف نشده) و قانون، که خیلی خوب کار میکرد و زودزود، نه بدون گرفتن نتیجه، پیش آن شخص، که شما بدان اشاره نمودید، می‌آمد و از او اطلاعات خوب و کاملی راجع به رفتار دشمن میگرفت، به اروپا حرکت کرده است. در موقع پذیرایی از او نهایت مهربانی را نسبت به او مبذول فرمایید. از مبلغ هزار تومان، بابت پنج هزار تومان که بصیرالدوله داده است، پانصد تومان به او داده شده است. مبالغ فرستاده شده خیلی کم است. انجام مقاصد، مبالغ زیادتری لازم دارد، و اگر چشمه خشک شد، آنوقت از پیشرفتی که تأمین شده است باید صرف‌نظر کرد. برای اینگونه اشخاص پول همه چیز است، و من نمیتوانم آنها را وادار کنم به فداکاری بدون اینکه به آنها هزار تومانی ندهم.»

محمدحسن

چون دیدم که رویه مسالمت در هر حال اسباب تشجیع مخالفین مملکت است، و هر روز با اسلوب و طریقه‌ای میل دارند اسباب اختلال کار را فراهم بکنند، چاره منحصر خود را در این دیدم که به مجلس شورای ملی مراجعه نموده، شمه‌ای از حقایق را باطلاع نمایندگان برسانم. پس به همین طور اقدام کرده و به تمام وکلا خاطر نشان نمودم که با رویه حاضر شاه، در اختلاف ایران و برهم زدن آسایش ملت، ادامه خدمات ملی دیگر از من برنمیاید. هنوز از کار خوزستان فراغت نیافته مرا به تراکمه مشغول میکنند. با وجود این اوضاع و رویه‌ای که شاه و ولیعهد پیش‌گرفته‌اند، طریق دیگر باید پیمود و چاره دیگر باید کرد. مجلس هم که به کنه حقایق پی برده بود، مرا تصدیق کرد، و فرماندهی کل قوا با اختیارات تامه را، که از خصایص شاه بود، از او سلب کرده به نام انتظامات مملکت، به من واگذاشت.

فتنه ترکمنها شدت گرفت. سردار معزز بجنوردی که چندی در تهران به‌واسطه دسایس احضار و متوقف شده بود، وسایل و وسایطی برانگیخت تا او را خلعت داده، و به بجنورد بازگردانیدم. علیالظاهر احتمال میرفت که در مقابل این عفو و اغماض و دادن یک قبضه شمشیر، از کرده خود پشیمان و مصدر خدمات نمایان شود. اما پس از مدتی معلوم گشت که باطناً با شاه راز و نیازی داشته، و علت‌العلل تحریکات تراکمه خود او بوده است، و نقشه خائنین مملکت به دست او اجرا میشده است.

فتنه ترکمنها بالا گرفت، و این قضیه داستان جداگانه دارد که درخور ثبت در یک جلد کتاب جداگانه خواهد بود. در نظر من بدیهی بود که با وجود پیش آمدن ترکمانان و توجه قوای دولت به آن سمت، ممکن است در سایر نقاط هم اغتشاشاتی رخ بدهد.

میدانم که خزعل نیز تا وقتی که در خوزستان است، آرامش قطعی در آنجا برقرار نخواهد گشت، و نمیخواستم مقدار مهمی از قوای دولت را در خوزستان متمرکز و معطل نگاهداشته باشم. چاره جز این ندیدم که وسایل حرکت او را به تهران فراهم آورم. اما بهیچوجه حاضر نبود که به طیب خاطر بیاید. ناچار محض اینکه از پیشرفت تراکمه، موقع استفاده به‌دست شیخ نیفتد و زحمات گذشته به هدر نرود، حاکم نظامی خوزستان را مأمور دستگیری او کردم. سرتیب فضل‌الله خان حاکم خوزستان ماهرانه این مأموریت را انجام داد.

چنانکه معمول شیخ بود و ذکر آن گذشت، شبها را در کشتی به عیش و طرب میگذرانید، و تا صبح به ساحل نزدیک نمیشود. سرتیب فضل‌الله‌خان هم محض تسریع در انجام مأموریت و هم استفاده از دسترسی نداشتن شیخ به ساحل، او را اغفال کرده و در کشتی او سوار میشود. چند ساعت از شب گذشته، هنگامی که حضار از شرب مسکر و نغمه مطرب سرمست میشوند، کشتی نظامیان به سفینه شیخ نزدیک آمده و بدون اینکه کسی ملتفت شود، چند نفر مسلح ورود مینمایند. یکی از صاحبمنصبان با هفت‌تیر داخل مجلس بزم شده، و به شیخ خطاب میکند که به امر دولت توقیف هستید. حضار از این جسارت و ظهور ناگهانی مبهوت مانده و هر یک از مطربان و نوازندگان به طرفی فرار میکنند. نظامیان تمام منافذ کشتی و نردبانها را محفوظ میدارند.

خلاصه شیخ را همانوقت حرکت داده، از محمّره به دزفول بردند، و بدون معطلی از راه لرستان به مرکز اعزام داشتند.

بعد از ورود او خاطر م از جانب خوزستان به کلی آسوده شد، که نه سیاست خارجی و نه دسایس داخلی به برهم زدن امنیت آنجا موفق نخواهد شد.

خزعل هم فعلاً در شمیران در هوای لطیف و آب گوارای دامنه البرز، به یاد ایام حکمرانی خود در خوزستان، روزگار میگذراند و در تحت نظر است. اگر عقل داشته باشد، در تهران بودن و از هوای خوش و مناظر پسندیده استفاده کردن، و ممنوع بودن از اقداماتی که بر ضرر ایران تمام شده، و نفعش عاید دیگران میگردد، برای او مغتنم تر است، زیرا که استراحت وجدانی و ممنوع بودن از ارتکاب جنایات، خود نعمتی بزرگ و توفیقی اجباری است.

انتهی

